

ŞƏHLA NAĞIYEVA

**BƏDİİ TƏRCÜMƏ: NƏZƏRİYYƏ VƏ
PRAKTİKA**

ISBN 978-9952-8009-4-4

Elmi redaktor və ön sözün müəllifi:

Şahin Xəlilli,
filologiya elmləri doktoru.

Nağıyeva Ş.B. Bədii tərcümə: nəzəriyyə və praktika.
Bakı, 2009.

Bədii tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinə həsr olunmuş monoqrafiyada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, eləcə də müasir Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi məsələləri araşdırılmış, poetik tərcümədə milli koloritin saxlanması problemlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Kitabda bədii tərcümə nəzəriyyəsinə dair tədqiqatlar ümumiləşdirilmiş, praktik tərcümə nümunələri verilmiş, yeri gəldikcə bir əsərin bir neçə tərcümə variantı üzərində müqayisəli təhlil aparılmışdır.

BAKİ-2009

MÜNDƏRİCAT

Ön söz (Şahin Xəlilli)

Giriş

I Fəsil. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının xarici dillərə tərcüməsi.

1.1. Dastandakı xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiyası

1.2. Şəxs adları ingilis dilində

1.3. Toponimlərin “köçürülməsi”

II Fəsil. Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi

2.1. Poetik tərcümənin bəzi problemləri

2.2. Qəzəllərin ingilis dilinə tərcüməsi

2.3. Müəllifin fərdi üslubu tərcümədə (S.Vurğun poeziyasının ingilis dilinə tərcümələri əsasında)

2.4. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin tərcüməsi

III Fəsil. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması

- 3.1. Tərcümədə poetik forma
- 3.2. Xüsusi adlar
- 3.3. Frazoloji birləşmələr
- 3.4. Realiyalar və onların tərcüməsi
- 3.5. Poetik tərcümədə məna təhrifləri

Nəticə

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Ön söz

Şəhla xanım Nağıyeva Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici Ölkələr Ədəbiyyatı kafedrasının dosentidir. Bu təhsil ocağında əmək fəaliyyətinə başladığı zamandan onun Böyük Britaniya və Amerika ədəbiyyatından, xüsusilə bu ölkə xalqlarının poeziyasından etdiyi tərcümələr, eləcə də poetik tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinə dair yazdığı elmi məqalələr həmişə maraqla qarşılanmış, müəyyən elmi diskussiyaların obyektinə çevrilmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki tədqiqatçının poetik tərcümənin nəzəri və praktik problemlərinə baxışı orijinal və özünəməxsusdur.

Şəhla xanım hələ tələbəlik illərində o vaxtlar bu ali məktəbdə nəşr olunan “Bilik” qəzetində çap etdirdiyi tərcümələri ilə ədəbiyyatsevərlərin diqqətini cəlb etmiş, bu işə böyük maraq göstərdiyini təsdiq etmişdi. Maraqlıdır ki, bu, bir tələbənin ötəri həvəsi səviyyəsində qalmamış və sonralar Şəhla xanım bədii tərcümə problemləri ilə ciddi məşğul olmağa başlamışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, ötən illərə baxıb söhbətində, tərcümə və elmi araşdırmalarında sözə, fikrə, məntiqə ciddi yanaşan müsahib, mütərcim və tədqiqatçı alimin bu gün “imzalar içində imzası”nı görürük.

1997-ci ildə “Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması” mövzusunda alimlik dərəcəsi almaq üçün namizədlik dissertasiyasının müdafiəsində rəsmi opponent olduğum günü xatırlayıram. Şəhla xanımın qəlbinə çox yaxın və doğma olan Azərbaycan poeziya nümunələrinin ingilis dilinə edilmiş tərcümələri haqqında fikir, şərh və müddəaları o qədər səlis, dəqiq və inandırıcı idi ki, onun seçdiyi sahənin bacarıqlı tədqiqatçısı-alimi olduğuna heç kimdə şübhə qalmamışdı.

O vaxtdan bəri çox sular axıb, çox illər keçib. Bu müddətdə Şəhla Nağıyeva neçə-neçə ingilis və Amerika şairinin poetik dünyasından seçmə nümunələri mətbuatda, onun böyük bir hissəsini isə Xəzər Universitetinin buraxdığı “Poetik tərcümələr” toplusunda nəşr etdirmişdir. Bir vacib məqamı da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şəhla xanım həm də Azərbaycan şairlərinin şeirlərini ingilis dilinə tərcümə etmək sahəsində xeyli iş görmüşdür. Poeziyamızın uzaq ünvanlarda, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarında tanınması işində onun xidmətlərini yalnız alqışlamaq olar. Şəhla xanım bir neçə il əvvəl ABŞ-in Şimali Karolina ştatındakı Şərqi Karolina Universitetində uzunmüddətli elmi ezamiyyədə olmuş, poeziya tərcüməsi sahəsində tədqiqat aparmış, amerikalı həmkarları ilə əməkdaşlıq təcrübəsi keçmişdir.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar Ş.Nağıyevanın bədii tərcümənin, xüsusən poeziya tərcüməsinin ayrı-ayrı problemlərinə həsr olunan bu kitabında öz əksini tapmış, onun bu sahədə nəzəri və praktik bilgilərinin toplusuna çevrilmişdir. Sözdən sözə, yazıdan yazıya püxtələşən, tədqiqatçı alim axtarışının sorağında Azərbaycan bədii söz sənətinin ingilis dilinə tərcümələri haqqında tənqidi düşüncələrini, xüsusilə nəzəri ədəbiyyat əsasında tərcümə məsələlərinə, nəzəriyyəsinə və praktik tərcümə materiallarına dair elmi ümumiləşdirmələr aparan müəllifin kitabı bu sahədə uğurlu addım sayıla bilər. Doğrudur, kitabda müəyyən mübahisə və müzakirə doğuracaq fikir və mülahizələr də var. Arzu edirik ki, Şəhla xanım onun yazılarına, yaxud indi uğurla yola çıxan yeni kitabındakı bəzi müddələrə müəyyən iradların tutulacağından çəkinməsin. Bunu bir də ona görə deyirəm ki, bizim tədqiqatçı həmkarımız poeziyanın, şeirin özü qədər zərif, kövrəkdir. Unutmaq olmaz ki, deyilən hər söz, hər təklif gələcəkdə bu işin daha böyük uğuruna yardımçı ola bilər.

Ürəyimdən keçən bir fikri də burada qeyd etməyi lazım bildim. Bu yazını yazanda mənə elə gəldi ki, doğma Azərbaycan türkcəsi qədər ingilis dilinin gizlincələrinə, zənginliklərinə bələd olmaq üçün çox mütaliə etmək Şəhla xanımın alınına yazılmışdır. O, sözün incə çalarlarını sevə-sevə öyrənib onlardan nəinki elmi axtarış və tərcümələrində, həm də tələbələr qarşısında oxuduğu mühazirələrdə səxavətlə istifadə edir və mən bunun da şahidiyəm. Bu keyfiyyəti onun nəşrə məsləhət bildiyim bu kitabında da açıq-aydın görmək mümkündür.

Deyirlər ki, adekvat tərcümə, orijinal mətnə uyğun, yaxud ona bərabər kontekstin, ideya-bədii fikir yükünün “köçürülməsi”nə bənzəyir. Və belə bir tərcümədə mütərcim tərcümə etdiyi dildə idiomların, sinonimikanın, söz oyununun, mətnaltı mənanın, onun axıcılığının, bu və ya digər dövrdə yazılan əsərin üslub və ahənginin, orijinal mətn müəllifinin yaradıcılıq dəst-xəttinin və məqsədinin qorunub saxlanılmasında “əsgəri xidmət borcu”nu yerinə yetirməlidir. Kitabın müəllifi istər praktik tərcümələrində, istərsə də nəzəri mülahizələrində bu borcu ləyaqətlə yerinə yetirməyə çalışır və buna nail olur.

Tərcümə işinin nə qədər ağır, məsuliyyətli və usandırıcı olduğunu nəzərə alsaq, belə bir işin poeziyanın peşəkarları üçün ən böyük əyləncə və ürək “rahatlığı” olduğunu da söyləmək kiməsə qəribə görünə bilər. Üstəlik, poeziyanı tərcümə edə-edə onun haqqında kitab yazmaq isə bir ömürdə iki ömrü yaşamağa bərabərdir. Ona görə də tərcümə etməkdən və tərcümənin problemlərinə dair elmi axtarışlar apararkən rahatlıqla narahatlığın qoşa yolunda cəsarətə daha çox güvənən Şəhla xanım Nağıyevaya yeni yaradıcılıq uğurları diləyirəm.

Şahin Xəlilli,
filologiya elmləri doktoru.

Giriş

Biz bəşər tarixində misli görünməmiş bir fenomenin – ümumdünya sivilizasiyasının təşəkkül tapdığı və formalaşdığı bir dövrdə yaşayırıq. Bu və ya digər xalqın həyatında az-çox əhəmiyyətə malik elə bir hadisə yoxdur ki, onun əks-sədası bütün dünyada səslənməsin. Dünya xalqlarının bu cür yaxınlaşmasının ilkin şərti və hərəkətverici qüvvəsi xalqlar arasında həmişə mövcud olmuş, bu gün həyatımızın ən vacib atributlarından birinə çevrilmiş mədəni əlaqələrdir. Paradoksal hal olsa da, lakin bu da bir həqiqətdir ki, hər bir xalq öz varlığını, özümlülüyünü yalnız başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqələrdə, qarşılıqlı mədəni təsirlərin fonunda və kontekstində təsdiq edir. Xalqların ədəbi əlaqələrinin başlıca forması tərcümədir. Məsələn burasındadır ki, digər incəsənət növləri arasında ən zəngin ifadə vasitələrinə malik, deməli, bu və ya digər şəxs və ya xalqla bağlı məlumatı və həqiqəti hərtərəfli təcəssüm etməyə qadir olan ədəbiyyat – söz sənəti – eyni zamanda ən qapalı incəsənət növüdür.

Belə ki, musiqinin, rəngkarlığın, rəqsin, arxitekturanın dili bütün xalqlar üçün eynidir, amma ədəbi nümunə digər dilə çevrilməsə, onun ifadə etdiyi estetik dəyərləri həmin dilin daşıyıcısı olan oxucuya çatdırmaq mümkün deyil.

Təsadüfi deyil ki, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif alim və filosoflar tərcümə işinə yüksək qiymət vermiş, mədəni əlaqələrin inkişafında onun əvəzsiz rolunu qeyd etmişlər. Bu mənada tərcüməni “bəşəriyyət tarixində xalqları bir – birinə bağlayan mənəvi körpü”-adlandıranlar yanılmışlar(37).

Regional sivilizasiyaların dünya sivilizasiyalarına çevrilməsi ilə xarakterizə olunan XX əsrin sonunda tərcümə doğrudan da xalqların əsl mənəvi körpüsünə çevrilir. Xalqlar bir – birinin ədəbi nailiyyətlərindən bəhrələnir, bir-birinin ədəbi-mədəni dəyərləri ilə zənginləşirlər.

Mütəxəsislər tərcümənin bir sənət kimi lap qədimlərdən mövcud olduğunu çoxdan sübut etmişlər. Hələ “eramızdan əvvəl III–II əsrlərdə Luçiy Liviy Andronik Homerin məşhur “Odiseya” əsərini latın dilinə tərcümə edərək dünya ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin bizə məlum nümunəsini yaratmışdır” (71, 555-557).

Bəlkə də bədii tərcümə tarixi daha qədimlərə gedib çıxır. Hələlik mütəxəsislər həmin tarixi bu əsərin adı ilə bağlayırlar. Lakin bu da həqiqətdir ki, əksər xalqların ədəbi fikrinə, ədəbiyyatının formalaşmasına və inkişafına daha çox inkişaf etmiş qonşu xalqların ədəbiyyatından edilən müxtəlif tipli iqtibaslar da öz təsirini göstərir və bu iqtibasların özlərini də müəyyən mənada bədii tərcümə nümunələri hesab etmək olar. Ümumiyyətlə, ədəbi əsərlər bu və ya digər dilə tərcümə olunaraq həmin xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir.

Getdikcə Azərbaycan dünya siyasətinin və dünya iqtisadiyyatının müstəqil subyektinə çevrilir. Əgər bu yaxınlara qədər Azərbaycan ədəbiyyatı dünya mədəniyyətinə vahid sovet ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi qovuşurdusa və ideoloji məhduduyətlər onun bütün potensial imkanlarını üzə çıxarmağa qoymurdusa, indi bu ədəbiyyat dünya mədəniyyəti ilə birbaşa əlaqədədir. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsi və bu prosesin elmi–metodoloji dərki böyük aktualıq kəsb edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı nümunələrinin xarici dillərə tərcüməsinin bir neçə əsrlik tarixi vardır.

Hələ 1551-ci ildə fransız səfiri sifəti ilə İstanbulda səyahətdə olan Nikolas Nikoley Türkiyədə mövcud dini

təriqətləri, o cümlədən hürufiliyi xarakterizə edərkən görkəmli Azərbaycan şairi Nəsimi haqqında da söhbət açmışdır (82, 185).

Qeyd edək ki, səfirin dini təriqətlərə marağı Nəsimi poeziyasının tam dərkinə çevrilməmişdir. Amma hər halda Nikolas Nikoleyin bu sənətkarın yaradıcılığı ilə tanış olması və öz qeydlərində bundan söhbət açması Qərbdə mədəniyyətimizə böyük maraq yaranmasından xəbər verir.

Füzulinin ingilis şərqşünaslığında öyrənilməsinə dair çoxsaylı tədqiqatların müəllifi olan Leyli Əliyeva Nikolas Nikoleyin bu xidmətini qeyd etməklə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Qərbi Avropa dillərinə əhatəli tərcüməsinin XVII, xüsusilə XVIII əsrlərə təsadüf etdiyini vurğulamışdır: “Bu vaxtdan etibarən Xaqani, Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərləri Avropada öyrənilməklə bərabər, eyni zamanda əcnəbi xalqların dillərinə də tərcümə edilməyə başlanmışdır” (24, 13).

Doğrudur, tanınmış tədqiqatçı alim Şahin Xəlilli bu mülahizə ilə razılaşmır: “Klassik sənət incilərimizin ərəb, yaxud fars dillərində yazıldığını nəzərə alsaq, ingilis şərqşünaslığının mətnlərində daha çox ərəb, yaxud fars nümunələri kimi tərcümə edilmiş sənət varlığımızın tarixinin bir tədqiqatla aydınlığının yaradılması çox azdır. Bu baxımdan L.Əliyevanın göstərdiyi əsrlərdən əvvəl ədəbiyyatımızdan edilmiş tərcümələrin olmaması həqiqəti ilə heç cür razılaşmaq mümkün deyildir” (34, 163).

Bu ehtimalın yaşamaq hüququ vardır. Lakin o da həqiqətdir ki, hələlik daha qədim dövrlərə gedib çıxan nümunələr olmadığı üçün göstərilən tarixlə kifayətlənməli oluruq. Beləliklə, tədqiqatçıların əksəriyyəti hələlik bu fikirdədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin Avropa dillərinə, xüsusən ingilis dilinə əhatəli tərcüməsi XVII–XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Avropa tədqiqatçıları, habelə ingilisdilli tədqiqatçılar ayrı-ayrı Azərbaycan şairlərinin əsərlərini öyrənməklə yanaşı, onları tərcümə etməyə də meyl göstərmişlər. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin tərcüməsi sahəsində XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində daha çox iş görülmüşdür.

Təbiidir ki, bütün Avropa ölkələrinin ədəbiyyatında olduğu kimi ingilisdilli ədəbiyyatda da Nizami Gəncəvi yaradıcılığı həm oriyentalistlərin yazdığı tədqiqatlarda, həm də tərcümədə əsas yer tutur (37, 35-36).

1786-cı ildə Vilyam Cons “Sirlər xəzinəsi” poemasını nəsrə ingilis dilinə tərcümə etmiş və bu tərcümə V.Consun ölümündən sonra – 1804-cü ildə Londonda nəşr olunmuşdur (34, 163).

Ümumiyyətlə, ingilisdilli ədəbiyyatda Nizami yaradıcılığına maraq olduqca böyük olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, görkəmli Azərbaycan şairinin ingilis dilində öyrənilməsi və nəşri tarixinə xüsusi tədqiqatlar və məqalələr həsr olunmuşdur. Müxtəlif illərdə A.Krımski, Y.Bertels, Ə.Seyidzadə, Ə.Ağayev, S.Devek, V.Destgerdi, S.Nəfisi və başqa tədqiqatçı alimlər Nizaminin ingilis dilində öyrənilməsi tarixindən söhbət açmaqla bərabər Nizami əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsinin keyfiyyəti haqqında da müəyyən mülahizələr yürütmüşlər.

Mütəxəssislərin əksəriyyəti bu fikirdədir ki, Azərbaycan ədəbiyyatının Amerikada, ümumən ingilisdilli ölkələrdə ən tanınmış nümayəndəsi Nizami Gəncəvidir. Mütəfəkkir şairin ayrı-ayrı əsərlərindən parçalar, eləcə də bütöv əsərləri müxtəlif illərdə ingilis dilinə çevrilmişdir. Nizaminin yaradıcılığına ingilisdilli mütərcimlərdən Ceyms Atkinson da müraciət etmiş, şairin "Leyli və Məcnun" poemasını birbaşa farscadan ingilis dilinə çevirmişdir. Azərbaycan şairinin incə, romantik əhvalı əsəri romantizmin Avropa və Amerikada çiçəkləndiyi bir dövrdə - 1836-cı ildə çapdan çıxmış, həmin ölkələrdə yüzlərlə oxucunun böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu marağın nəticəsidir ki, C.Atkinsonun eyni tərcüməsi 1894-cü ildə təkrar nəşr edilmişdir.

Tədqiqatçı X.Hüseynov XIX əsr ingilis nizamişünaslığından bəhs edərək 1844-cü ildə ingilis alimi N.Blandın “Sirlər xəzinəsi”nin elmi-tənqidi mətnini hazırlamaqla yeni istiqamətli bir tədqiqatın əsasını qoyduğunu vurğulamışdır (31, 29).

1881-ci ildə Nizaminin daha bir poeması - "İskəndərnamə" ingilis dilinə çevrilərək Londonda çapdan çıxmışdır. Bu əsər ingilis dilinə nəsrə tərcümə olunmuşdur. Kitab izahlar və mətnə tənqidi şərhələrlə müşayiət olunur. "Leyli və Məcnun" Qərbdə Nizami yaradıcılığının vizit vərəqi kimi xidmət göstərmiş, sonralar dahi şairin digər poemaları da ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. Lakin "Leyli və Məcnun"a maraq azalmamış, əsər 1966-cı ildə İsveçrəli Doktor R. Qelpkenin tərcümə və redaktəsilə yenidən çap edilmişdir. Nizaminin fikir dünyasını daha dolğun çatdırmaq üçün mütərcim əsərin nəsrə tərcüməsini yeganə mümkün variant hesab etmişdir. Maraqlıdır ki, üçüncü tərcümədə

də "Leyli" sözünün transliterasiyası dəyişikliyə uğramış və bu söz "Layla" kimi verilmişdir.

Poemanın ingiliscə olan nəsr variantı 53 fəslə bölünmüş, hər fəslə əsərin məzmunundan götürülmüş yığcam və maraqlı ad qoyulmuşdur: "Qeys və Leyli görüşürlər", "Qeys Məcnuna dönür", "İbn Salam Leylinin razılığını istəyir", "Çöhrə və rübənd" və s. Z.Ağayevin fikrincə, poemanın nəsr variantının dili sadə və oxunaqlıdır, həmçinin tərcümə orijinalın ruhunu yaxşı ifadə edir.

Doktor R.Qelpkenin kitabın axırında verilmiş son sözü də maraqlıdır. O, qeyd

edir ki, "əfsanəvi məhəbbət sərgüzəştləri arasında "Leyli və Məcnun" İslam Şərqiində bəlkə də ən yaxşı tanınır. İki sevgili bu gün də Qafqazdan Afrikaya qədər, Atlantik okeanından Hind okeanına qədər ərazilərdə yaşayan çoxlu xalqların və etnik qrupların şeirlərində, nəğmələrində və epik əsərlərində yaşayır". Müəllif ərəb alimi

M.Q.Hilalın "Şərq ədəbiyyatında Məcnun - Leyla mövzusunun inkişafı" (Qahirə,

1954) kitabından belə bir fikri sitat gətirir ki, "adi əfsanəvi ədəbi əsərə çevirərək ona ümumbəşəri və əbədi vəsiqəni Nizami Gəncəvi vermişdir". 1941-ci ildə poemanın nəsr variantını Tehrandə nəşr etdirən A.A.Hekmat bu əsəri Vilyam Şekspirin "Romeo və Cülyetta" faciəsi ilə müqayisə etmişdir. Sonra məqalənin müəllifi məşhur çex ədəbiyyatşünası Jan Rıpkanın "İran ədəbiyyatının tarixi" kitabından gətirdiyi "nəticə əsərin böyük dahinin qələmindən çıxdığını göstərir" fikri ilə tam şərik olduğunu bildirir (3, 33-34).

Doktor R.Qelpke təkcə Nizamini deyil, həm də nizamişünaslığı diqqətlə öyrənmiş, özündən qabaqkı tərcümələrlə ciddi maraqlanmışdır. O qeyd edir ki, "Leyli və Məcnun" 1943-cü ildə A.N.Tərlanın tərcüməsində İstanbulda türkcə nəşr olunmuş, 1957-ci ildə isə P.Antokolskinin tərcüməsində Moskvada rus dilində çapdan çıxmışdır. Sonra müəllif C. Atkinsonun 1836-cı ildə etdiyi tərcüməni xatırladaraq, iftixar hissilə qeyd etmişdir ki, ingilislər Nizaminin yaxın qonşularını yüz ildən çox qabaqlamışlar.

Öz tədqiqatında bu barədə söhbət açan Z.Ağayev R.Qelpkenin tərcümə ilə bağlı bir etirafını da xatırlatmışdır: "Mən 1958-ci ildə İranda bu əsərin nəsr tərcüməsi üzərində işləməyə başlamışam. Belə bir fakt mənə yaxşı məlumdur ki, bütün cidd - cəhdlərimə baxmayaraq mənim tərcüməm orijinalı əks etdirmir. Yalnız onu deyə bilərəm ki, mən Nizaminin poemasının

hər bir sözünü böyük diqqətlə öyrənməyə çalışmışam" (3, 35).

Ötən əsrin ikinci onilliyində ingilisdilli oxuculara N.Gəncəvinin daha bir əsəri - "Yeddi gözəl" təqdim olunmuşdur. Z.Ağayevin fikrincə, Nizami yaradıcılığına müraciət etmiş mütərcimlər tanınmış şərqsünas alimlər olmuşlar; "Yeddi gözəl"də isə Azərbaycan şairinin bəxti xüsusilə gətirmişdir: onun tərcüməçisi S.E.Uilson keçən əsrin ən məşhur fars ədəbiyyatı mütəxəssislərindən hesab olunur. "Yeddi gözəl" üzərində yaradıcılıq işini başa çatdırarkən ingilis alimi artıq on dörd il idi ki, Londonun universitet kollecində fars dili və ədəbiyyatı üzrə professor işləyirdi. Ona görə də tərcümə uğurlu alınmışdır.

Şairin "Sirlər xəzinəsi" poeması isə 1945-ci ildə Londonda ingilis dilində çapdan çıxmışdır.

XVIII əsrin sonu XX əsrin 60-cı illərinə qədər olan dövr tədqiqatçılarından N.V. Klark, Y.Braun, V.Modig, M.Houtsuman, S.Vilson, Q.Dorab, A.İ.Arberri, Y.Ripka, M.V.Medonald, Ç.Çarlz və başqaları ingilis nizamşünaslığının inkişafına təkan vermiş, bu barədə müəyyən fikirlər söyləmişlər. Şairin "Leyli və Məcnun" əsəri dörd dəfə ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur (46).

Nizamidən sonra ingilis tədqiqatçılarının daha çox müraciət etdiyi şairlərdən biri Məhəmməd Füzuli olmuşdur. Şairin ingilis şərqsünaslığında öyrənilməsi tarixindən ilk dəfə görkəmli rus alimi A.Krımiski danışmışdır (96, 132).

Sonralar B.Çobanzadə (16, 76), H.Arashlı (7, 7; 5; 6,10-12), İ.Babayev (11, 32), R.Azadə (87, 40-42), M.Quluzadə (47, 97-98), F. Qasımzadə (45,9), L.Əliyeva (24, 18) və başqaları bu və ya digər dərəcədə Füzulinin əsərlərinin ingilis dilinə tərcüməsi problemlərinə toxunmuş, ingilis ədəbiyyatşünaslığının bu sahədəki uğurlarından və nöqsanlarından bəhs etmişlər.

İngilis şərqsünası Gibb Füzulinin bir sıra əsərlərini ingilis dilinə çevirərək "Osmanlı ədəbiyyatı tarixi" əsərinə daxil etmişdir (68, III – VI) - "Bunlar Füzuli şerinin ingilis dilinə ən yaxşı elmi və bədii tərcümələri hesab olunur" (52, 18). -Bununla yanaşı "Leyli və Məcnun" poemasının 1970-ci ildə türk şairi Sofi Nuri tərəfindən edilmiş tərcüməsi bütün tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun ədəbi- bədii keyfiyyətləri yüksək qiymətləndirilmişdir. S.Nurinin tərcüməsi Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərinin ingilis dilində ilk tam nəşri hesab olunur" (53).

Həmin dövrdə Azərbaycan şairi Qazi Bürhanəddinin bir sıra əsərləri də ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur. Gibb “Osmanlı ədəbiyyatı tarixi” əsərinin birinci cildində Qazi Bürhanəddindən bəhs etmişdir. Gibb şairin divanını tədqiq etmiş və bu mövzu ilə bağlı ən etibarlı mənbələrlə tanış olmuşdur. Eyni zamanda Gibb Qazi Bürhanəddinin altı qəzəlini, səkkiz rübaisini və doqquz tuyuğunu ingilis dilinə çevirmişdir.

Görkəmli Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin əsərləri də ingilis alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Katlin Burill Nəsiminin rübailərinə dair dəyərli monoqrafiya yazmış və eyni zamanda onun rübailərini tərcümə etmişdir. Doktorluq dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan bu əsər 1964-cü ildə Kembric universitetində müdafiə edilmiş, 1972-ci ildə kitab şəklində buraxılmışdır. Bu kitab Nəsimi əsərlərinin ingilis dilinə ilk tərcüməsi hesab olunur.

Bütün bunlarla yanaşı müxtəlif illərdə Sahib Təbrizi, Fələki Şirvani, M.P.Vaqif, M.Ş.Vazeh və s. kimi klassik Azərbaycan şairlərinin ayrı-ayrı əsərləri və ya bu əsərlərdən parçalar ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

Klassik ədəbi abidəmiz olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ingilis dilinə tərcüməsinə ötən əsrin 60-cı illərindən sonra başlanmış, dastanın bir neçə tərcümə variantı meydana çıxmışdır.

Müasir Azərbaycan poeziyası nümunələri də hələ sovet dönəmində tez-tez ingilis tərcüməçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Aşıq Ələsgərin, S.Vurğunun, R.Rzanın və başqalarının əsərlərinin ingilis dilinə o vaxtkı tərcümələri bu cəhətdən maraqlıdır.

Sovet dövründə Moskvada dörd dildə (o cümlədən ingilis dilində də) nəşr olunan “Sovet ədəbiyyatı” (Soviet literature) jurnalının 1969-cu il dekabr nömrəsinin tamamilə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr olunmasını o dövrdə ədəbiyyatımızın öyrənilməsi və təbliği sahəsində kiçik addım hesab etmək olar.

Ötən əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Moskvadakı “Progress” nəşriyyatı tərəfindən ingiliscə buraxılmış “Azərbaycan poeziyası antologiyası” isə bu sahədə daha bir uğurlu addım sayıla bilər. Kitabda həm klassik şairlərimizin əsərlərinə, həm də müasir poeziya nümunələrinə geniş yer verilmişdir. Bütün bunlar sübut edir ki, Azərbaycan poeziyası ingilis tədqiqatçıları və tərcüməçilərinin diqqətini həmişə cəlb etmişdir.

Uzun illər ABŞ-ın Pensilvaniya universitetinin ingilis dilində buraxdığı “Ədəbiyyat” (Edebiyat) jurnalı da şərq

ədəbiyyatına, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatına geniş yer vermişdir. Maraqlıdır ki, bu jurnalda ədəbi nümunələrimiz birbaşa Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə olunmuşdur.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bütün sahələrdə olduğu kimi ədəbi nümunələrimizin xarici dillərə, o cümlədən ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində də mühüm addımlar atılmış, yeni və daha keyfiyyətli tərcümə nümunələri işıq üzü görmüşdür. Bu illərdə artıq, demək olar ki, əksər tərcümələr sovet dönəmindən fərqli olaraq birbaşa orijinaldan edilmişdir. Bu sahəyə dövlət səviyyəsində qayğı göstərilməsi, dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələrinin Azərbaycan dilinə yenidən tərcümə olunub nəşr edilməsinə dair fərman və sərəncamların imzalanması, müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq tərcüməçi kadrların yetişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsi və s. kimi tədbirlər tərcümə işinin əhəmiyyətinə qayğı və diqqətdən xəbər verir. Təsadüfi deyildir ki, indi xarici dillərə, eləcə də xarici dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümələrin sayı da ilbəl artır, bu sahədə peşəkar mütəxəssislər nəslə yetişir.

Əvvəldə haqqında söhbət açdığımız tərcümə nümunələri, habelə son illər edilən tərcümələr belə deməyə əsas verir ki, Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində müəyyən ənənə formalaşmışdır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi problemlərinə dair çoxsaylı tədqiqatlar aparılmış, elmi məqalələr yazılmışdır. Lakin ingilis dilinə tərcümədə milli koloritin qorunması problemi ayrıca tədqiq olunmamışdır.

Ona görə də monoqrafiyada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilinə tərcümə variantları təhlil olunmuş, milli koloritin saxlanması problemləri, şəxs adlarının translitersiyası və s. məsələlər ön plana çəkilmişdir.

Qeyd edək ki, dastanının ingilis dilinə bir neçə tərcümə variantı mövcuddur. Xalqımızın qəhrəmanlıq tarixinin dünyada öyrənilməsi və təbliği üçün bu tərcümələrin əhəmiyyəti böyükdür. Dastanda işlənən xüsusi adların - şəxs adları və toponimlərin daşdığı milli koloritin tərcümədə saxlanması bütövlükdə dastanın qavranılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcüməsində xüsusi adların verilməsi probleminin tədqiqi vacib və aktual məsələdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsinin ayrı-ayrı problemləri müxtəlif

illərdə tədqiqata cəlb edilsə də, belə tərcümələrdə xüsusi adlar və onların daşdığı milli koloritin saxlanması problemləri ayrıca öyrənilməmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un öyrənilməsi sahəsində də çoxsaylı elmi tədqiqatlar aparılmış, lakin dastandakı xüsusi adların ingilis dilinə tərcüməsi xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. Ona görə də bu əsərdə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiyası problemləri təhlil olunmuş, bu zaman adların daşdığı milli koloritin saxlanması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqat zamanı "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilində üç tərcümə variantından

istifadə edilmişdir. 1971-ci ildə Moskvanın "Proqres" nəşriyyatında ingilis dilində

çap olunmuş "Azərbaycan poeziyası antologiyası" (kitabda dastanın müqəddiməsi və bir boyu verilmişdir), 1972-ci ildə Londonda buraxılmış "The Book of Dede Korkut" və ABŞ-da çap olunmuş "The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut" nəşrləri üzərində müqayisəli təhlil aparılmış, eposla bağlı, xüsusən dastanda işlənən xüsusi adlarla əlaqədar mövcud nəzəri mülahizələrə nəzər salınmış, xüsusi adların tərcümə variantları müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur.

Bundan başqa Azərbaycan və ingilis poeziyasının qarşılıqlı tərcüməsində milli koloritin saxlanması məsələlərinə hər iki dilin orijinal və poetik nümunələrinin orijinalının və tərcüməsinin müqayisəli təhlili vasitəsilə aydınlıq gətirilmişdir. Müasir Azərbaycan şeirinin ingilis dilinə tərcümə nümunələri tədqiq edilmiş, bu tərcümələrdə milli koloritin və realiyaların qorunması məsələsi araşdırılmışdır. Bunun üçün tərcümələr orijinala müqayisəli şəkildə təhlil olunmuş, bəzi hallarda bir şeirin bir neçə tərcümə variantı müqayisə edilmişdir. Ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin ingilis dilinə tərcümələri, bu tərcümələrdə Azərbaycan milli koloritinin saxlanması ilk dəfə hərtərəfli tədqiqata cəlb edilmişdir.

I fəsil. "Kitabi – Dədə Qorqud" dastanının xarici dillərə tərcüməsi

Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə, xüsusən də dünyada geniş yayılmış ingilis dilinə tərcüməsi zəngin mənəvi sərvətlərimizin tanınması və öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu, həm də bütövlükdə Azərbaycanın tanınmasına, Azərbaycan

ədəbiyyatının və mədəniyyətinin təbliğinə imkan yaradır. Ona görə də ədəbi nümunələrimizin ingilis dilinə tərcüməsi, eləcə də bu tərcümələrlə bağlı tədqiqatlar aparılması aktuallığını itirmir.

Xalqımızın ən böyük ədəbi abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud"un əcnəbi dillərə tərcümə problemlərinin tədqiqi bu cəhətdən xüsusi önəm kəsb edir. Çünki "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı Azərbaycan xalqının, qədim Oğuzların, bütün türk dünyasının yaradıcı dühasının ən böyük və ən mükəmməl ədəbi-mədəni abidəsidir. Bu dastan xalqın həyatının epik lövhələrini, onun əxlaq və məənəviyyatını, davranış mədəniyyətini əks etdirir, oxucuya humanizm, vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq kimi keyfiyyətlər, sevgidə sədaqət, ata anaya hörmət və ehtiram duyğuları aşılayır.

Dastanın elm aləminə məlum olduğu 200 ilə yaxın dövr ərzində bütövlükdə "Kitabi-Dədə Qorqud" və ya onun ayrı-ayrı boyları bir çox xalqların dillərinə tərcümə olunmuş, haqqında çoxsaylı tədqiqat əsərləri yazılmış, bu abidənin motivləri əsasında Bakıda film çəkilməmişdir. Alman, rus, türk, İtaliya, ingilis, fransız və s. xalqların alimləri dastanın yaranması, Dədə Qorqudun şəxsiyyəti, abidənin dili və s. haqqında müxtəlif elmi mülahizələr irəli sürmüşlər. Azərbaycanda bu abidənin tədqiqinə ötən əsrin 30-cu illərindən başlanılmışdır. Son yetmiş ildə aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində sübut olunmuşdur ki, epos VII əsrdə Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələrlə səsleşir və həmin dövrün tarixi, mədəni abidəsidir. Dastanın əldə olan əlyazmalarının yazıya bir neçə əsr sonra köçürüldüyünü də mütəxəssislər elmi araşdırmalarla təsdiq etmişlər. Ona görə də ötən əsrin sonlarında Azərbaycanda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin təntənəli surətdə qeyd olunması zərurəti yaranmış, bu məsələ Azərbaycan dövlətinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev eposun Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi yer tutduğunu, bu yubileyin Azərbaycan xalqının, bütün türk dünyasının qədim və zəngin mədəniyyət və ədəbiyyatının təbliğinə xidmət edən beynəlxalq əhəmiyyətli hadisə olduğunu nəzərə alaraq "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinin yüksək səviyyədə keçirilməsi məqsədilə 20 aprel 1997-ci il tarixli fərman imzalamış, yubileyin keçirilməsi üzrə dövlət komissiyası yaradılmışdır. Komissiya fəaliyyət göstərdiyi bir neçə il ərzində dastanın yubiley nəşrlərini hazırlamış, dünyanın Moskva, Paris, Ankara, Berlin və sair kimi tanınmış mədəniyyət mərkəzlərində "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr

olunmuş beynəlxalq elmi simpozium və konfranslar təşkil etmiş, dastanın öyrənilməsi və təbliği işinə yeni təkan vermişdir.

2000-ci ilin aprelində Bakıda təntənəli yubiley tədbirləri keçirilmiş, dünyanın bir çox ölkələrindən gəlmiş şərqşünas alim və mütəxəssislər bu qəhrəmanlıq abidəsinin tarixi, elmi, ədəbi və bədii məziyyətləri barədə məruzələrlə çıxış etmişlər. Yubileylə əlaqədar dastanın tarixi, elmi-ədəbi və bədii əhəmiyyətinə dair yeni tədqiqatlar nəşr olunmuş, "Kitabi-Dədə Qorqud"un türk xalqlarının tarix və ədəbiyyatındakı rolu hərtərəfli araşdırılmışdır.

Bütün bunlar qədim abidəmizə marağın heç vaxt azalmadığını sübut edir. Bütün bunlar həm də onu sübut edir ki, illər, əsrlər keçsə də "Kitabi-Dədə Qorqud" nəinki aktuallığını itirmir, əksinə dastanın öyrənilməsi və tədqiqinə marağ daha da artır. Dastanın 1300 illiyi ilə əlaqədar aparılan tədqiqat işləri, nəşr olunan elmi əsərlər bu fikri bir daha təsdiq edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı haqqında elm aləminə ilk dəfə alman şərqşünası Fridrix Fon Dits məlumat vermişdir. O, 1815-ci ildə Drezden şəhərində dastanın əlyazmasını aşkar etmiş və "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy"unu almancaya tərcüməsi ilə nəşr etdirmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un görkəmli tədqiqatçılarından olan M.H.Təhmasib yazırdı ki, "Dits əlyazmasını yaxşı oxuya bilmədiyi üçün tərcümədə bir sıra yanlışlıqlara yol vermiş, bəzən ayrı-ayrı sözləri, bəzən də bütöv cümlələri, fikirləri təhrif etmişdi" (65, 5).

1859-cu ildə məşhur alman şərqşünası Teodor Neldeki əlyazmasının bütünlüklə üzünü köçürmüş, onu almancaya çevirmiş, lakin bir sıra çətinliklərlə rastlaşdığından bu işi başa çatdırıb nəşr etdirə bilməmişdir.

1892-ci ildə daha bir tanınmış şərqşünas alim V.V.Bartold T.Neldekinin yarımçıq qalan işi ilə tanış olmuş, abidə ilə maraqlanmış, özü yenidən əlyazmasının üzünü köçürmüşdür. 1894-cü ildə Bartold əsərin bəzi boylarını rusca tərcüməsi ilə birlikdə nəşrə başlamışdır. Lakin o, bu işi başa çatdırma bilməmişdir. Bartold vəfat etdikdən sonra əsərin bütün mətni çapa hazırlanmış şəkildə onun arxivindən tapılmışdır. Bartoldun tərcüməsi 1950-ci ildə Bakıda Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu tərəfindən nəşr edilmişdir.

1916-cı ildə Kilisli Rifət eposu Drezden nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə Türkiyədə nəşr etdirmişdir.

Lakin nəşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş və boş saxlamışdır.

1938-ci ildə daha bir türk alimi Orxan Şaiq Kökyay əsəri nəşr etdirmişdir. Həmin ildə əsər görkəmli alimimiz Həmid Araslının rəhbərliyi ilə Azərbaycanda latın əlifbası ilə çap olunmuşdur.

1962-ci ildə H.Araslı dastanı nisbətən dürüstləşdirilmiş və təkmilləşdirilmiş şəkildə ikinci dəfə nəşr etdirmişdir.

Göründüyü kimi hələ ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq türk dünyasında dastanın yazıya alınmış nümunələrinin oxunması, nəşri, tərcüməsi və tədqiqi sahəsində ciddi elmi iş başlanmışdır.

1950-ci ildə İtaliya alimi Ettore Rossi Vatikan kitabxanasında "Kitabi-Dədə Qorqud"un altı boydan ibarət yeni bir əlyazmasını tapmış, 1952-ci ildə onun italyanca tərcüməsini nəşr etdirmişdir.

Dastan sonrakı illərdə bir neçə dəfə Türkiyədə nəşr olunmuşdur. Dastanın öyrənilməsi və nəşri sahəsində görkəmli türk alimi Məhərrəm Erkinin xidmətləri böyükdür. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədqiqinə Azərbaycanda H.Araslıdan sonra M.H.Təhmasib, Ə.Dəmirçizadə, Ə.Sultanlı, M.Seyidov, F.Zeynalov, S.Əlizadə, Ş.Cəmşidov, T.Hacıyev, P.Xəlilov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və başqaları çox böyük əmək sərf etmiş, dastanın məziyyətləri barədə sanballı monoqrafiya və məqalələr yazmışlar.

Beləliklə, bu gün elm aləminə "Kitabi-Dədə Qorqud"un iki əlyazma nüsxəsi məlumdur. Qnlardan biri Drezden, ikincisi isə Vatikan kitabxanasında saxlanılır. Drezden nüsxəsində bir müqəddimə, on iki boy, Vatikan nüsxəsində isə eyni müqəddimə və birincidə olan boyların altısı verilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ilk dəfə xarici dillərdən alman dilinə çevrilmişdir. Söhbət 1815-ci ildə Fridrix Fon Ditsin dastanın bir boyunu tərcümə etməsindən gedir. 1958-ci ildə isə "Kitabi Dədə Qorqud" ilk dəfə tam şəkildə alman şərqşünası Y.Hayn tərəfindən alman dilinə tərcümə edilib, nəfis tərtibatla çap olunmuşdur. Tərcümə üçün istifadə olunmuş mətn Türkiyədə qorqudşünaslığın başlanmasında əvəzsiz xidməti olan Kilisli müəllim Rifətin abidənin Berlin nüsxəsi əsasında çap etdiriyi mətndir (20, 9).

1995-ci ildə isə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının fəxri doktoru adına layiq görülən tanınmış alman alimi Hans-Peter Əhməd Şmide "Kitabi-Dədə Qorqud"un tam mətnini yenidən alman dilinə çevirib nəşr etdirmişdir.

F.Əlimirzəyeva-Mustafayeva öz tədqiqatında dastanın alman dilinə çevrilmiş hər üç tərcüməsini ayrı-ayrılıqda və bütövlükdə təhlil edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, bu çətin və məsuliyyətli işin öhdəsindən hər üç mütərcim özünəməxsus bacarıqla gəlmişdir. Dastanı bütöv şəkildə tərcümə edən Y.Hayn və H.Ə.Şmide orijinalın ruhunu, məzmununu, ideyasını və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamağa çalışmış və buna əsasən nail olmuşlar.

Tədqiqatçı H.Ə.Şmidenin tərcüməsinin müsbət keyfiyyətlərindən biri kimi mütərcimin xeyli Azərbaycan sözünün spesifikasiyini nəzərə alaraq onları olduğu kimi saxladığını və onlara izahat verdiyini xüsusi vurğulamışdır (20, 11).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi "Kitabi-Dədə Qorqud"un nəinki rus dilinə tərcüməsi, həm də rus dilində nəşri və tədqiqi akademik V.Bartoldun adı ilə bağlıdır. O, dastan üzərində işə XIX əsrin 90-cı illərində başlamış və hələ sağlığında "Dədə Qorqud"un 12 boyundan 4-nü çap etdirmişdir. V.Bartold dastanın tam tərcüməsini 1922-ci ilin mayında başa çatdırmış, lakin əsər yalnız 1950-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur. V.Jirmunski yazırdı:

"V.V.Bartoldun "Dədə Qorqud"dan etdiyi nəşrlər ilk dəfə həm rus, həm xarici ölkə oriyentalistlərinin diqqətini orta əsrlər türk ədəbiyyatının məşhur abidələrindən birinə cəlb etmiş və onun elmi cəhətdən dərinədən öyrənilməsinin əsasını qoymuşdur".

V.Bartoldun tərcüməsini mütəxəssislər yüksək qiymətləndirirlər, lakin akademik özü hələ sağlığında yazmışdı ki, "bu tərcümə, əlbəttə, son sayıla bilməz" (98, 11).

Akademikin qənaətinə görə türkologiyanın inkişafı yeni və daha uğurlu tədqiqatları üzə çıxaracaqdır. Sonrakı illərin araşdırma və tədqiqatları V.Bartoldun haqlı olduğunu sübut etmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilinə tərcüməsinə isə ötən əsrin 60-cı illərində başlanmışdır. Orta əsrlərin ən qiymətli bədii və tarixi əsərlərindən biri olan belə bir abidənin ingilis dilinə gec tərcümə edilməsini etinasızlıq və səhlənkarlıq hesab etməyən və bunu dastanın özünün taleyi ilə əlaqələndirən tərcüməçilər - Faruk Sümer, Ahmet Uysal və Uorren Uolker dastanı 1972-ci ABŞ-da ingilis dilində nəşr etdirmişlər (85).

Tərcüməçilər dastan haqqında geniş ön söz yazmış və kitabın sonunda dastanla bağlı tarixi hadisələr, yerlər və şəxsiyyətlər haqqında izahlar vermişlər. Ön sözdə onlar oğuzların mənşəyi, yaşadıkları yerlər və münasibətdə

olduqları xalqlar haqqında məlumat verməklə, dastanın yaranma yeri, tarixi, dili və sair xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə çalışmışlar. Qeyd olunmuşdur ki, Bayat tayfasından olan Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olması barədə kifayət qədər sübutlar vardır. Bu fikir digər mütəxəssislərin elmi araşdırmaları ilə səsleşir. XVII əsrdə Azərbaycana səfər etmiş alman alimi və diplomatı Adam Olearinin Dərbənd yaxınlığında gördüyü "Dədə Qorqud qəbri" deyə nişan verilən məzar da səyyahı böyüklüyü ilə heyrətləndirmişdir. O, yazır ki, "İmam Qorqudun... qəbri qayalı dağda çapılmış iri bir mağaradan ibarətdir".

A.Divayev 1848-ci ildə el arasında "Qorqud qəbri" adlanan çox iri bir daş qalağının fotosəklini çəkmişdir. A.Oleari Urmiyada "Boyu uca Burla Xatun"un qəbri kimi nişan verilən məzarın da çox iri - "qırx pilləkan" ölçüsündə olduğunu nəql edir (4, 18).

Girişdə həmçinin Oğuz tayfalan barədə də məlumat verilmişdir. Oğuz türklərinin iki böyük qola bölünmüş 24 tayfadan ibarət olduğu qeyd edilmişdir.

Əsərin ingilis dilinə uğurlu tərcüməsinə nail olmuş türk ədəbiyyatşünasları onu ingilisdilli oxuculara "türk dastanı" kimi təqdim etmişlər. Obyektivliyə daha çox sadıq qalmaq üçün yaxşı olardı ki, əsər "türkdilli xalqların dastanı", yaxud "oğuz dastanı" kimi təqdim olunaydı. Çünki kitabın girişində də qeyd olunur ki, "oğuzların qəhrəmanlıq tarixi ingilis dilində verilir".

Kitabın giriş sözündə mütərcimlər bu qiymətli əsərin ingilis dilində işıq üzü görməsində professor Əhməd Temirə, Cahid Öztelliyə, İstanbul Universitetinin professoru Velidi Toqana, Kaliforniya Universitetinin professoru Tələt Tekinə təşəkkürlərini bildirir, onları məşhur qorqudşünaslar kimi təqdim edirlər. Yazıçı və folklorçu alim Barbara K.Uolkerə də təşəkkür izhar olunmuşdur.

Göründüyü kimi, kitab sanballı bir kollektivin müştərək yaradıcılıq işidir və bəlkə də buna görədir ki, verilmiş elmi izahlar ən adi boşluqları belə doldurmuşdur. Ön sözdən, 16 səhifəlik girişdən, proloqdan, 12 boydan, qeydlər və biblioqrafiyadan ibarət olan bu tərcümə üzərində iş 8 il davam etmiş, kitab Texas Universitetində hazırlanmış, qeyd olunduğu kimi, 1972-ci ildə çapdan çıxmışdır. Axırda verilmiş biblioqrafiyadan aydın görünür ki, kitabın çapına məsul olan şəxslər dünya qorqudşünaslığını diqqətlə izləmiş, zəngin materiallardan istifadə etmişlər.

Ön sözdə deyilir ki, tərcümədə iki əsr ərzində ortaya çıxmış bütün tədqiqatlara istinad olunmuşdur. Dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrinə baxıldığı, əvvəlki tədqiqatçıların əməyindən bəhrələnildiyi də vurğulanmışdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"u müxtəlif illərdə tədqiq etmiş F.Köprülünün, H.Araslının, Ə.Dəmirçizadənin, E.Rossinin, M.Erkinin adları çəkiilmiş, dastanın 1958-ci ildə Sürixdə alman dilində nəşri, V.Bartoldun epos üzərində işi barədə söhbət açılmışdır. Bütün bunlar tərcümə üzərində gərgin iş aparıldığından xəbər verir. Tərcüməçilər bu kitabı dastanın ingiliscəyə ilk tam nəşri kimi təqdim etmişlər.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1971-ci ildə Moskvanın "Proqres" nəşriyyatının ingilis dilində buraxdığı "Azərbaycan poeziyası antologiyası"nda "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından da nümunələr verilmişdir (70, 535-539).

Dastanın "Müqəddimə" və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər" hissələrini L.Zelikov bütövlükdə ingilis dilinə çevirmişdir. Bu tərcümə də tədqiqat baxımından maraqlıdır.

Dastanın tam şəkildə ingilis dilinə ikinci tərcüməsi Cefri Lyuisə məxsusdur. Mütəxəssislərin rəyinə görə, 1974-cü ildə Londonda "Penguin Books" kompaniyası tərəfindən nəşr olunmuş tərcümənin orijinala müqayisəsi göstərir ki, C.Lyuis dastanların dilini və üslubunu diqqətlə tədqiq etmiş, əsərdə cərəyan edən orta əsrlər tarixini öyrənmiş, dastan haqqında elmi-tədqiqat işlərinin bir çoxunu gözdən keçirmiş və tərcümə işinə böyük məhəbbətlə girişmişdir. Digər həmkarları kimi C.Lyuis də tərcüməsinə ön söz və izahlar yazmışdır (78).

Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələrini araşdıran tanınmış alim Şahin Xəlilli qeyd etmişdir ki, C.Lyuisin ön sözündə qədim oğuzların mənşəyi, VIII və IX əsrlərdə bu böyük elatın ictimai və siyasi həyatında tarixi hadisələrə alim mövqeyi fakt zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir (33, 101).

Tədqiqatçı Seyran Əliyev "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilindəki hər iki mətnini akademik H.Araslının tərtib etdiyi 1977-ci il Bakı və Məhərrəm Erkinin tərtib etdiyi 1971-ci il İstanbul nəşrləri ilə müqayisə edərək bu qənaətə gəlmişdir ki, Lyuisin tərcüməsi istər dəqiqlik, istərsə də dastanın dilini və ruhunu saxlamaq baxımından daha müvəffəqiyyətli və orijinala daha yaxındır (22).

Müəllifin yazdığına görə, professor Vaqif Aslanov da dastanın ingilis dilinə bu tərcüməsini öz bədii keyfiyyətinə, fikir və hadisələrin verilməsinin dəqiqliyinə görə indiyə qədər olan bütün tərcümələrdən üstün hesab etmişdir. Dastanın hər iki əlyazmasından məharətlə istifadə edən və özünün dediyi kimi daha "mükəmməl hesab etdiyi hissəni" həssaslıqla seçməyə çalışan Lyuis tərcümə zamanı nə ifrat sərbəstliyə varmış, nə də lüğətin köməyinə arxalanaraq quru bir tərcüməyə nail olmuşdur. İngilis dilinin zənginliklərinə arxalanan tərcüməçi xalqımızın bu böyük mənəvi sərvətini beynəlxalq bir dildə böyük oxucu auditoriyasına təqdim etməklə əvəzsiz zəhmət çəkmişdir.

C.Lyuisin tərcüməsinin uğurlu alınması təsadüfi deyildir. Onun bioqrafiyası Şərqlə bağlı olmuşdur. Tədqiqatçı 1920-ci ildə Londonda anadan olmuş, Oksford universitetində təhsil almışdır. C.Lyuis təhsilini başa vurduqdan sonra bir sıra şərq ölkələrində olmuş, şərq xalqlarının mədəniyyətini, şərq dillərinin öyrənməyə həvəs göstərmişdir. O, Oksforda qayıdandan sonra ərəb və fars dillərini daha mükəmməl öyrənməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. "Türkiyə" (1955), "Həqiqətin müvazinəti" (1957), "Türk qrammatikası" (1967) kimi əsərlər yazmış doktor C.Lyuis türk dilinə və ədəbiyyatına yaxından bələd olan erudisiyalı və səriştəli türkşünas kimi tanınmış, bir müddət Oksford Universitetində türk dili və ədəbiyyatı üzrə mühazirə oxumuşdur. Şahin Xəlillinin qənaətinə görə, "ingilis C.Lyuisin poetik tərcüməsi F.Sümer, A.E.Uysal və U.S.Uolkerin tərcüməsi ilə müqayisədə həm fikir, ideya, həm də orijinal mətnə yaxınlıq" baxımından xüsusilə dəyərlidir. O, dastandakı poetik parçaların C.Lyuisin tərcüməsində daha uğurlu verildiyini xüsusi vurğulamışdır (32, 135).

Ş.Xəlilli tarixi həqiqətlərə "söykənən" C.Lyuisin Oğuz tarixi və onların mövqeyi haqqındakı fikirlərini yüksək qiymətləndirərək mütərcimin ingilis oxucusunda müəyyən aydın təsəvvür yaratdığını qeyd etmişdir. Onun qənaətinə görə, dastanın ingilis tərcüməsi bütövlükdə oğuz türklərinin – azərbaycanlıların milli-mənəvi dəyərlərinin, qədim tarixi köklərinin möhtəşəm abidəsi sayılan "Kitabi-Dədə Qorqud"un ən işıqlı tərcümə nüsxələrindən biri sayıla bilər.

"Dədə Qorqud" dastanının ilk dəfə kim tərəfindən tərtib olunduğunun naməlumluğunu söyləyən C.Lyuisi ən çox heyrətə gətirən dastanın gözəl, qeyri-adi poetik dili, Dədə Qorqud müdrikliyini ecazkarlığı olmuşdur. Dədə

Qorqudun tarixi bir şəxsiyyət olduğuna və onun Oğuz elində çox məşhur, əfsanəvi bir ozan, el müdriki olduğuna inanan C.Lyuis dastanın ingiliscəyə tərcüməsini məhz Dədə Qorqud müdrikliyinin, böyüklüyünün işığında ingilis oxucusuna ərməğan etmişdir.

Beləliklə, ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq "Dədə Qorqud" dastanına dünyada maraq daha da artmış və bu abidə üzərində ayrı-ayrı ingilisdilli şərqşünaslar tədqiqatlar aparmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər. Tədqiqatçı Aida Həsənovanın yazdığına görə, 1977-ci ildə Amerikada Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatını öyrənən "Ədəbiyyat" jurnalında "Dədə Qorqud" dastanının geniş təhlili verilmişdir. "Dədəm Qorqudun kitabı"nda epik elementlər" başlığı altında verilən bu məqalənin müəllifi türk dili mütəxəssisi Robert Findir (30, 39-40).

R.Fin əsasən bütün diqqəti dastanın dilinə və üslubuna yönəldir. Şərqşünas eləcə də türk tədqiqatçılarna istinadən dastandan oğuzların həyat tərzini, onların çadırlarda, alaçıklarda və əsasən at belində həyat keçirmələri, adqoyma mərasimləri, qadınların ləyaqəti, şücaəti və s. haqqında geniş məlumat verir.

Haqqında söhbət açılan "Ədəbiyyat" jurnalının 1988-ci il 1-ci və 2-ci nömrələrində Vilyam Hikman tərəfindən "Basat və Təpəgöz" boyunun təhlili verilmişdir. Dədə Qorqud dünyası ilə onu ilk dəfə tanış edən professor Omelyan Pritsaka ithaf etdiyi bu məqalədə V.Hikman dastanın bütün boylarının məzmununu qıscaca təsvir edir və əsasən "Basat və Təpəgöz" boyu üzərində dayanır.

Bütün bunlarla yanaşı keçən əsrin 90-cı illərində "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilində daha bir nəşri də işıq üzünə görmüşdür (80).

P.Mirabilenin hazırladığı bu kitabın əvvəlində 64 səhifəlik şərh verilmişdir. Burada Dədə Qorqudun kimliyi, dastanın tarixi, türk-oğuz əfsanələri haqqında geniş təhlillər aparılmışdır. Qeyd edək ki, nədənsə kitabda dastanın müqəddiməsi verilməmişdir. Müəllif girişdə qeyd edir ki, biz dastanı tərcümə etməmişik, bu iş filoloji bir cəhddir. Girişdə həmçinin C.Lyuisin tərcüməsindən söhbət açılır və belə anlaşılır ki, kitab əsasən onun tərcüməsi əsasında hazırlanmışdır. Lakin müəllifin "hibrid mətn yaratmaq istəmişik" fikri ona dəlalət edir ki, Lyuisin tərcüməsi üzərində əlavə iş aparılmışdır. O da qeyd olunur ki, bu nəşrin hazırlanmasında dastanın üç türk mətnindən - Məhərrəm Erkinin 1958-ci il və 1988-ci il nəşrlərindən, Orxan Şaiq Kökyayın 1976-cı il nəşrindən, habelə C.Lyuisin tərcüməsindən istifadə olunmuşdur. Kitabın

sonunda nəticə, ətraflı qeyd və izahlar, həmçinin biblioqrafiya verilmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" şərq dillərindən isə ilk dəfə farscaya tərcümə olunaraq 1978-ci ildə Təbrizdə "İbn Sina" nəşriyyatında çap edilmişdir. Dastanı Təbriz alimlərindən Fəriba Əzəbdəftəri və Məhəmməd Həriri Əkbəri tərcümə etmişlər. Onlar dastanın tərcüməsi üçün 1974-cü ildə Londonda ingilis dilində çap olunmuş tərcüməni əsas götürmüşlər (42).

Görünür, ədəbi abidəni bilavasitə Drezden mətnindən tərcümə etmək onlar üçün çətin olmuşdur. Ancaq tərcüməyə yazılmış son söz, şərhlər və kitabıyyatdan aydın olur ki, mütərcimlər "Dədə Qorqud"un Drezden və Vatikan əlyazmaları nüsxələrindən, eləcə də SSRİ-də və dünyanın başqa ölkələrində olan nəşrlərindən və qismən onun haqqında olan tədqiqatlardan xəbərsiz deyillər. Belə ki, bir sıra adların dəqiqləşdirilməsi və müəyyən sözlərin düzgün tərcüməsi üçün mütərcimlərin tez-tez dastanın əlyazmasına, həmçinin Orxan Şaiqin nəşrinə müraciət etmələri mətndən və izahlardan bəlli olur.

"Dədə Qorqud"un fars dilinə tərcüməsinə mütərcimlər və onlara yaxından kömək edən şair Rəsul Rufagəri böyük zəhmət sərf etmişdir. Dilin rəvanlığı və ahəngdarlığı, mənzum parçalardakı heca bölgüsü və tənəsüb tərcümədə ustalıqla qorunub saxlanmışdır. Mütərcimlərin hər bir boyun axırında çətin anlaşılan sözlər və coğrafi adlar haqqında yazdıqları izahlar, eləcə də kitabın sonuna əlavə etdikləri köməkçi materiallar oxucunun işini xeyli asanlaşdırır.

Böyük tarixi və mədəni əhəmiyyətə malik abidəmiz 1978-ci ildə Vilnüsün "Vaqa" nəşriyyatında Litva dilində çap edilmişdir. Litvada yaşayan həmyerlimiz Mahir Həmzəyevin yazdığına görə dastanı bu dilə Vaqif Arzumanov və Sigitas Gyada çevirmişlər. Tərcümə zamanı eposun akademik Həmid Araslının tərtib etdiyi 1962-ci il nəşrindən istifadə olunmuşdur. Bu nəşr orta yaşlı məktəb uşaqları üçün nəzərdə tutulduğundan bəzi anlaşılmayan söz və ifadələr, qısa parçalar ixtisar edilmiş, lakin əsərin klassik üslubu saxlanılmışdır (28, 22-23).

Keçən əsrin 80-ci illərində "Kitabi-Dədə Qorqud" Yuqoslaviyada serb-xorvat dilində də nəşr olunmuşdur. Abidəni serb-xorvat dilinə Belqrad Universitetinin professoru Slavolyub Cindiç tərcümə etmişdir. Dastan Belqraddakı "Xalq kitabı" nəşriyyatında çapdan çıxmışdır. Bu qəhrəmanlıq eposunun tərcüməsi və tədqiqi yuqoslav oxucusunu Azərbaycan xalqının zəngin klassik irsi ilə tanış etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə

malikdir. Dastanın tərcüməçisi həm də kitaba böyük müqəddimə yazmışdır. Orada deyilir: "Kitab tarixçi və folklorşünasların xüsusi marağına səbəb olmuşdur. Bu da təsadüfi deyildir. Dastan bizə qədim türk tayfalarının həyatı, onların ictimai münasibətləri, İslama qədərki dövrə məxsus əqidə və inanları, bəzilərinin feodalizm epoxasına, bəzilərinin isə bu günün özünə qədər qorunub saxlanılan xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verən nadir yazılı ədəbi abidədir".

Müqəddimədə daha sonra dastanın iki nadir əlyazma nüsxəsi haqqında məlumat verilir. Yuqoslav alimi bu ədəbi abidəni ilk dəfə tədqiq edib öyrənən rus şərqşünasları içərisində akademik V.V.Bartoldun adını çəkir. Müqəddimədə mütərcim, həmçinin Dədə Qorqud və Bayındır xan başda olmaqla bütün oğuz qəhrəmanlarının şəxsiyyəti məsələsi üzərində dayanır. Dədə Qorqudun bütün dastanın, yoxsa onun ayrı-ayrı qollarının müəllifi olması, habelə onun real şəxsiyyət kimi mövcudluğu məsələsinə toxunan S.Cindiç belə bir nəticəyə gəlir ki, Dədə Qorqud əsəti yox, real şəxsiyyət olmuşdur, özündə "qədim türk həyatının ruhunu təcəssüm etdirən ənənəvi ozan" kimi məşhurlaşmışdır.

Gülər Ağasıyeva dastanın tərcüməsindən söhbət açaraq qeyd etmişdir ki, professor S.Cindiç türkdilli poeziyaya məxsus olan mürəkkəb şeir sistemini məharətlə serb-xorvat dilində də qoruyub saxlaya bilmiş, dastanın axıcılığını, ifadəliliyini təmin edən söz və ifadələr axtarıb tapmışdır (2, 25).

"Kitabi-Dədə Qorqud" Fransada ilk dəfə 1998-ci ildə nəşr olunmuşdur. Dastanı fransız dilinə müasir Fransanın iki tanınmış türkoloqu - Lui Bazən və Altan Göyalp tərcümə etmişlər. Nəşrə giriş sözünü türk ədibi Yaşar Kamal yazmışdır. Dastanın tərcüməçiləri Lui Bazən və Aitan Göyalp da tutarlı ön söz yazmışlar. "Kitabi-Dədə Qorqud"un fransızca nəşrinə yazılmış elmi araşdırma xarakterli bu məqalələr tanınmış tərcüməçi Hamlet Qoca tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilərək oxuculara təqdim edilmişdir (26).

Xalqımızın bu qədim mənəvi abidəsi 2002-ci ildə daha bir xarici dilə - rumın dilinə tərcümə olunmuş və nəfis poliqrafik tərtibatla nəşr edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Rumıniyadakı Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri Eldar Həsənovun və Rumıniya - Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin köməyi ilə işıq üzü görmüş bu qədim eposu rumın dilinə Buxarest Universitetinin professoru Yusif Nevzat tərcümə etmişdir. "Kitabi Dədə

Qorqud"un tanınmış tədqiqatçılarından olan Şamil Cəmşidov kitaba yazdığı ön sözdə dastanın tarixi və boyları barədə ətraflı məlumat vermiş, eposun 1300 illiyi ilə əlaqədar Bakıda keçirilmiş yubiley tədbirlərindən söhbət açmışdır. Dastanın rumın dilində nəşri Rumıniyadakı türksoylu xalqların nümayəndələri ilə yanaşı, bu ölkədə türkologiya fakültələrinin fəaliyyət göstərdiyi universitet və institut tələbələrinin və müəllimlərinin böyük marağına səbəb olmuşdur (10).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının xarici dillərə tərcüməsi barədə yazılanların qısa icmal sübut edir ki, XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq bu qəhrəmanlıq abidəsinin müxtəlif dillərə tərcüməsi sahəsində böyük işlər görülmüş, dastan bir-birindən fərqli dillərə çevrilərək öyrənilmişdir. Doğrudur, eposun bütün tərcümə variantları yüksək səviyyədə olmasa da, bütövlükdə bu tərcümələr dastanın öyrənilməsi, türk xalqlarının adət və ənənələrinin təbliği baxımından əhəmiyyətlidir.

Bakıda "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi sessiya və konfransların keçirilməsi və bu tədbirlərdə söylənen fikirlər də bir daha sübut etmişdir ki, dastanın xarici dillərə tərcüməsi sahəsində işlər bundan sonra da davam etdirilməli, dastanın kamil tərcümələri hazırlanmalıdır.

1.1. Dastandakı xüsusi adların ingilis dilinə transliterasiyası

Tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi istər ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından, istərsə də orijinalın ruhunu əks etdirmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır və nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına, eləcə də xüsusi adların daşdığı informativ məna yükünün çatdırılmasına xələl gətirilir. Belə olan halda isə nəinki ədəbi dilin təhrifi, həm də orijinalda ifadə edilmiş milli koloritin zəifləməsi labüd olur. Məsələ burasındadır ki, xüsusi adlar bədii əsərin strukturunda heç də həmişə yalnız semantik işarə kimi çıxış etmir, eyni zamanda semantik məzmununa görə, səslənməsinə görə müəyyən bədii və poetik informasiyanın daşıyıcısı rolunu oynayır və həm konkret personajı, həm də bütövlükdə ədəbi əsərin pafosunu müəyyən edir.

O.Yermoloviçin qənaətinə görə, "mətnin forma və mənaca təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər

öyrənilməyib. Hələ xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli güclüdür" (93, 105).

Əlbəttə, bu fikirlə razılaşımaq və ya əks arqumentlər gətirmək mümkündür. Lakin tədqiqatın məqsədi konkret əsərdəki xüsusi adların transliterasiyası olduğu üçün birbaşa mətləbə keçmək istəyirik.

Araşdırmalarımız göstərmişdir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ingilis dilinə tərcüməsində xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli o qədər də hiss olunmur. Başqa cür də ola bilməzdi. Çünki dastan olduqca milli və tarixi köklərə bağlı əsər olduğundan buradakı obrazları, nəinki kontekstdən ayırmaq olmaz, əksinə, bu obrazların anlaşılıqlı şəkildə çatdırılmasına çalışmaq lazımdır. Buna nail olmaq üçün bütün bədii tərcümələrdə olduğu kimi bu tərcümədə də dastanın ruhunu əks etdirmək zərurəti meydana çıxır. Təsadüfi deyil ki, V.Belinski vaxtilə yazırdı: "Bədii əsərlərin tərcüməsi üçün yalnız bir qayda vardır - orijinalın ruhunu əks etdirmək" (90, 427). Henrix Heyne isə xatırladırdı ki, "orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini qrammatikası öyrənilib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümədə verə bilər. Lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adama nəsisib olmur".

Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə olan elmi tədqiqatlarda xüsusi adların transliterasiyasından söhbət gedərkən bir qayda olaraq bu adların başqa dilin hərflər sisteminə köçürülməsi probleminə toxunulur. Bununla belə, tərcüməçi üçün praktik transkripsiyanın (transliterasiyanın) əhəmiyyəti çətinlikləri ilə yanaşı, bu adların semantik təqdimi məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Verilən informasiyanın dərk olunması da çox vaxt məhz bu məsələdən asılı olur.

"Kitabi-Dədə Qorqud" kimi tarixi abidə isə nəinki türk xalqlarının həyatı, məişəti, qəhrəmanlıq tarixi, qonşularla münasibətləri və s. barəsində kifayət qədər zəngin informasiya daşıyır, həm də bu xalqların dünyagörüşü, inamları, Oğuz ellərinin yaşadıkları ərazilər və s. haqqında zəngin tarixi materiallar verir. Ona görə də eposun tərcüməsində bütün nüanslar, o cümlədən xüsusi adların dastanın ruhuna uyğun çatdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının ayrı-ayrı tərcümə variantları üzərində apardığımız araşdırma göstərir ki, dastandakı xüsusi adlar əsasən transliterasiya olunmuş, daha doğrusu, bu adların transkripsiyası verilmişdir. Lakin o da qəribədir ki, bəzən ayrı-ayrı tərcümə variantlarında

eyni adlar müxtəlif formada çatdırılmışdır. Hətta eyni tərcümədə bir adın bir neçə formada verilməsi halları da var ki, fikrimizcə, belə faktlar tərcümənin keyfiyyətinə ciddi xələl gətirir.

Əvvəlcə dastanın adından başlayaq. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə ilk yetkin tərcümə variantı sayılan 1972-ci ildə ABŞ-da buraxılmış nəşr "The Book of Dede Korkut" adlandırılmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi nəşrin tərcüməçiləri Faruk Sümer, Əhməd Uysal və Uorren Uolkerdir (***Bundan sonra bu kitaba istinad edilərkən qısaca "1972-ci il nəşri" deyiləcəkdir.***

1971-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş "Azərbaycan poeziyası antologiyası"na daxil edilmiş parça isə sadəcə "Dede Korkut" kimi təqdim olunmuş, mötərizədə dastanın adı "Book of My Grandfather Korkut" kimi verilmişdir (***Tədqiqatda bu kitaba istinad zamanı qısaca "Antologiya" deyiləcəkdir.***

Dastanın 1974-cü il London nəşri də (tərcümə edəni C.Lluis) "The Book of Dede Korkut" adlandırılmışdır.

Ötən əsrin 90-cı illərində P.Mirabile tərəfindən tərcümə olunmuş variantın adı isə "The Book of the Oghuz Peoples or Legends Told and Sung by Dede Korkut" kimi verilmişdir (***Bundan sonra bu kitaba istinad olunarkən qısaca "Mirabilenin nəşri" deyiləcəkdir.***

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, dastanın Drezden nüsxəsində tam adı "Kitabi Dədəm Qorqud ala lisani taifeyi oğuzan"dır (4, 46).

Göründüyü kimi yalnız dastanın adının tərcüməsi ilə bağlı bir neçə variant mövcuddur. Fikrimizcə, qədim abidəmizin adının ingilis dilinə "The Book of Dede Korkut" kimi tərcümə olunması daha düzgündür. Çünki bu ad həm eposun milli koloritini əks etdirir, həm də dastanın mahiyyətini çatdırır.

Dastanın tərcüməsində xüsusi adlardan söhbət açarkən ilk növbədə "Dədə Qorqud" adına da diqqət yetirilməlidir. Çünki ayrı-ayrı boylarda bu ad epizodik çəkilsə də, bütövlükdə epos Dədə Qorqud adı ilə bağlı olub, bu müdrik el ağsaqqalının kəlamları və xeyir-duası ilə ümumiləşdirilmişdir. Lakin dastanın tərcümə variantlarını diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, "Dədə Qorqud" adı da müxtəlif cür təqdim edilmişdir. Belə ki, 1972-ci il nəşrində bu ad "Korkut Ata" və "Dede Korkut" şəklində, "Antologiya"da "Dede Korkut" və "Grandfather Korkut" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Dede Korkut" formasında verilmişdir. Bu fərq nə ilə əlaqədardır?

Dastanın Azərbaycan dilində olan müqəddiməsinin ilk cümlələrində "Dədə Qorqud" "Qorqud Ata" kimi təqdim olunmuşdur. Bir neçə cümlədən sonra isə artıq "Dədə Qorqud" adı verilmişdir. Görünür, tərcüməçilər müqəddimədəki bu fərqləri saxlamaq və orijinala sədaqət naminə bele fərqləndirmə aparmışlar. Ona görə də müqəddimədəki "Qorqud Ata" 1972-ci il nəşrində "Korkut Ata" kimi, "Dədə Qorqud" isə "Dede Korkut" kimi verilmişdir. "Antalogiya"da isə "Qorqud Ata" "Dede Korkut" şəklində, "Dədə Qorqud" isə "Grandfather Korkut" şəklində təqdim olunmuşdur. Mirabilenin nəşrində dastanın müqəddiməsi verilmədiyi üçün orada "Qorqud Ata" adı işlənməmişdir.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, dastanın orijinalında olan "Dədəm Qorqud" adındakı əzizləmə tərcümələrinin bəzində qorunaraq "My Dede Korkut" kimi verilmiş, digər tərcümələrdə isə bu nüansa diqqət yetirilməmişdir.

Bu müqayisələrdən belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Dədə Qorqud" adının 1972-ci il nəşrində olan variantı ("Korkut Ata", "Dede Korkut") daha uğurlu və orijinalın ruhuna daha yaxındır.

Mərhum dilçi alim Ə.Dəmirçizadə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən şəxs adlarının rəngarəngliyinə xüsusi diqqət yetirmiş, onları "Xüsusi adlar" və "Ləqəb və titullar" kimi iki qrupa bölmüşdü (17, 156).

Tədqiqatımızın məqsədi eposdakı xüsusi adların transliterasiyası problemləri olduğu üçün diqqəti məhz bu istiqamətə yönəldəcəyik. Qeyd edək ki, eposda işlənən xüsusi adları şərti olaraq şəxs adları və yer adları (toponimlər) kimi qruplaşdırmaq mümkündür. Ona görə də biz əvvəlcə şəxs adlarının transliterasiyası məsələlərini təhlil edəcək, sonra isə yer adlarına toxunacağıq.

1.2. Dastandakı şəxs adlarının transliterasiyası

Dastan oğuzların həyat və mübarizə tarixlərinin geniş bir dövrünü əhatə etdiyi üçün əsərdə çoxlu qəhrəmanlardan söhbət açılır, xeyli şəxs adı çəkilir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri"ni araşdıran İ.Şıxıyevanın hesablamasına görə eposda 77 şəxs adı çəkilmişdir (64, 65).

Belə adlardan biri "din sərvəri Məhəmməd" peyğəmbərdir. 1972-ci il nəşrində və "Antalogiya"da bu ad "Mohammed" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Muhammed" kimi verilmişdir. Fikrimizcə, Məhəmməd peyğəmbərin adı bütün dünyada kifayət qədər tanındığı

üçün hər iki variantı məqbul saymaq olar. Lakin peyğəmbərin adının orijinala uyğun olaraq "Muhammed" kimi vermək daha düzgün sayılmalıdır.

Məhəmməd peyğəmbərin adı dastanın ayrı-ayrı boylarında müxtəlif epitetlərlə təqdim olunmuşdur. Məsələn, "adı görklü Məhəmmədə salavat gətirdilər". "Görklü Məhəmməd" deyəndə "görkəmli, yaraşıqlı Məhəmməd" nəzərdə tutulur və tərcüməçilər bu incəliyi nəzərə almışlar. 1972-ci il nəşrində bu epitet "glorified the name of Mohammed", Mirabilenin nəşrində "the beautiful name of Muhammed" kimi verilmişdir. "Antalogiya"da isə həmin fikir aşağıdakı kimi çatdırılmışdır: "praised Mohammed, blessed be his name". Dastanın əksər boyları "günahlarını adı görklü Məhəmməd Mustafaya bağışlasın" cümləsi ilə bitir. Məhəmməd peyğəmbərin ləqəblərindən olan "Mustafa" adını Mirabile tərcümədə saxlamışdır: "Gather your sins for the sake of Muhammed Mustafa of beautiful name" (səh. 95). Həmin cümlə 1972-ci il nəşrində "May Allah forgive your all your sins in the name of Mohammed" (səh. 39) kimi, "Antalogiya"da isə şər formasında - "For the sake of Mohammed his chosen, Whose name be praised" (səh, 557) kimi tərcümə olunmuşdur.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, xüsusi adlar bir qayda olaraq tərcümə olunan dilin hərfləri ilə ifadə edilir, yəni həmin xüsusi adın transkripsiyası (transliterasiyası) verilir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu məsələdə ciddi problem çıxma bilməz, lakin praktik tərcümələrin müqayisəsi sübut edir ki, transliterasiya da müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Digər tərəfdən bəzən adların transkripsiyası verilmir, sadəcə olaraq tərcümə edilir İ.Şıxıyevanın hesablamalarına görə dastanda dini ifadələrlə bağlı işlənmiş şəxs adları bütün şəxs adlarının 21 faizini təşkil edir (64, 67).

Belə adlar tərcümədə ya izahla verilir, ya da sadəcə ad kimi saxlanılır. Dastanın birinci boyunda "Xızr (İlyas)" adı çəkilir. Əfsanəyə görə, İlyas Xızrla bərabər dirilik suyu içən, bəzi rəvayətlərdə isə Xızrın digər adı kimi çəkilən əbədiyyət rəmzidir. 1972-ci il nəşrində bu ad "the gray-horsed Hızir" (boz atlı Xızır-?) kimi tərcümə edilmiş, ona izah verilmişdir: "The most popular Moslem saint, Hızir, plays numerous roles, among them that of last-minute rescuer disaster" (səh. 184). Mirabile isə bu adı "Hızir, on hiz gray-coloured horse" kimi tərcümə etmiş, axırda aşağıdakı qeydi yazmışdır: "Hızir: Could this be 'el Khizer" (səh. 241). Mirabile nədənsə bu qeyddən sonra

Xızrı Quranda adı çəkilən naməlum şəxs kimi təqdim etmiş, başqa əfsanəyə görə onun bədbəxtlərin köməkçisi olduğunu göstərmişdir. Göründüyü kimi birinci tərcümə orijinala daha yaxın və daha anlaşıqlıdır.

Dastanda İbrahim peyğəmbərin də adı çəkilir. Dini rəvayətə görə, İbrahim bütləri qırdığı üçün oda atdırılan, lakin od gülüstana çevrildiyi üçün sağ qalan, oğlu İsmayılı qurban kəsmək istəyən və Məkkənin əsasını qoyan peyğəmbərdir. Amma nədənsə tərcüməçilər dastanın doqquzuncu boyunda işlənmiş İbrahim adını "Abraham" kimi vermişlər. "Abraham" isə yəhudi adı olduğu üçün dastandakı mənanı əks etdirmir. Fikrimizcə, bu adı sadəcə, "İbrahim" kimi saxlamaq daha düzgün olardı. Yəhudi peyğəmbəri Musanın adı ilə bağlı isə hər iki tərcümədə izah verilmişdir. Orijinalda (***Orijinal dedikdə 1978-ci ildə Bakıda 1962-ci ilnəşri əsasında çap olunmuş və tədqiqatda istifadə etdiyimiz "Kitabi-Dədə Qorqud" kitabı nəzərdə tutulur. Bundan sonra dastandan Azərbaycan dilində verilən sitatlar bu kitabdan götürülmüşdür***) deyilir: "Musayi-kəlimin əsası ağac" (səh. 40). Qeyd edək ki, "Kəlim" Musa peyğəmbərin ləqəbidir.

1972-ci il nəşrində bu fikir aşağıdakı kimi verilmişdir: "The staff of Moses, to whom Allah spoke, was of you, too" (səh. 33). Mirabilenin nəşrində isə belə tərcümə olunmuşdur: "The staff of Moses, he who spoke to God on the Mountain, is wooden" (səh. 89). Qeyd edək ki, Mirabiledə bu ada izah verilərək, (səh, 249) bu adın Quranda və Bibliyada da çəkildiyi xatırlanır. Tədqiqatın mövzusu, ümumiyyətlə, tərcümənin keyfiyyəti barədə olmadığı üçün biz yalnız "Musa" adının verilməsi məsələsinə toxunduq.

İslam dininin müqəddəslərindən olan Əlinin əfsanəvi qılıncının adı - "Zülfikar" 1972-ci il nəşrində "Zulfikar" kimi tərcümə olunmuş, tərcüməyə "Əlinin insan kimi ad verilmiş qılıncı" (səh. 187) izahı əlavə olunmuşdur. Mirabilenin tərcüməsində də bu ad "Zulfikar" kimi saxlanmış və "Zulfikar was the two-bladed sword of Ali" (Əlinin ikibaş qılıncı) şərh (səh. 249) verilmişdir.

Sonuncu şərh daha düzgün və zəruridir. Dastanda işlənmiş "adəm" və "şeytan" sözləri ingilis dilinə xüsusi isim kimi tərcümə olunmuşdur.

Orijinalda deyilir:

Sən adəmə tac urdun,

Şeytana lənət qıldın (səh. 132).

1972-ci il nəşrində tərcüməsi:

*You gave a crown to Adam.
You placed a curse on Satan,
Dismissed him from your presence (səh. 143).*

Mirabilenin tərcüməsi:

*You crowned Adam.
You pronounced an anthem against Satan.
You drove him from your Court because of one fault
(səh. 199).*

Dastanda işlənmiş əfsanəvi "Əzrayil" və "Cəbrayil" adları hər iki tərcümə variantında olduğu kimi saxlanmışdır. 1972-ci il nəşrində "Cəbrayil" "Gabriel" kimi verilmiş, kitabın sonunda isə onun İslam ənənələrinə görə Allahın tapşırığını yerinə yetirən mələklərdən biri olduğu göstərilmişdir.

Mirabile də həmin adı "Gabriel" şəklində vermiş, lakin bu adın mənasını izah etməmişdir. "Əzrayil" adı isə 1972-ci il nəşrində "Azrail" kimi verilmiş, bu ada "İslam aləmində mələk" kimi şərh verilmişdir. Mirabile isə onu "Azrael" kimi tərcümə etmiş, "İslamda ölüm mələyi" kimi şərh verməyi lazım bilmişdir. Bu cür şərh və izahlar dastanda təsvir olunan hadisələrin dərk olunmasına kömək etdiyi üçün tərcümənin anlaşılıqlı olmasını da şərtləndirir.

Qeyd edək ki, müqəddimədə Dədə Qorqudun söylədiyi poetik parçada İslam dininin bir sıra digər müqəddəs şəxslərinin də adı çəkilir. Əbubəkr Siddiq, Əli, Həsən, Hüseyin, Osman, Ayişə, Fatimə və s. adlar bu qəbildəndir. Bunlar adı şəxs adları yox, tarixi şəxsiyyətlər olduqları, tarixin müəyyən dövrü barədə təsəvvür yaratdıqları üçün belə adların verilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Görünür, tərcüməçilər bu amili nəzərə almağa çalışmışlar. "Əbubəkr Siddiq" 1972-ci il nəşrində "Abu Bakr" kimi saxlanmış və kitabın sonunda bu adla bağlı qeyd verilmişdir: "Abu Bakr, close friend and father-in-law of Mohammad, became the first caliph after the Prophet's death but served in that capacity for only two years, 632-634. Although quiet and unpretentious man, Abu Bakr demanded strict adherence to the code of Islam, hence his nickname Siddiq, meaning "just and truthful" (səh 181).

"Antalogiya"nın tərcüməçisi isə bu adı "Abu Bekr" kimi vermiş, əlavə şərhə ehtiyac duymamışdır. 1972-ci il nəşrində "Əli" "Ali" kimi saxlanmış, axırda bu ada "Peyğəmbərdən sonra birinci xəlifə" kimi izahat verilmişdir, "Antalogiya"da bu ad "Ali, Prince of Warriors" (səh 537), "döyüşçülərin şahzadəsi" kimi təqdim olunmuş, "Həsən" və "Hüseyn" adları isə olduğu kimi saxlanılmışdır. Peyğəmbərin digər yaxınları haqqında əlavə məlumat verildiyi üçün bu şəxslər haqqında izahata ciddi ehtiyac hiss olunmur. Çünki mətndən söhbətin nədən və kimdən getdiyini aydınlaşır.

1972-ci il nəşrində "Ayışə" "Ayesha" kimi, "Fatimə" isə "Fatima" kimi verilmiş, kitabın sonundakı qeyddə isə birinci "Məhəmməd peyğəmbərin sevimli arvadı", ikinci isə "sevimli qızı" kimi təqdim edilmişdir. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, qeyddə "Ayışə" adının, həmçinin "Ayshe, Aysha, Aisha" kimi də işləndiyi göstərilir. "Antalogiya"da isə bu adlara "əfsanəvi qadınlar, qadın ləyaqətinin nümunələri" kimi şərh (səh. 537) verilmişdir ki, fikrimizcə, əlavə məlumat kimi 1972-ci il nəşrindəki şərh daha uğurludur. Hamıya məlumdur ki, Ayışə də, Fatimə də əfsanəvi qadınlar yox, tarixi şəxslər olmuşlar.

Dastanın müqəddiməsində, həmçinin "Osman Üffan oğlu", "Osman nəsl" kimi antroponimlər də işlənmişdir. Tərcümə variantlarından birində bu ad "Osman", digərində isə "Othman" şəklində verilmişdir. Doğrudur, 1972-ci il nəşrində bu ada da ayrıca izahat verilmiş və Osmanın Məhəmməd peyğəmbərin kürəkəni və üçüncü xəlifə olması barədə qeyd göstərilmişdir.

Dastanın müqəddiməsində daha bir neçə ad da işlənir ki, hər iki variantda bu adlar transliterasiya olunmuşdur. Lakin bu transliterasiya da bir-birindən fərqlidir. "Züleyxa, Zübeydə, Üreydə!" kimi müraciət 1972-ci il nəşrində "Zeliha, Zubeyde, Urveyde" (səh. 7) şəklində saxlanmış, "Antalogiya"da isə "Zubeida, Zuleika, Ruveida" (səh. 538) formasında çətdirilmişdir. Göründüyü kimi, transliterasiyadakı fərqlə yanaşı "Üreydə" adının yazılışı da ciddi dəyişikliyə uğramışdır. Lakin İslam dininin yuxarıda adları çəkilən məşhur simalarından fərqli olaraq bu adlar adi şəxs adları olduğu üçün onların transliterasiyası üzərində xüsusi dayanmağa ehtiyac yoxdur. Lakin dastanda işlənən "Ayna Mələk" və "Qutlu Mələk" kimi antroponimlərin "Antalogiya"da "Aina Melik" və "Kutlu Melik" şəklində verilməsi düzgün deyil. Çünki dastanda Şöklü Məlik, Qara Məlik kimi mənfi

obrazlar da var və Qutlu Mələyin "Qutlu Məlik" şəklində verilməsi istər-istəməz mənfi assosiasiya yaradır. Qeyd edək ki, bu adlar 1972-ci il nəşrində daha düzgün verilmişdir: "Ayna Melek" və "Kutlu Melek".

Müqəddimədə işlənmiş "Nuh peyğəmbər" adı isə 1972-ci il nəşrində "Prophet Nooh's", "Antalogiya"da isə "Noah the Prophet" kimi verilmişdir. Fikrimizcə, ikinci variant adın daşdığı mənanı daha düzgün ifadə edir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da Azərbaycan xalqının və bütövlükdə türk və müsəlman xalqlarının mifologiyasını, mədəniyyətini və psixologiyasını əks etdirən adlar az deyil. R.İsmayılovun qənaətinə görə "hər bir dilin antroponimikasının özünəməxsus xüsusiyyətləri və həmin xalqın mifologiyası, din tarixi, mədəniyyəti və psixologiyası ilə birbaşa əlaqəsi var. Vahid dinlə bağlı olan xalqların bir çox adları uyğun gəlir, lakin hər bir dilin özünəməxsusluğu nəticəsində bu adların səslənməsi müxtəlif dillərdə fərqli ola bilər" (94, 139).

Dastanın müqəddiməsində İslam dini mifologiyası ilə bağlı bir ad da - "Yezid" də

xatırlanmışdır. İslam dininə dair geniş yayılmış hekayətlərdən məlumdur ki, Yezid islamın düşməni, İslam müqəddəslərinin qatili olan şəxsdir. Dastanda da bu ad məhz həmin geniş yayılmış hekayətlə bağlı xatırlanır: "Əlinin oğulları, peyğəmbər nəvələri, Kərbəla yazısında, Yezidlər əlində şəhid oldu Həsənlə Hüseyin, iki qardaş belə görklü" (səh.16).

1972-ci il nəşrində həmin hissə aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "Hasan and Huseyin, the sons of Ali and the grandchildren of Mohammed, who were martyred at the hands of the Yazidis on the Plain of Kerbela" (səh.6)."Antalogiya"da isə tərcümə belədir: "To the sons of Ali, grandsons of the Prophet, to Hassan and Hussein, who per-ishorl at the hands of the Yezids on the plain at Kerbela - to both brothors - Glory!" (səh. 537). Hər iki tərcümədə dastandakı məna və məzmun çatdırılmışdır, lakin Həsən və Hüseyin barəsində, Kərbəla çölü haqqında izahat verilsə də, Yezidin kimliyi bəlli olmur. Ona görə də yaxşı olardı ki, Yezid barədə də qeyd verilsin. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanında öz qəhrəmanlığı ilə xüsusi fərqlənən və az qala bütün boylarda adı çəkilən surətlərdən biri bəylər bəyi Ulaş oğlu Salur Qazandır. Bu ada dastanda sadəcə "Ulaş oğlu", "Salur Qazan", "Qazan xan" və s. formasında da rast gəlinir. İ.Şıxıyevanın araşdırmaları ilə də sübut olunmuşdur ki, dastanda ən çox

adı çəkilən qəhrəman məhz Salur Qazan xandır. "Kitabi-Dədə Qorqud"da bu ad 477 dəfə çəkilmişdir(64, 65).

Mütəxəssislər Salur Qazanın atasının adının - Ulaşın onomastikamızda maraqlı doğuran antroponimlərdən olduğunu söyləmişlər. Bu şəxs adı etnonim kimi bu günə qədər bir çox türk xalqlarının onomastikasında qorunub saxlanılmışdır (25, 38).

Bu antroponim respublikamızın bəzi rayonlarında kənd adı kimi əbədləşmişdir. "Ulaş" sözü mənbələrdə "ulu (böyük, yüksək)", "ulaşmaq (qovuşmaq, birləşmək)", "ulus (el, oba)" və s. mənalarda işlənmişdir ki, dastandakı "Ulaş" adı da bu mənalara uyğun gəlir. Təbii ki, ingilis dilinə tərcümədə adın yuxarıda söhbət açdığımız ilkin mənə yükünü saxlamaq qeyri mümkündür. Lakin adların yanında işlənən eptetlərin düzgün tərcümə edilməməsi bəzən ciddi təhrifə səbəb olur. Məsələn, dastanın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" adlanan boyunda Qazan xan aşağıdakı kimi təqdim olunur: "Bir gün Ulaş oğlu, Tulu quşun yavrusu, bizə miskin umudu, ümmət soyunun aslanı, Qaracığun qaplanı, qonur atın əyası, xan Uruzun ağası, Bayındır xanın göyküsü, qalın Oğuzun dövləti, qalmış yigit arxası, Salur Qazan yerindən durmuşdu" (səh.31).

Bu uzun cümlə əslində Salur Qazanın kimliyini göstərməyə xidmət edir. 1972-ci il nəşrində həmin cümlə aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "One day the son of Ulash, the young of the feathering bird, the hope of the poor, the lion of Emet Stream, the tiger of the Karachuk Mountains, the owner of the chestnut-brown horse, the father of Khan Uruz, the son-in-law of Bayindir Khan, the pride of the crowded strong Oghuz people, the support of young warriors in distress, Salur Kazan roused himself (səh. 23). Mirabilenin tərcüməsində isə Salur Qazan belə təsvir edilir: ""One day the son of Ulaş, chick of the feathered bird, hope of the lonely and poor, lion of Emet River, tiger of the Karajuk, master of the black horse, father of Khan Uruz, son-in-law of Bayindir Khan, luck of the Oghuz kingdom, supporter of the surviving warrior, Salur Kazan got up from his place" (səh.79). Hər iki tərcümədə anlaşılmaqlıq vardır. Belə ki, Salur Qazana epitet kimi söylənən "ümmət soyunun aslanı" ifadəsinin mənasını hər iki nəşrdə tərcüməçilər yanlış anlamışlar. "Ümmət soyu" ifadəsindəki "soy" sözü "nəsil, kök" demək olduğu halda, hər iki tərcümədə bu söz "su", "çay" kimi başa düşülmüş və nəticədə orijinaldan uzaqlaşdırılmışdır.

1972-ci il nəşrində bu ifadə "the lion of Emet Stream" kimi tərcümə olunmuş "soy" sözü xüsusi ada çevrilmişdir. Sonra isə tərcüməçi bu ada izah vermişdir: "Emet Suyu, or Emet Stream, is a tributary of the Syr Darya". Biz Sır-Dəryanın Emet Suyu adlı qolu olub, olmaması barədə bir şey deyə bilmərik. Lakin tərcümənin yanlış olduğu göz qabağındadır. Mirabile də "soy"u "su", "çay" kimi anladığı üçün həmin ifadəni "lion of Emet River" kimi tərcümə edərək, bu ada şərh verməli olmuşdur: "Amit suyunun: This river has not been located". Bu izahdan isə belə çıxır ki, vaxtilə belə bir çay olub, indi isə yoxdur. Halbuki dastanın orijinalında söhbət çaydan və sudan yox, Salur Qazandan və onun kimliyindən gedir. Bu nümunə sübut edir ki, dastanın dilində işlənmiş bədii vasitələrin heç də hamısı tərcüməçilərə tam aydın olmamış, nəticədə bilavasitə dastan qəhrəmanlarının kimliyini, şəxsiyyətini, onların qəhrəmanlığını göstərməyə xidmət edən epitetlər, deməli, bəzi şəxs adlarının mənası yanlış tərcümə olunmuşdur. Belə olan halda isə adın daşdığı emosional və tarixi-psixoloji məna yükü tərcümədə tam çatdırılmır.

Dastanlarda daha çox adı çəkilən qəhrəmanlardan biri də Bayandır xandır. Dastanın orijinalında Bayandır xan "Qamğan oğlu xan Bayandır", "Xanlar xanı xan Bayandır" kimi təqdim olunur. Tərcümələrdə orijinaldakı hər iki variant saxlanılmışdır. Belə ki, 1972-ci il nəşrində bu ad "Bayandır Khan, son of Kam Gan" və "Bayandır Khan, Khan of Khans" kimi, Mirabilenin tərcüməsində isə "Bayandır, Khan son of Kam Gan" və "The khan of Khans, Khan Bayandır" kimi verilmişdir.

Bizim qənaətimizə görə, 1972-ci il nəşrindəki tərcümə variantı daha uyurludur. Lakin burada bir məsələyə də aydınlıq gətirməyə ehtiyac vardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcümələri əsasən eposun türkçə olan variantından çevrildiyinə görə tərcümələrdə xüsusi adlar əsasən türkçə saxlanmışdır. Məsələn, "Şöklü Məlik" "Şöklü Melik", "Aruz Qoca" "Aruz Koca", "Banu Çiçək" "Bani Çiçək" və s. kimi verilmişdir. Daha doğrusu, istər 1972-ci il nəşrində, istərsə də Mirabilenin tərcüməsində adların transkripsiyası türk yazı qaydalarına uyğun verilmişdir. Fikrimizcə, bu, tərcümədə ciddi anlaşılmaqlıq yaradan amillərdəndir. Türk əlifbasında, eləcə də bizim indiki əlifbada işlənən "ü", "ğ", "ç", "c", ı, "ş" hərfləri ingilisdilli oxucuya aydın deyil. Ona görə də "Aruz Qoca" ingilisdilli oxucu üçün "Aruz Koca"ya çevrilir, digər hərflər də anlaşılmaqlıq yaradır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"dakı şəxs adları ilə bağlı bir nüansa da diqqət yetirməyi lazım bilirik. Dastanda tez-tez qəhrəman "derlərdi" sözü ilə təqdim olunur. Məsələn, "Dirsə xan derlərdi, bir bəyin oğlu-qızı yoxdu"; "Bayburanın oğlu vardır, adına Bamsı derlər"; "Qısırca Yengə derlər (di) bir xatun vardı" və s. Bu forma Azərbaycan dilinin tələblərinə uyğun olaraq insanı təqdim etmək, tanımaq mənası daşıyır. İngilis dilinə tərcümədə bu tanıma forması iki variantda verilmişdir: "called Dirse Khan", "by the name of Dirse Khan". Məlum olduğu kimi dastanların gənc qəhrəmanlarına adı Dədə Qorqud verir. Bu müdrik ağsaqqal isə hər kəsə gördüyü işə, tutduğu əmələ layiq ad qoyur. Məsələn, döyüşdə buğa öldürən qəhrəman "Buğac" adlandırılır. Bu adın ingilis dilinə sadəcə transliterasiya olunması heç nə demir. Görünür, ona görə də araşdırdığımız hər iki tərcümə variantında Buğanın məhz buğa öldürməsinə görə bu ada layiq görüldüyü xatırladılır. Dastanın orijinalı belədir: "Bayındır xanın ağ meydanında bu oğlan cəng etmişdir. Bir buğa öldürmüş. Sənin oğlun adı Buğac (xan) olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin dedi" (səh. 23). 1972-ci il nəşrindəki tərcüməsi: "This young man fought and killed a bull on the playing field of Bayindir Khan", continued Dede Korkut. "Therefore, let your son's name be Bugach. I give him his name, and may Allah give him his years of life" (səh. 13). Tərcüməçilər mətndəki izahla kifayətlənməyərək kitabın sonunda "Buğac" adına izah da vermişlər: "The name Bugach was given the young man because he had killed a bull, buga in Turkish" (səh. 183).

Mirabilenin tərcüməsində isə yuxarıdakı mətn belə tərcümə olunmuşdur: "This boy fought well in Bayindir Khan's white arena. Your son killed a bull, let his name be Bogac. I have given him his name, may God give him his life, he said" (səh. 69).

"Kitabi Dədə Qorqud"dakı xüsusi adların transliterasiyası zamanı ortaya çıxan çətinliklərdən biri və ən başlıcası məhz qəhrəmanların adındakı titullar, epitet və təşbəhlərlə bağlıdır. Təəssüf ki, şəxs adlarına əlavə edilən belə elementlər bəzi hallarda unudulur və ya yanlış tərcümə edilir və nəticədə məna təhrifləri qaçılmaz olur. Yuxarıda Salur Qazanın adı ilə bağlı problemə toxunmuşduq. Lakin dastanda belə adlar az deyil. "Qiyah Səlcuq oğlu Dəli Dondar", "Qaragünə oğlu Qarabudaq", "Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş", "Qəflət Qoca oğlu Şirşemseddin", "Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək", "Elin Qoca oğlu Alp Ərən" və s. adlar bu qəbildəndir.

Məşhur tərcümə nəzəriyyəçisi A.Fyodorovun fikrincə, "tarixi şəxsiyyətlərin şəxsi adlara daxil olmayan ləqəbləri tərcümə olunmalıdır". O, fikrini əsaslandırmaq üçün fransızca işlənən "Charlemagne" sözünü "Karl Velikiy" kimi tərcümə etməyi tövsiyə edir (103, 189).

Bizcə, titul və ləqəblərin həmişə bir formada tərcüməsini tövsiyə etmək düzgün olmazdı. Hər bir halda bu məsələ mətnin orijinalına sadıq qalmağa xidmət etməlidir.

Tərcüməçilər "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən titul və ləqəbləri çox vaxt olduğu kimi saxlamağa cəhd göstərmişlər. Lakin titul və ləqəblərin tərcüməsinə də rast gəlmək olar. Yuxarıda adı çəkilən "Qıyan Səlcuq oğlu Dəli Dondar" dastanının 1972-ci il nəşrində aşağıdakı kimi verilmişdir: "Delu Tundar, the son of Kiyan Seljuk". Tərcüməçilər "Dəli" sözünə izah verərək onun hərfi tərcüməsinin "crazy" or "mad" olduğunu göstərməklə, bu sözün cəsur, qorxmaz mənasında işləndiyini də vurğulamışlar. Lakin Mirabilenin tərcüməsində "Dəli" sözü tərcümə olunmuşdur: "Wild Dunder, son of Kiyan Selcuk". Həm də bu söz ingilis dilinə "vəhşi" kimi çevrilmişdir. Təbii ki, "vəhşi" sözü sırf mənfi çalara malikdir və "dəli" sözündəki qorxmazlığı və cəsurluğu ehtiva etmir.

Maraqlıdır ki, sonrakı boylarda adları çəkilən "Dəli Domrul", "Dəli Qarcar" və "Dəli Əvren" kimi xüsusi adlarda "Dəli" sözü olduğu kimi saxlanmışdır. Hətta Mirabile "Dəli Domrul" boyunun tərcüməsi zamanı "Dəli" sözünə şərh verərək, bu sözün hərfi mənasının "crazy", "mad", "wild" olduğunu xatırlatmış, lakin "dəli"nin "crazy" olmadığını da vurğulamışdır.

Dastanda işlənmiş "dəli" titulu həmin adamların təbiəti, xasiyyəti, davranışı və fəaliyyəti ilə səsləşir. Məsələn, Dəli Domrul özünü hamıdan güclü sayır. O, "məndən güclü ər varmıdır ki, çıxma mənimlə savaşa", - deyir. Dəli Domrul çayın üstündə tikilmiş körpüdən keçəndən də, keçməyəndən də zorla pul alır, öz gücünü göstərmək üçün (bəlkə də qəhrəmanlıq adı - fəxri ad almaq üçün) kobudluq edir. Dəli Domrul Əzrayıl tərəfindən cavan bir igidin öldürüldüyünü eşidib hirslənir, özünü saxlaya bilmir, Əzrayılla vuruşmağa hazırlaşır. Demək, Dəli Domrul özünün xüsusiyyətinə uyğun ad daşıyır. O, özünün arzuladığı kimi fəxri ad yox, təbiətinə müvafiq "kobud" ad qazanır. Mütəxəssislərin fikrincə, Domrul sözü "Tomruk" sözü ilə bir kökdəndir. "Tomruk" isə türkcə tez özündən çıxan, acıqlı, kobud deməkdir. Buradan bir daha aydın olur ki, "domrul" sözünün lüğəti

mənası bu adı daşıyan şəxsin daxili xarakteri, hissiyyatı ilə əlaqədardır. Bütün bu müqayisələr bir daha təsdiq edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı şəxs adlarının transliterasiyası zamanı dastanın mətninə əsaslanmaq, qəhrəmanların xarakterinə xüsusi diqqət yetirmək zəruridir.

"Qara" sözünün türk dillərində əsasən rəng bildirən kəlmə kimi işlədildiyi məlumdur. Bu söz həm də bədlük əlaməti kimi işlənir. Dastanda bu sözün məhz həmin mənada verildiyi cümlələrə baxaq:

"Qara qayğulu vaqiə gördüm. Yumruğumda talbınan şahin mənim quşumu alır gördüm. Göydən ildırım ağban evim üzərinə şaqır gördüm. Düm qara pusarıq ordumun üzərinə tökülü gördüm. Quduz qurdlar evimi dələr gördüm. Qara dəvə ənsəm (dən) qarvar gördüm. Qarğı kimi qara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örtər gördüm". (səh. 34). "Qara-dərə ağzında qadır verən, qara buğa dərisindən beşiyinin yapığı olan, acığı tutanda, qara daşı kül eyləyən, bığın ənsəsində yeddi yerdə düyən, ərənlər əvrəni Qazan bəyin qardaşı Qaragünə çapar yetdi" (səh. 42).

Hər iki tərcümə variantında qara sözünün orijinala uyğun mənə yükü saxlanılmışdır.

Bundan əlavə "qara" sözü türk dillərində həm də "başçı", "qüvvətli", "cəsur" mənalarında mürəkkəb insan adlarının birinci, yaxud ikinci komponenti kimi işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsində də belə adlar az deyil.

Onu da qeyd etmək lazım gəlir ki, titul kimi işlənən "qara" sözü həm də adda rəng çalarını özündə saxlayır. Məsələn, Qaragünə "qara dərə ağzında qadır verir", onun "beşiyinin yapığı qara buğa dərisindəndir", o, "acığı tutanda qara daşı kül eyloyir", "qara bığını yeddi yerdən düyünləyir" və s. "Qaracıq Çoban"ın adındakı "qara" sözü də güc, qüvvət mənasında işlənmişdir. Ona görə də tərcüməçilər bu titulun daşdığı mənə çalarını əks etdirməyə də diqqət yetirməlidir.

Orijinala sədaqət naminə tərcüməçilər "Qara" titulu olduğı kimi vermişlər. Məsələn, "qaragünə oğlu Qarabudaq" adı təhlil etdiyimiz hər iki tərcümə variantında demək olar ki, olduğı kimi saxlanmışdır – birində "Kara Budak, the son of Kara Gone", digərində isə "Kara Budak, son of Kara Gone" şəklində. (Xatırladaq ki, yuxarıda qeyd olunduğı kimi, hər iki tərcümə mətnində yanlış olaraq "Gönə" adı "ö" hərfi ilə verilmişdir). Halbuki buradakı "Dəli" sözündən fərqli olaraq, "Qara" sözü ingiliscəyə tərcümə olunsaydı, orijinala xələl gəlməzdi.

Amma tərcümə edilsə də, olduğu kimi saxlansa da bu sözə izah vermək lazımdır.

Qeyd edək ki, dastanda "Qara" ləqəbli digər qəhrəmanlar da var və onların adında bu söz, cüzi istisnalarla, demək olar ki, olduğu kimi saxlanılmışdır. "Qara Tükən Məlik" 1972-ci il nəşrində "Kara Tuken Melik" kimi, Mirabilenin nəşrində isə "Kara Tükən" kimi verilmişdir. "Qara Çəkur" xüsusi adında da "qara" sözü saxlanılmışdır. Lakin dastanın "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyunu bəyan edər" adlanan boyundakı "Qara Aslan Məlik" obrazında "Qara" sözü 1972-ci il nəşrində saxlandığı halda ("Kara Aslan Melik"), Mirabilenin nəşrində bu ad bütövlükdə tərcümə olunmuşdur: "Black Lion King".

"Kitabi-Dədə Qorqud"da maraqlı və yaddaqalan obrazlardan biri də daha çox "Qaraca Çoban" kimi tanıdığımız "Qaracıq Çoban"dır. Tədqiqatda istifadə etdiyimiz hər iki tərcümə variantında "Qaracıq" sözü olduğu kimi saxlanılmış, "çoban" sözü isə ingiliscəyə tərcümə olunmuşdur: "Karacik the Shepherd". "Qaracıq" sözü ingilisdilli oxucuya heç nə demədiyi üçün bu ad ingilis dilində onun qəhrəman, cəsur obrazını orijinalda olduğu kimi əks etdirmir. Halbuki yuxarıda qeyd olunduğu kimi çobanın adındakı "qara" sözü həm də "cəsur", "qüvvətli" mənalarını verir.

"Kitabi-Dədə Qorqud"da ağ, sarı və başqa rəng adları ilə əlaqədar şəxs adlarına da (bəzən ləqəblərə də) təsadüf olunur. H.Əliyev və S.Məmmədova bunu "qədim qəbilə quruluşu dövründə həmin rənglərin bəzilərinin müqəddəs, digəriərinin qəbahət sayılmasının nəticəsi" hesab etmişlər. Onların qənaətinə görə, "qara" rəng "Dədə Qorqud"da təsvir olunan oğuzlarda bədbəxtlik, hətta matəm rəmzi hesab edilirdisə, səlcuq türklərində "qara" rəng sevinc, şadlıq kimi qəbul edilirdi"(21, 46).

Əlbəttə, müəlliflərin "Dədə Qorqud"da "qara" rəngin həmişə bədbəxtlik rəmzi olması fikri ilə razılaşmaq çətindir. Doğrudan da, dastanda yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi rəng mənasında "qara" sözü bədbəxtlik rəmzi kimi verilir. ("Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qızıl otağa qondurun. Kimin ki, oğlu-qızı yox, qara otağa qondurun, qara keçə altına döşəyin, qara qoyun yəxnisindən önünə gətirin..." (səh. 19).

Dastanda "qara" sözü titul kimi işlənəndə cəsurluq, igidlik mənası daşıyır. Məsələn, Qaracıq Çoban, Qaragünə oğlu Qarabudaq və s. Oğuz qəbilələrinin bəzilərində "ağ şahin" totem olub, müqəddəs sayılmışdır. "Ağ" rəngin xoşbəxtlik rəmzi kimi qəbul edilməsi də bu inama görədir.

Xalq arasında deyilən ağgünlü (xoşbəxt) termini də bununla əlaqədar izah olunmalıdır. Aşağıdakı şəxs adları da göstərilən inamı əks etdirir: "Elin Qoca oğlu Sarı Qulmaş Qazan bəyin evi üzərində şəhid oldu"; "Adına Qonur Qoca Sarı çoban derlərdi"; "Ağ Məlik Çəsmə qızına nikah edən Qoca oğlu Alp Ərən çapar yetdi" və s.

Dastanda adı çəkilən "Ağ Məlik" obrazının kimliyini ingilisdilli oxucuya çatdırmaq üçün tərcüməçilər 1972-ci il nəşrində sadəcə onu "Ak Melik" kimi vermiş, axırda isə bu obrazların (Sutu Sandal Məliklə birlikdə) tarixi şəxsiyyət yox, əfsanəvi adlar olduğunu qeyd etmişlər. Mirabilenin nəşrində də bu obraz olduğu kimi saxlanılmış, lakin axırda bu adın "Ağ Kral" ("White King") mənası verdiyi xatırladılmışdır. Dastanda adının əvvəlində sifət işlənən digər qəhrəmanlar da var, "Elln Qoca oğlu Sarı Qulmaş" və "Qonur Qoca Sarı Çoban" belə adlardır. 1972-ci il nəşrində birinci ad "Saru Kulmash, the son of Eylik Koja", ikinci ad isə "the name of Konur Koja Saru Choban" kimi verilmişdir.

Mirabilenin nəşrində isə birinci "Sari Kulmush, son of Eylik Koca", ikinci isə "they called him Konur Koca Sari Coban" ("C" burada türkcədəki "C" demək olduğu üçün ingiliscə anlaşılmır) şəklində işlədilmişdir. Yuxarıda gətirilən nümunələr, o cümlədən, bu iki misal sübut edir ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis dilinə tərcüməsi zamanı şəxs adlarının verilməsində vahid prinsipə əməl olunmamışdır, Əgər adlara əlavə edilmiş epitetlər tərcümə edilsə, deməli, hər yerdə buna əməl etmək lazımdır. Orijinalda olduğu kimi saxlanılırsa, bu da prinsip kimi hər yerdə eyni olmalıdır. Dastanın tərcümə nümunələrində isə biz bu sahədə pərakəndəliyin şahidi oluruq. Məsələn, "Qaracıq Çoban" adında "Çoban" sözü tərcümə olunur, yuxarıda xatırladığımız iki adda isə transliterasiyaya üstünlük verilir. Yaxud "Qara" sözü bir çox hallarda olduğu kimi saxlanılır, başqa bir halda isə tərcümə edilir. Fikrimizcə, bütün bunlar ingilisdilli oxucuda çaşqınlıq yaradır və dastanın milli koloritini əks etdirə bilmir. Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, yuxarıda haqqında söhbət açdığımız "Sarı", "Qonur" sözlərinin tərcümə olunması orijinala xələl gətirməzdi.

Tərcümədə vahid prinsipə əməl olunmamasına bariz nümunə kimi "Qazan xan" adının transliterasiyasını da göstərmək olar. Doğrudur, 1972-ci il nəşrində hər yerdə "xan" sözü "khan" kimi verilmişdir. Məsələn. "Dirse Khan", "Kazan Khan" və s. Mirabilenin nəşrində isə "Qazan xan" "Prince Kazan", "Dirse xan" isə "Dirse

Khan" kimi təqdim olunmuşdur. Orijinalda hər ikisi "xan" ləqəbi daşdığı halda "Qazan xan"ın niyə "Prince" olduğu aydın deyil. Bu fikrə etiraz oluna bilər ki, tərcüməçi Qazan xanı başqalarından fərqləndirmək üçün bu variantda üstünlük vermişdir. Fikrimizcə, dastanın orijinalında "Xanlar xanı xan Bayındır" kimi təqdim olunan Oğuz xanı məhz başqalarından fərqləndirilmək üçün "xanlar xanı" adlandırılmışdır. Mirabile boyların birində bu ifadəni haqlı olaraq "Prince" kimi yox, "the khan of Khans, Khan Bayındır" kimi təqdim etmişdir.

Qadın obrazları ilə bağlı tərcümədə də belə anlaşılmaqlar vardır. Məsələn, dastanın orijinalında "Boyu uzun Burla xatun" kimi tanınan qəhrəman 1972-ci il nəşrində aşağıdakı bir neçə variantda təqdim olunmuşdur: "the tall Lady Burla Hatun", "Burla Hatun, the tall lady", "the tall and slim-waisted Burla Hatun".

Mirabilenin nəşrində də həmin ad iki variantda işlənmişdir: "Lady Burla the Tall", "Lady Burla the Long".

Bir adın ayrı-ayrı tərcümə variantlarında müxtəlif cür verilməsini anlamaq olar. Məsələn, "Selcan Xatun" adı 1972-ci il nəşrində "Seljen Hatun", Mirabilenin nəşrində "Lady Selcen", "Antalogiya"da isə "Seljan-Khatun" kimi verilmişdir. Eyni tərcümə variantında bir adın bir neçə cür transliterasiya edilməsinə isə qətiyyən haqq qazandırmaq olmaz.

Dastanın orijinalında "Uruz" (xan Uruz) və "Aruz Qoca" obrazları da vardır. Hər iki tərcümə variantında "xan Uruz" "Khan Uruz" kimi saxlanılmış, "Aruz Qoca" isə 1972-ci il nəşrində "Uruz Koja", Mirabilenin nəşrində isə "Aruz Koca" şəklində verilmişdir.

1972-ci il nəşrində "Uruz Koja" adı ilə bağlı qeyd getmişdir. Orada göstərilir ki, Qazanın həm oğlunun, həm də oğlunun dayısının adı Uruz idi. Bu adları fərqləndirmək üçün dastanın türk tədqiqatçısı Məhərrəm Erkin dayını Aruz adlandırmışdır. Sümer və Gökyay isə hesab edir ki, dayının adı Uruzdur.

Sümerin dediyinə görə, Aruz türk adı deyil, Uruz isə türk adıdır. Ona görə də dayı "Uruz Qoca" kimi təqdim olunmuşdur. Fikrimizcə, bu izahın elmi əsası yoxdur. Çünki dastanın orijinalında "Xan Uruz" və "Aruz Qoca" obrazlarından söhbət açılır və onları bir-biri ilə səhv salmaq mümkün deyil. İngilis dilinə tərcümələrdə bu adın "Aruz" kimi verilməsi daha düzgün olardı.

Yeri gəlmişkən, dastan qəhrəmanlarının adına əlavə edilən "Qoca" sözünün ingilis dilində verilməsi məsələsi

də maraqlıdır. Məlum olduğu kimi mətnin müasir nəşrlərində şəxs adına qoşulan "Qoca" sözü böyük hərflə, insanın qocalığını bildirən söz isə kiçik hərflə yazılır. Deməli, şəxs adına artırılan "Qoca" onun qocalığını bildirmir. Bu məsələyə professor Pənah Xəlilovun tədqiqatında da xüsusi yer verilmişdir: "Dastanda adları çəkilən on bir qocadan doqquzu hadisələrdə iştirak edir, iki qocanın sağlığı və ya ölümü haqqında heç bir işarə yoxdur. Uruz Qocanın oğlu Əkrək on altı il, Qazılıq Qocanın özü də on altı il yad ölkədə dustaqlıq keçirdikdən sonra azad edildiklərinə görə bu iki Qocanın yaşının ötdüyünü düşünüb onları "qoca" saymaq olar. Qalan Qocalar ahilliyə keçirən sağlam, çevik, qılınclı-qalxanlı, oxlu-yaylı alplardır, onları qocalıb-qarımış yerinə qoymaq olmaz. Buradan belə nəticə çıxır ki, şəxsi adı qoşulan "Qoca" tituldur" (35, 38).

Pənah Xəlilova görə, "qoca" sözünün mənə çalarlarında "dünyagörmüş", "təcrübəli" anlayışı da var. "Kitabi-Dədə Qorqud"da Qoca titulu məhz dünyagörmüş, təcrübəli adamlara verilir. Bu sərhəddən belə nəticə çıxarmaq olar ki, dastanda titul kimi işlənən "Qoca" adının tərcümə edilməsi ingilisdilli oxucuda çətinlik yaradır, əsas qəhrəmanların qocaları olduğu fikrini təlqin edir. Nəticədə bu qədər "qoca" ilə dastandakı qəhrəmanlıqların qeyri-mümkünlüyü məsələsi ortaya çıxır. Ona görə də tərcümələrdə "Qoca" sözünün saxlanması təqdirəlayiqdir, lakin heç olmasa bir yerdə bu titula izah vermək daha düzgün olardı.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında işlənən şəxs adlarının ingilis dilinə transliterasiyasının təhlili göstərir ki, tərcümələrdə şəxs adlarının daşdığı nominativ və emosional-psixoloji mənə yükü əsasən qorunub saxlanmış, bəzi hallarda isə şəxs adlarına əlavə olunmuş titulların yanlış tərcüməsi təhriflərə səbəb olmuşdur.

1.3. Toponimlərin ingilis dilinə transliterasiyası

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanı türk xalqlarının yayıldığı əraziləri, onların həyatını, məişətini, etnoqrafiyasını, dilini, bütövlükdə milli dəyərlərini əks etdirən qədim mənbədir. Elmi araşdırmalarla sübut edilmişdir ki, "İç Oğuz" və "Taş Oğuz" elləri uzaq Altaydan başlamış İraqa qədər, Şimali və Cənubi Azərbaycan, Şimali Qafqaz, Dərbənd, Kiçik Asiya və Qara dəniz sahilləri boyu uzanan geniş bir ərazidə məskən salmış, başqa tayfalarla, xalqlarla birlikdə bu yerlərin qədim sakinləri olmuşlar. Eposun coğrafi

mühit və ərazi etibarilə daha çox Qafqazla, xüsusən Azərbaycanla bağlı olması indi heç kimdə şübhə doğurmur. Təadüfi deyil ki, 1988-ci ildə qorqudşünasların Bakıda keçirilən kollokviumunda məşhur türk şərqşünası Osman Fikri Sərtqaya faktlara əsaslanaraq Azərbaycanı obrazlı şəkildə "Qorqud coğrafiyasının əbədi paytaxtı" adlandırmışdı (44).

Elə buna görədir ki, dastandakı şəxs, tayfa adları Azərbaycan ərazilərində zaman-zaman toponimə çevrilərək torpağın köksündə əbədiləşmişdir. Doğrudur, illər keçdikcə dastanın onomostikası ilə bağlı olan toponimlər müəyyən dəyişikliyə uğramış, belə toponimlərdən yeni-yeni adlar yaranmışdır. Lakin dastanın izləri torpaqdan silinməmişdir. Dədə Qorqud dünyası bu gün də Azərbaycanda yaşayan coğrafi adları "Kitabi-Dədə Qorqudla səsleşən toponim və hidronimlərlə dövrümüzə daxil olur. Dədə Qorqud dünyasında Azərbaycanın ucqar guşələrinə səpələnmiş azman oğuz qəbirlərinin, kənd məzarlıqlarındakı qoç və at heykəllərinin, ilk növbədə Şamaxı tərəflərdə tapılmış, alimlərin oğuz abidələri saydıqları və eramızın ilk əsrlərinə aid etdikləri çox ifadəli daş kişi heykəllərinin öz yeri var. Ona görə də "Kitabi-Dədə Qorqud" bütünlükdə Azərbaycan xalqının, dilimizin, tariximizin, torpağımızın abidəsidir (4, 14).

Dastanda işlənən toponimlərin - yer adlarının bəziləri bu gün də olduğu kimi yaşadığından belə adların ingilis dilinə tərcüməsində heç bir problem çıxmır. Belə adlar sadəcə transliterasiya olunur. Lakin elə yer adları da var ki, nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edir. A.Fyodorov yer adlarının tərcüməsi məsələlərindən söhbət açaraq yazmışdır: "Spesifik milli realiya bildirən, öz semantikasını olan tarix, coğrafiya, mədəniyyət sahəsinin xüsusi adlarını, habelə yer adlarını, ləqəbləri verərkən transliterasiya da, tərcümə də mümkündür... Nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar isə tərcümə edilir" (103, 188).

Tərcümə praktikasında bu variantların ikisi də işlədilir. Təbiidir ki, bu işdə yaranan ənənə də az rol oynamır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un tərcüməsi zamanı A.Fyodorovun qeyd etdiyi məşhur coğrafi adlar transliterasiya edilmişdir. Məsələn, "Kərbəla"-"Kerbela", "Mədinə"-"Medina", "Məkkə" - "Mecca" "Gürcüstan" - "Georgia", "Türkiyə" - "Turkestan", "İstanbul" - "Istanbul", "Bərdə" - "Berde", "Gəncə" - "Genje" və s.

Qeyd edək ki, dastanda Qara dənizin də adı çəkilir və bu ad tərcümədə dünya təcrübəsində işlənən formada ("Black Sea") verilmişdir. "Gökcə dəniz" isə hər iki tərcümə variantında müxtəlif cür tərcümə olunmuşdur.

1972-ci il nəşrində bu ad "Gokche Sea" kimi verilmiş, axırda isə bu "dəniz Sovet Ermənistanının paytaxtı Yerevanın şərqində yerləşən göl" kimi təqdim olunmuşdur: "Gokche Deniz is a lake east of Erivan, capital of Soviet Armenia. The lake has had this Turkish name since the thirteenth century" (səh. 202).

Mirabilenin nəşrində isə bu ad tərcümə olunmuş ("Blue Sea"), ona izah verilmişdir: "is Lake Sevan in Soviet Armenia. At that time, all large bodies of water were called 'seas'! The Ottomans considered Lake Van, in eastern Turkey, a sea" (səh. 306). Maraqlıdır ki, "Gökcə dağ" adı da "Gökcə dəniz"ə uyğun şəkildə tərcümə olunmuşdur: "Kafir sərhəddinə, Cızıqlara, Ağılğana, Kökcə Dağa, alıban çıxayın" (səh. 73).

1972-ci il nəşrində cümlə belə çevrilmişdir: "Let me take him to the enemy frontier at Jizighlar, Aghlaghan, and Gokche Mountain" (səh. 72). Sonda isə aşağıdakı qeyd verilmişdir: "Jizighlar, Aghlaghan, and Gokche Mountain are located between Kars and Tiflis" (səh. 194).

Mirabilenin nəşrində isə bu ad "Blue Mountain" kimi tərcümə olunmuşdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, "Gökcə" sözü 1972-ci il nəşrində olduğu kimi saxlanmış, Mirabilenin nəşrində isə "mavi" kimi tərcümə olunmuşdur.

Dastanda daha çox rast gəlinən yer adlarından biri də "Dərvənd" sözü ilə müxtəlif variantlarda işlənən toponimlərdir. Dastanın "Salur Qazanın evi yağmalandığı boyu bəyan edər" adlanan ikinci boyunda deyilir: "Qazanın Qapılar Dərvənddə on min qoyunu vardır" (səh. 32).

Elə həmin boyda bir qədər sonra "Dərvənd" adı yenidən çəkilir: "Bunun ardınca görəlim, kimlər yetdi: Dəmir Qapu Dərvəndinəki dəmir qapıyı tərüb alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda er böyürdən (Qazan kimi pəhləvanı üç göz atından yıxan) Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar çapar yetdi" (səh. 42).

Dastanın üçüncü boyunda isə deyilir: "Bu yanadan bazirganlar gəlibəni Qara Dərvənd ağzına qonmuşlardı" (səh. 46).

Tədqiqatçıların çoxu uzun illər bu adları indiki Dağıstan Respublikası ərazisindəki Dərbənd şəhəri ilə əlaqələndirmişlər. Xüsusən dastandan sonrakı illərdə

formalaşmış Azərbaycan folklorunda tez-tez "Dəmir qapı Dərbənd" adının çəkilməsi və bu adın Dərbənd şəhəri demək olduğu şübhə doğurmadiği üçün "Qapılar Dərvənd", "Dəmir Qapu Dərvənd" və "Qara Dərvənd" adlarının hamısı məhz bu şəhər hesab edilmişdir. Lakin "Kitabi-Dədə Qorqud" üzərində tədqiqatlar davam etdiyi üçün dastanla bağlı yeni versiyalar, yeni mülahizələr tükənmir. Hələ vaxtilə görkəmli qorqudşünas alim Həmid Araslı üçüncü boydakı "Qara Dərvənd"i indiki Goranboy rayonunda yerləşən eyniadlı yaşayış məntəqəsi hesab etmişdi. Tanınmış ədəbiyyatşünas Pənah Xəlilov isə bu mülahizəni yanlış saymış və fikrini əsaslandırmışdır (35, 24).

Digər mütəxəssislər isə daha dörd Dərbənd adı çəkirlər. Bu məsələ tədqiqatımızın mövzusunda kənar olduğu üçün biz "Dərbənd" adı ilə bağlı versiya və mülahizələri kənara qoyub bu adın ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanacağıq.

1972-ci il nəşrində "Dərvənd" adı hallanan yer adları həm transliterasiya olunmuş, həm də tərcümə edilmişdir. Belə ki, "Qapılar Dərvənd" "Kapulu Derwent" (səh. 25) kimi, "Dəmir Qapu Dərvənd" "Pass of Demir Kapu" (səh. 36) kimi, "Qara Dərvənd" "Pass of Demir Kapu" (səh. 42) kimi verilmişdir. Tərcüməçilər kitabın sonunda hər üç variantı izah etmişlər. "Qapılar Dərvənd" belə şərh olunmuşdur: "Kapulu Derwent means, literally, "a pass with a gate". In the legends it seems to be a place east of Erzurum and north of Avnik. There is no such name on the landscape today" (səh. 186). "Dəmir Qapu Dərvənd" izahı: "Demir Kapu Derwent, which means "Iron Gate Pass", is located on the road going from northern Azerbaijan to the Caucasus" (səh. 187).

"Qara Dərvənd"nin izahı: "Kara Derwent (Derbend), or Black Pass, could be one of two locations so named. One is the city of Derbend, on the western shore of the Caspian Sea, just north of the present border of Azerbaijan (səh. 189).

Mirabilenini nəşrində isə "Qapılar Dərvənd" "Gated Pass" kimi verilmiş, axırda aşağıdakı kimi izah əlavə olunmuşdur: "Kapu/Kapi is gate, -lu is -ed, derbend is pass (səh. 244). "Dəmir Qapu Dərvənd" isə "Pass of the iron Gate" şəklində tərcümə olunmuş və tərcüməyə izah verilmişdir: "This is located in Daqhestan at Derbent on the Caspian Sea (səh. 250).

"Qanlı Qoca" adının tərcüməsinə toxunmadan yer adlarının verilmə yollarına baxarkən aydın olur ki, hər üç

tərcümədə İç Oğuz və Dış Oğuz məhz ərazi kimi göstərilmişdir. Mirabilenin nəsrində bu "İç Oğuz ərazisi" kimi, "Antalogiya"da isə "İç Oğuz" kimi verilmiş və deməli, bu adların daşdığı məna yükü saxlanılmışdır. Fikrimizcə, "oğuz" sözünün "Antalogiyada"ki kimi cəm şəklinə işlənməsinə də ehtiyac yoxdur.

Dastanın mətnindən həmçinin görünür ki, oğuzlar Qafqazda tam sərbəst olmuşlar. "Gəncə ağzı" vətən sərhəddi hesab edilsə də, onlar üçün keçilməz sərhəd, yasaqlıq yox idi. Buna görə də ayrı-ayrı boylarda adı çəkilən toponomların bir çoxu dastanın əhatə etdiyi ərazilərdə indi də yaşayır.

"Kitabı Dədə Qorqud"da bir çox qala adlarına da rast gəlinir: "Əlincə qələsi", "Evnik qələsi", "Mərdin qələsi", "Tatyən qələsi", "Ağca qala", "Ağsaqa qələsi", "Düzmürd qala", "Tuman qələsi", "Aqhisar", "Bayburt hasarı" və s. bu qəbildəndir. Bu qalalardan bəziləri oğuz bəylərinin yadigarı kimi bu günümüzdə qədər qalmış, illər keçdikcə bəzilərinin adları dəyişmişdir. Maraqlıdır ki, dastanı ingilis dilinə tərcümə edənlər bu adları ya orijinalın dilinə uyğun tərcümə etmiş, ya da olduğu kimi saxlayaraq izah vermişlər. Məsələn, məşhur "Əlincə qələsi" hər iki tərcümə variantında "Alinja Castle" kimi verilmişdir.

1972- ci il nəşrində bu qalanın adı ilə bağlı qeyddə deyilir: "Alinja castle is situated on top of a hill on the Nahjivan-Julfa road in Azerbaijan" (səh. 202).

Mirabilenin nəşrində isə qeyd belədir: "is a fortress betwocı Nakhichevan and Julfa near the Soviet-Iranian border" (səh. 306).

"Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər" adlanan on birinci boyda deyilir: "Şahin pərvaza ağdı, gözlədilər, şahin Tumanın qələsinə endi" (səh. 135).

"Əlincə qələsi"ndən fərqli olaraq "Tumanın qələsi" uzun müddət qorqudşünaslar arasında müzakirə və mübahisə mövzusu olmuşdur. "Tuman" sözü linqvistik və etimoloji baxımdan hansı tarixi dövrə və xalqa mənsubdur? Dastanın bu tədqiqatda istifadə etdiyimiz 1977-ci il nəşrində bu qala "Gürcüstanda indi nişanələri qalmış qədim bir qala" kimi təqdim olunur (səh. 183).

Mərhum professor Ə.Dəmirçizadə "Tumanın qələsi"ni indi xarabaları qalmış qədim Dumanisi şəhəri kimi şərh etmişdir.

Başqa mütəxəssislər bu variantı bir qədər şübhə ilə baxmışlar. Lakin dosent V.İsrafilov da bu adın Gürcüstanın Dumanisi yaşayış məntəqəsi ilə bağlı

olduğunu iddia etmişdir. O, "Dumanisi" toponiminin mənasının "dumanlı", "dumanlı yer" olduğunu əsaslandıraraq yazır: "Dumanisi orta əsr Gürcüstanın mühüm strateji, ticarət və sənətkarlıq məntəqəsi idi. Qazıntılar zamanı qala darvazalarının, yeraltı yolun, hamamların, ambarların, dükanların, kilsə, məscid, əmək alətiəri,

silahlar, bilərziklər və s. qalıqları tapılmışdır. Bu məlumat da bizdə Dumanisi-Başkeçiddə məskən salmış insanların... yaşayış tərzini haqqında tam təsəvvür yaradır və həmin etnosların Dədə Qorqud dünyası ilə bağlı olduğundan xəbər verir" (41, 45). Bu mövzuda tədqiqat apararaq bütün mütəxəssislərin rəyinə hörmətlə yanaşaraq "Tumanın qələsi"nin məhz qala - yer adı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Dastanın tərcüməçiləri də bu amilə əsaslanaraq onu "Toman Castle" (1972-ci il nəşri) və "Tomanin Castle" (Mirabilenin nəşri) kimi vermişlər. Lakin hər iki nəşrdə bu adla bağlı qeyd var. Birincidə: "Referred to frequently in historical sources, this castle is Located on one of the tributaries of the Kur River, northeast of Gokche

Mountain, and between Tiflis and Ahizka" (səh. 203). İkincidə: "Tomtnin Castle is located in Dmanisi in Georgia" (səh. 311).

"Salur Qazan dutsaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan eder" adlanan on birinci boyda belə bir parça var:

*Ərqic qırda döndərdiyim,
Mərə kafir, sənin baban.
Şəqaquna imrəndiyim,
Sənin qızın, gəlinin.
Ağcaqala, Sürməlidə at oynatdım,
Atla Qarun elinə çapqın yetdim.
Aqhisar qələsinin burcun yıxdım (səh. 147)*

Göründüyü kimi bu parçada bir neçə xüsusi ad işlənmişdir. Hər iki tərcümə variantında bu parçanın poetik formasının saxlanılmasına cəhd edilmişdir.

1972-ci il nəşrində parça aşağıdakı kimi (səh. 161) tərcümə olunmuşdur:

*O infidel, it was your father whom I forced to flee at
Arkichm Kir.
They were your brides' and daughter's cheeks which
then loved
I pranced my horse at Agcha Kale close to Surmelu.*

*Upon my horse I raided all the land of Karun,
Destroyod the parapet of Akhisar Castle.*

Mirabilenin nəşrində isə tərcümə (səh. 216) belədir:

*He whom I turned back in the North Country, you
infidel, was your father.*

*Those whose temples I coveted were your daughters-in-
law.*

*At Akcha Kale Surmeli I made my horse dance.
I laid low the tower of Ak Hisar Castle.*

Dastanın 1978-ci il Bakı nəşrində "Qarun eli" indiki Ərzuruma və onun ətrafına deyilir" kimi qeyd verilmişdir.

İngilis dilində olan 1972-ci il nəşrində isə "Qarun eli"nin indiki Ərzurum regionunda yerləşdiyini ehtimal olunur (səh. 204): "An unidentified place name. It is possible, however, that this place is in the Erzurum region, which is called Garin (or Karin) in Armenian sources. There are no references in Islamic sources to indicate that there was such a place in the fifteenth and sixteenth centuries".

"Aqhisar qələsi" isə 1977-ci il nəşrində "Cənubi Azərbaycanın müxtəlif əyalətlərində kənd adları" kimi təqdim olunur.

1972-ci il ingilis nəşrində bu qalanın Ərzurum ərazisində yerləşdiyini göstərilir: "Akhisar Kalesi, we believe the boundaries of the Tortum kaza the province of Erzurum" (səh. 205).

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "Ağ qala" kimi tərcümə olunmuş və onun Ərzurum ərazisində olduğu ehtimal edilmişdir: "Literally 'White Fortress Castle', it may be located to the west of Erzurum, according to Kirizoglu" (səh.313).

Hər iki tərcümənin bu hissəsində "Ağca qala" və "Sürməli" yer adlarına şərh verilməmişdir. Bu da təsadüfi deyildir. Çünki bu adlar bir qədər əvvəldə - "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dutsaq olduğu boyu bəyan edər" adlanan boyda da çəkilmiş ("Oğuz bəyləri doyum oldu, Ağca qalaya, Sürməliyə gəlib Qazan qırx otaq tikdirdi" (səh. 86) və bu ada 1972-ci il nəşrində izah verilmişdir: "Akcha Kale

was a castle south of Kars and west of Revan, the capital of the present Armenian Soviet Socialist Republic. Surmelu was the name of both a castle and an area slightly south-west of Akcha Kale" (səh.195).

Dastanın Bakı nəşrində "Ağca Qala" "Arpa və Araz çayları arasında qədim şəhər" (səh. 181), "Sürməli" isə "Qars elində, Araz kənarında, eyni zamanda Marağa əyalətində kənd adları" (səh. 183) kimi izah olunmuşdur.

Sonrakı illərin tədqiqatçıları isə yeni mülahizələr irəli sürmüşlər: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında qeyd olunan bir sıra mühüm tarixi-coğrafi yer adları Naxçıvan diyarının ərazisinə aiddir. Əsərdə Ağcaqala və Sürməli adları bəzən eyni, bəzən də müxtəlif yer adları kimi verilmişdir. Bu məskənin Arpaçay vadisində, indiki Naxçıvan torpağında yerləşdiyi göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Sürməlik adlı kənd Culfa rayonu ərazisində Əlincə qalası yaxınlığında da vardır" (23, 143).

Söhbət dastanda işlənən qala adlarından getdiyi üçün digər adların da tərcüməsinə baxaq. Dədə Qorqud qəhrəmanları "Mardin qələsi"ndə, "Evnik qələsi"ndə, "Aqsaqa", "Düzmürd qələsində", "Bayburt hasarı"nda olmuş, bu yerlərin adını çəkmişlər. Tərcüməçilər əksər hallarda bu adları olduğu kimi saxlayaraq müvafiq qeyd verməyi üstün tutmuşlar. Məsələn, "Evnik qələsi" 1972-ci il nəşrində "Avnik Castle" kimi verilmiş bu ada aşağıdakı qeyd əlavə olunmuşdur: "Avnik, southeast of Erzurum, was guarded by a very strong castle during the Byzantine era" (səh. 42).

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı sadəcə "Evnik Castle" (səh. 97) şəklində işlədilmiş, heç bir şərh verilməmişdir.

"Aqsaqa qələsi" orijinalda Gürcüstandakı "Axalsix" şəhəri (səh. 181) kimi təqdim edilir.

İngilis dilində olan 1972-ci il nəşrində də bu yerin Gürcüstan ərazisində olması barədə qeyd verilmişdir: "Ak Saka, a city in ancient Georgia".

Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "the castle of Aksaka" kimi verilmiş, sonda isə qeyd olunmuşdur: "Aksaka is in Akhaltsikhe".

"Çox dağlar, dərə, təpə keçdi, günlərdə bir gün Düzmürd qələsinə gəldi, Qara dəniz kənarında idi" (səh. 109).

Görünür, orijinaldakı təsvirə görə 1977-ci ilin Bakı nəşrində "Düzmürd" adına "Qara dəniz yaxınlığında indi nişanəsi qalmamış bir qala" kimi izah (səh. 182) verilmişdir. 1972-ci il nəşrində bu ad "Duzmurd Castle on the Black Sea" kimi işlənmiş, bu adda qalanın mövcud olmadığı barədə qeyd verilmişdir. Mirabilenin nəşrində də bu ad yuxarıdakı kimi işlənmiş, lakin əlavə izah verilməmişdir.

Dastanda işlənmiş "Bayburt hasarı" adı Azərbaycan dilində olan nəşrdə "Türkiyədə qəza mərkəzi" kimi təqdim olunmuş, qeyd edilmişdir ki, "vaxtilə Oğuzların sərhədi olan bu yer düşmənlərin əlində imiş" (səh. 181).

"Bayburt hasarı" 1972-ci il nəşrində "Bayburt Castle" (səh. 68), Mirabiledə isə "Castle of Bayburt" (səh. 124) kimi verilmiş, qalanın adı ilə bağlı izah əlavə edilməmişdir.

Dastanın ikinci boyunda belə bir cümlə var: "Hamidlən Mardin qələsin təpib yıxan, dəmir yaylı Qırçaq Məliyə qan qusduran, gəlibən Qazanın qızın ərliyə alan... Qaragünə oğlu Qara Budaq çapar yetdi" (səh. 42).

Bu cümlədə işlənmiş "Hamidlən Mardin qələsi" ifadəsi yer adı kimi maraqlıdır. Orijinalda yalnız "Hamid" sözünə şərh verilmişdir: "Diyarbəkir şəhərinin keçmiş adı. Ağqoyunluların mərkəzi olmuşdur. Dastanda xristian hökmdarlarının əlində olduğu göstərilir" (səh.183).

1972-ci il nəşrində bu ad "the Castle of Mardin and Hamid" (səh. 36) kimi verilmiş, sonnda bu adın "Mardin" və ya "Merdin" (səh. 187) şəklində işləndiyi göstərilmişdir. Mirabilenin nəşrində isə qalanın adı "the fortresses of Merdin and Hemid" (səh. 92) təqdim olunmuş, kitabın sonunda isə "Mardin" in və "Hamid" in konkret yeri qeyd edilmişdir: "Mardin: located in southern Turkey about 25 kilometers from the Syrian border". "Hemid; the modern day Diyarbakir in south-eastern Turkey" (səh. 250).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, haqqında söhbət açdığımız söz birləşməsi - "Hamid ilə Mardin qələsi" dastanın dördüncü boyunda da işlənmişdir. Lakin nə 1972-ci il nəşrində (səh. 86), nə də Mirabilenin nəşrində (səh. 143) həmin cümlə verilməmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qalanın adı Qaragünə oğlu Qarabudağı təqdim edərkən ("Hamid ilə Mardin qələsin təpib alan... Qaragünə oğlu Qarabudaq") işlənmişdir. Tərcümə variantlarında nədənsə Urusun dustaqlıqdan azad olunmasına gedən qəhrəmanlar arasında Qaragünə oğlu Qarabudağın adı çəkilmədiyindən "Hamid ilə Mardin qələsi" ifadəsi də atılmışdır. Fikrimizcə, bu fakt tərcümələrin qüsuru sayılmalıdır, çünki orijinal təhrif olunmuşdur.

Dastanda işlənən yer adlarının həm sözün quruluşu baxımından, həm də dastanın yaranma məkanını, şəraitini və tarixini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün digər adların da ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanmağı zəruri sayırıq. Belə adlardan biri də "Ala dağ" toponimidir.

"Axan duru sulardan xəbər keçə, ərquru yatan Ala Dağdan ətər aşa, xanlar xanı Bayındır (xana) xəbər vara". Bu cümlə dastanın birinci boyunda işlənmişdir (səh. 23). Qeyd edək ki, Ala Dağ" toponimi digər boylarda da xatırlanır. Məsələn:

İri qobulu Ala dağı

Avliyuban quşlamadınmı? (səh. 100).

Yaxud:

Ərquru yatan Ala dağlar ətəyinə ava vardın,

Qara donlu kafirlərə uğradınmı?

(səh. 127).

İri qobulu Ala dağı avluyuban aşmağım yox.

Ağ alınlı Bayındır xanın divanına varmağım yox (səh. 129) və s.

1972-ci il nəşrində bu ad "Ala Mountain" (səh. 14 və 104) kimi verilmiş, sondakı qeyddə isə belə adda dağın yerinin müəyyən olunmadığı göstərilmişdir; "Ala Dagh, or Ala Mountain, has not been definitely identified, for there are numerous mountains and mountain ranges whose names include ala" (səh. 184).

Mirabilenin nəşrində (səh. 69 və 160) "ala" sözü tərcümə olunmuşdur: "the Piebald Mountain" (ala-bula, alabəzək dağ).

"Antalogiya"da "ala" sözü tərcümə edilmiş, amma nədənsə orijinaldakı mənadan fərqli olaraq ingilis dilinə "qar ötüklü dağ" kimi çevrilmişdir: "the snow-covered mountains" (səh. 545).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanını tədqiq edən alimlərin isə "Ala dağ" adı ilə bağlı konkret rülahizələri vardır. Dastanın 1977-ci il Bakı nəşrində bu dağın "Van gölünün şimal-şərqində 1259-cu ildən sonra hülakilərin yay iqamətgahı olan dağlar" olduğu göstərilmişdir (səh. 181).

Professor Pənah Xəlilov bu dağın "indiki Mingəçevirin Boz dağı" olduğunu güman etmişdir (35, 28).

Bəhlul Abdulla isə "Ala dağ" dedikdə, otsuz-ələfsiz, meşəsiz-ağacsız dağlar təsəvvür olunduğunu söyləyərək, dastandakı "Ala dağ"ın da bu keyfiyyətləri ilə seçildiyini vurğulamışdır (1,18).

Aslan Bayramovun qənaətinə görə, "Dədə Qorqud" dastanında xatırlanan bu dağ adını Şörəyel vadisinin ətəklərində olan, 4090 metr hündürlüyü, dörd zirvəsi (Ziyarət, Haça, Qaradağ və Arxaşan) olan və mənbələrdə bir neçə adı olan (Alakas, Alagöz, Ələyəz, Aladağ) kimi lokalizə etmək olar".

O, bu qənaətə "iri qobulu Ala dağ" sözüne görə gəlir və qeyd edir ki, "adı çəkilən zirvələrin ortasında, həqiqətən, dərin bir qobu vardır" (13, 50-51).

Dastanın mətnindən görüldüyü kimi Oğuzlar daha çox Ala dağın ətəyində çadır qurub, ev tikirlər, ov ovlayır, yeyib-içmə məclisləri qururlar. Boylarda bu və ya digər şəkildə on bir dəfə Ala dağdan "dünnən" (gecə) keçilir. Bütün bunlar Ala dağın Oğuzlar dövründə məşhur yer adı bildirdiyini göstərir. Belə geniş yayılmış adın transliterasiya yolu ilə verilməsi daha düzgün olardı. "Ala dağ"ın

həm də yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlərini nəzərə alanda aydın olur ki, "Antalogiya"da bu dağın adının "qarlı" kimi tərcümə edilməsi səhvdir.

Dastanda ilk baxışdan yer adı (toponim) olduğu başa düşülən adlarla yanaşı, etimologiya və mənası sonradan aydınlaşdırılan yer adları da vardır. Belə adlardan "Ortac" və "Günortac" sözləri xüsusi maraq doğurur. Əvvəlcə bu sözlərin toponim olması məsələsinə baxaq. Vaxtilə, bu sözlərin elmi təhlil üçün əhəmiyyətini duyan dilçi Muradxan Cahangirov yazırdı: "Günortac" isminin (toponimin) hansı mənada işləndiyini və hara olduğunu düzgün təyin etməklə biz "Dədə Qorqud" oğuzlarının yeganə iki tayfasından biri yerləşən ərazi haqqında da lazımı məlumat toplaya bilərik" (15, 73).

Dastanda "Günortac" yer adına "Basat Təpəgözü öldürdüyü boyu bəyan edər" adlanan boyunda rast gəlinir. Oğuz elinə qan udduran Təpəgöz Basatdan soruşur: "Qalarda-qoparda, yigit, yerin nə yerdür?" Basat Təpəgözü söyləmiş, görəlmiş, xanım, nə söyləmiş: "Qalarda-qoparda yerim Günortac"(səh. 123).

"Ortac" adına isə "Salur Qazan dustaq olub oğlu Uruz çıxardığı boyu bəyan edər" boyunda Qazan Təkurun öz ad-sanlı soyunu öydüyü yerdə rast gəlinir. Qazan öz soyunu belə öyür:

Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var,
Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya (səh. 147).

Mərhum alimimiz Mirəli Seyidov vaxtilə, hər iki sözün etimologiyasını təhlil edərək bu adların toponim olduğu qənaətinə gəlmişdi. Alimin fikrincə, "or" "yüksəklik", "ucalıq", "uca" anlamında işlənmiş, oğuzlar bu sözdən yer adı kimi istifadə etmişlər.

M.Seyidovun yazdığına görə "ortac" "uca", "ucalıq", dağın yüksəyi, təpəsi mənasında işlənir.

Əslində Günortac yer adının yaranması oğuzların mifoloji görüşləri və əski inamlar sistemi ilə bağlıdır.

Günortac və Ortac yer adlarının yaranması əski inamlar silsiləsinin elə bir qolu ilə bağlıdır ki, o həm də ailənin və dövlət, mənəb düzümünün-sisteminin, quruluşunun yaranmasında və formalaşmasında iştirak etmişdir. İstər həmin adların meydana gəlməsi, istərsə də bir sıra ailə düzümlərinin yaranmasının kökləri (bu, sonralar dövlət mənəb düzümünün əsasına çevrilmişdir) lap əski, daha dəqiq deyilsə, azərbaycanlıların ulu babalarının dual təşkilat, icma quruluşuna gedib çıxır (59, 179).

Göründüyü kimi dastanda işlənən "Günortac" və "Ortac" sözlərinin etimologiyası barədə uzun illər müxtəlif mülahizələr söylənilmiş (M.Seyidovun yazdığına görə bu sözlərlə bağlı vaxtilə, akademik V.Bartold və başqaları da fikir bildirmişlər), nəhayət, bu sözlərin toponim olduğu sübut edilmişdir. Lakin dastanın ingilis dilinə tərcümələrində bu sözlər yer adı kimi verilməmişdir.

Görünür, tərcüməçilər bu sözlər ətrafında gedən araşdırmalardan xəbərsiz olduqları üçün tərcümədə bunu nəzərə almamışlar.

Basatın "Qalarda-qoparda yerim Günortac" cavabı 1972-ci il nəşrində aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur: "In confusion of battle I stand in broad daylight" (səh. 131). Göründüyü kimi "Günortac" sözü burada yer adı kimi yox, gündüz kimi işlənmişdir. Mirabilenin nəşrində isə tərcümə belədir: "The place from which I rise, my country of birth is the south" (səh. 187). Sonda isə qeyd verilmişdir: "the middle of the day", "the after-noon" (səh. 298). "Günortac" sözü bu tərcümədə də "günorta" mənasında işlənilmişdir. Ağ qayanın qaplanının erkəyində bir köküm var, Ortac qırda sizin keyikləriniz durğurmaya (səh. 147).

Bu parçada işlənmiş "Ortac" sözünü də tərcüməçilər toponim kimi anlamamışlar.

1972-ci il nəşrində parça aşağıdakı kimi tərcümə olunmuşdur:

On root of mine is growing from the tiger of white rock;
May he never leave our deer in peace (səh. 161).

Burada "Ortac" yer adından söhbət açılmır.

Mirabilenin nəşrində isə parça belə verilmişdir;
I have my roots in the virility of the tiger of the white
rock.

He does not let your deer remain in the South Country
(88. 217).

Bu tərcümədə də "Ortac" adı xatırlanmamış, "ortac"
"cənub ölkəsi" kimi tərcümə edilmişdir.

Bütün bu müqayisəli təhlillərdən sonra bu qənaətə gəlmək olar ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı toponimlərin böyük əksəriyyəti transliterasiya edilmiş və dastanın ruhuna uyğun şəkildə çatdırılmışdır. Lakin bəzi hallarda yer adlarının izahlarında yalnızlığa yol verilmiş, bəzi toponimlərin isə mənası anlaşılmamışdır.

Fikrimizcə, bu anlaşılmazlıqları dastanın ingilis dilində gələcək nəşrlərində aradan qaldırmaq çətin olmayacaqdır.

X X X

Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət və ədəbiyyat abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının bir boyu 1815-ci ildə ilk dəfə alman dilinə tərcümə olunmaqla elm aləminə çatdırılmışdır. Bundan sonra epos üzərində geniş elmi tədqiqatlar başlanmış, dastanın dili, hadisələrin baş verdiyi coğrafi məkan və zaman

haqqında, onun qəhrəmanları və yaranma tarixi barədə müxtəlif əsərlər yaranmışdır. Ötən əsrin ikinci yarısından başlayaraq dastan müxtəlif dillərə tərcümə edilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilinə nisbətən gec tərcümə edilsə də, ingilisdilli şərqşünaslar bu əsərə xüsusi diqqət yetirmiş və nəticədə dastanın ingilis dilində üç tam tərcümə variantı meydana gəlmişdir. Bundan başqa ayrı-ayrı illərdə eposun müxtəlif hissələri ingilis dilində nəşr olunmuş, dastanın məziyyəti barədə ingilis dilində çoxlu məqalələr dərc edilmişdir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanındakı xüsusi adların ingilis dilində verilmə yollarını tədqiq edərkən biz eposun bu dilə iki tam tərcümə variantı və "Müqəddimə" və "Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyunu bəyan edər" adlanan altıncı boyunun ingilis dilinə tərcüməsi üzərində təhlil aparmışıq. Müqayisəli təhlil zamanı məlum olmuşdur ki, hər üç tərcümə variantında xüsusi adların verilməsinə tərcüməçilər diqqətlə yanaşmış, adları dastanın ruhuna uyğun əks etdirməyə səy göstərmişlər. Xüsusi adların çatdırılması üçün transliterasiyaya üstünlük verilmiş, xüsusi adların ingilis dilində transkripsiyası əks etdirilmişdir. Belə adların ingilisdilli oxucuya aydın olması üçün bütün tərcümə variantlarında geniş izah və şərhlər verilmişdir. Bəzi xüsusi adlar isə tərcümə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı məlum olmuşdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı xüsusi adların transliterasiyasında ortaya çıxan başlıca çətinlik qəhrəmanların adındakı titullar, epitet və təşbehlərlə bağlıdır. Şəxs adlarına əlavə edilən belə elementlər bəzi hallarda

tərcümədə unudulmuş, yaxud yanlış çevrilmişdir. Bu da dastandakı adın daşdığı nominativ və tarixi-psixoloji məna yükünün təhrif edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Tərcümələrdə vahid prinsipə əməl olunmadığı da müşahidə edilir. Məsələn, eyni tərcümədə Dirsə xan "Dirse khan" kimi, Qazan xan isə "Prince Kazan" kimi verilmişdir. Yəni bir yerdə xan sözü saxlanmış, digər yerdə xan sözü prins-şahzadə kimi təqdim olunmuşdur. Yaxud "Boyu uzun Burla xatun" bir tərcümə variantında həm "the tall Lady Burla Hatun" kimi, həm "Burla Hatun, the tall lady" kimi, həm də "the tall and slim-waisted Burla Hatun" kimi təqdim olunmuşdur. İkinci tərcümə variantında da bu ad müxtəlif formalarda verilmişdir: "Lady Burla the Tall" və "Lady Burla the Long". Fikrimizcə, eyni adın bir tərcümədə müxtəlif cür verilməsi doğru deyil.

Eyni tərcümədə Qaracıq Çobanın adındakı "çoban" sözünü tərcümə edib ("Karacik the Shepherd"), məsələn, Qonur Qoca Sarı Çoban adındakı "çoban" sözünü saxlamaq ("...Saru Choban") da anlaşılmaqlıq yaradır.

Tərcümələrdəki daha bir qüsurlu isə adların türk əlifbasına məxsus hərflərlə verilməsidir. Türkcə (həm azəri türkcəsində) işlənən ü, ğ, ç, c, ı, ş kimi hərflər ingilis dilində başa düşülmür. Məsələn, "Kara Göne", "Şöklü Melik", "Aruz Koca" və s. yazılışlardakı hərflər ingilisdilli oxucuya aydın olmur. Tərcüməçilər bu məqamı da unutmamalı və adları ingilis əlifbasının hərfləri ilə verməli idilər.

Tədqiqatda "Kitabi-Dədə Qorqud"da işlənən yer adlarının (toponimlərin) verilməsi məsələləri də araşdırılmışdır. Dastandakı yer adlarının da əksəriyyətinin transkripsiyası verilmiş, bu adlar bəzində müvafiq qeydlər göstərilmişdir. Ayrı-ayrı adlar isə tərcümə olunmuşdur. Yer adlarının ingilis dilində əsasən düzgün çatdırıldığını qeyd etməklə yanaşı, bəzi təhriflər olduğunu da vurğulamalıyıq. Məsələn, "Ala dağ" bir tərcümə variantında "Ala Mountain", başqasında "the Piebald Mountain", üçüncündə isə nədənsə "the snow-covered mountains" kimi verilmişdir ki, bu da həmin adın daşdığı mənanın təhrifinə səbəb olmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq tərcüməçilər dastanda işlənən xüsusi adların ingilis dilində düzgün səslənməsinə, bu adların daşdığı məna və məzmun yükünün çatdırılmasına çalışmışlar. Ən başlıcası odur ki, dastanın ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində müəyyən əhəmiyyətli formalaşmışdır. Bu da "Kitabi-Dədə Qorqud"un ingilis

dilinə gələcək tərcümələrinin daha uğurlu və daha təkmilləşdirilmiş şəkildə olacağına inam yaradır.

II Fəsil. Klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi

Bədii tərcümənin bir-birilə bağlı iki qolunun - poeziya və nəsr tərcüməsinin özünəməxsus çətinlikləri və fərqləri vardır. Nəsr əsərlərinin başqa dilə çevrilməsi prosesində tərcüməçi mütləq orijinalın sintaktik özünəməxsusluğunu, obrazlar sistemini nəzərə almalı, doğma dildə onun qarşılığını axtarıb tapmalıdır. Əlbəttə, müasir tədqiqatçıların göstərdiyi kimi bütün nəsr əsərlərinin son dərəcə mürəkkəb, çox vaxt oxucunun (hətta yazıcının özünün!) şüurla dərk etmədiyi, lakin təhtəlşüurda həkk olunan, əsər haqqında müəyyən emosional təsəvvür yaradan ahəngi var. Əsl tərcüməçi təkcə nəsr əsərinin məzmununu, təhkiyə və sintaktik xüsusiyyətlərini verməklə kifayətlənməməli, onun daxili ritmini oxuculara çatdırmaq üçün doğma dilin bütün imkanlarından istifadə etməlidir. Bu fərq təkcə poeziyanın spəsifik xüsusiyyətləri ilə (vəzn, qafiyə quruluşu, ritmik quruluş və s.) bağlı deyil, həm də şeirdə işlənən leksik vahidlərin çatdırılması ilə əlaqədardır. Amma bununla yanaşı əgər nəsr əsərlərində obrazlar və hadisələr təhkiyə yolu ilə təqdim edilsə, şeirdə sözün emosional təsirinə, poetik tutuma, az sözlə daha çox mətləb deməyə üstünlük verilir. Nəticədə nəsr tərcüməçisi orijinalda təsvir olunan obraz və hadisələri başqa dilin vahidləri ilə ifadə edir və bu zaman müəllifin fikrini nisbətən asan çatdırmaqla bilir. Şeirdə isə obrazlılıq, emosionallıq, ritm, qafiyə sistemi tərcüməçi qarşısında müəyyən çətinliklər yaradır. Elə buna görədir ki, bəzən şeir tərcüməsində ya məna və məzmun formaya qurban verilir, yaxud da əksinə. Yalnız hər iki cəhəti nəzərə alan, tərcümədə buna nail olan mütərcim uğur qazanır.

Nəsrdən fərqli olaraq hər bir xalqın poeziyasında onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, dünyaduyumu daha dərinədən təcəssüm olunur. Poeziyanın bu özünəməxsus cəhətləri ayrı-ayrı mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. Hər xalqın poeziyası o xalqın həyat tərzilə, yaşadığı mühitlə bağlı olur. “Təsadüfi deyildir ki, bir xalq şeirini suyun, bir xalq göy gurultusunun, bir xalq yarpaq pıçılısının, başqa bir xalq isə yağış səsinin, dəvə yerişinin ahəngi ilə

mənalandırmışdır. Ona görə də dünya xalqlarının poeziyasında əlvan-əlvan vəzlər, formalar yaranmışdır” (56).

Bu mənada Şərq poeziyası ilə Qərb poeziyası arasında mühüm fərqlər mövcuddur. Məsələn, Azərbaycan poeziyasındakı janrlar, vəzlər, qafiyə quruluşu ingilis poeziyasından ciddi surətdə fərqlənir. Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsinin başlıca problemi də bu fərqli xüsusiyyətlərlə bağlı olur. Müəyyən mənada hər bir bədii əsərin, xüsusilə şeir nümunəsinin tərcüməsi süni şəkildə onu bir dil mühitindən, bir dünyagörüş kontekstindən digər dil mühitinə, digər dünyagörüş kontekstinə köçürmək deməkdir. Lakin bununla yanaşı orijinalın spesifik leksik və sintaktik xüsusiyyətlərini, dildə bu və ya digər dərəcədə inikas edən milli koloriti və özünəməxsusluğu digər dilə - tərcümə dilinə tam köçürmək mümkün olmasa da, buna can atmaq lazımdır.

Əlbəttə, bu köklü məsələlərin həlli zamanı tərcüməçi bədii əsərin, xüsusilə poetik nümunənin tərcüməsi prosesində bir sıra çətinliklərlə, bəzən hətta keçilməz maneələrlə rastlaşır. Bu maneələrin dəf olunması müəyyən şərtlərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, tərcümənin bədii-estetik keyfiyyətləri sinxronik və dioxronik planlarda müəyyən olunmalıdır. Sinxronik plan söyləyəndə biz bu və ya digər dilə edilmiş tərcümənin müasir dövrün meyarları baxımından qiymətləndirilməsini nəzərdə tuturuq. Bu zaman orijinalın bədii keyfiyyətlərinin tərcümə dilində inikası ilə yanaşı, tərcümə nümunəsinin müasir ədəbi prosesə nə şəkildə daxil olması, yəni onun üzvi estetik vahid kimi milli ədəbiyyat, daha geniş mənada milli mədəniyyət sistemində oynadığı və oynaya biləcəyi rolunu nəzərdən qaçırmaq olmaz. Bununla yanaşı, tərcümə əsərinin oxucu kütləsinin hansı təbəqələri üçün nəzərdə tutulması problemi də böyük əhəmiyyət kəsb edir: mütərcim orijinalın bədii keyfiyyətlərini öz doğma dilində inikas etdirməklə yanaşı həmçinin müraciət etdiyi və yaxud nəzərdə tutduğu ictimai qrupun dil-danışığı, ədəbi, estetik vərdişlərini və zövqünü də nəzərə almalıdır.

Aydın məsələdir ki, zaman keçdikcə ədəbi dildə, estetik dəyərlərdə, poetikada müəyyən dəyişikliklər baş verir. Mütərcimin müraciət etdiyi sosial qrup ya tamamilə yoxa çıxır, ya da təkamül yolu ilə köklü dəyişikliklərə məruz qalır. Lakin dünya ədəbiyyatında böyük estetik çəkiyə malik orijinal bədii nümunəyə milli ədəbiyyatda, yaxud oxucu kütləsində ehtiyac yaranır. Məsələn, M.Servantesin

“Don Kixot” və F. Rablenin “Qarqantia və Panteqruel” əsərləri Azərbaycan dilinə çoxdan tərcümə olunmuşdur. Lakin hazırda bu cahanşümül əsərlərin tərcümələrinin bədii-estetik keyfiyyətləri Azərbaycan oxucularını tamamilə qane etmir. Biz burada həmin əsərlərin tərcümələrinin xüsusiyyətlərini təhlil etmək fikrində deyilik. Amma bu heç də o demək deyildir ki, biz bütün hallarda vaxtilə oxucu kütləsinin rəğbətini qazanmış tərcümələrdən tamamilə və yaxud qismən imtina etməliyik. Məlumdur ki, tərcümə ədəbiyyatı yalnız oxucuları bu və ya digər xalqın bədii nümunələri ilə tanış etmək məqsədini güdmür, eyni zamanda ədəbi prosesin, ədəbi dilin inkişafına, milli ədəbiyyatın janr sisteminin genişlənməsinə böyük təkan verir. Bu baxımdan böyük ilhamla tərcümə olunmuş ədəbi nümunələr milli ədəbiyyatda tezliklə özünəməxsus mövqe qazanır və yüksək bədii estetik status əldə edir.

XX əsr Azərbaycan ədəbi prosesində Şekspirin “Hamlet” əsərinin C.Cabbarlı, Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanının S.Vurğun tərəfindən edilmiş tərcümələri bizim ədəbi prosesdə həqiqətən böyük rol oynamış, milli ədəbiyyat nümunəsi statusunu qazanmışdır. C.Cabbarlının uğurlu tərcüməsi sayəsində Hamletin məşhur monoloqunun ilk aforistik cümləsi olan “olum, ya ölüm” ingilis bədii fikrinin, ingilis dilinin faktı kimi yox, Azərbaycan bədii fikrinin və dilinin faktı kimi qavranılır.

Bu gün artıq müəyyən mənada C.Cabbarlı tərəfindən tərcümə olunmuş “Hamlet” də müasir ədəbi prosesin tələblərinə cavab vermir. Birincisi, əsər Azərbaycan dilinə vasitəçi dildən – rus dilindən tərcümə olunmuşdur. İkincisi, C.Cabbarlı bu faciəni öz dövrü üçün gözəl olan, lakin müasir baxımdan tam dolğun olmayan, hələ XIX əsrdə rus dilinə tərcümə olunmuş variantdan çevirmişdir. Üçüncüsü, C. Cabbarlının istifadə etdiyi ədəbi dil normaları xeyli köhnəlmişdir.

Məhz buna görə də Tələt Əyyubov tərəfindən əsərin yenidən tərcümə olunması tarixi - estetik zərurət idi. “Hamlet” faciəsinin Azərbaycan dilinə yeni tərcüməsi öz bədii keyfiyyətləri ilə C.Cabbarlı variantından geri qalsa da, məzmunu əhatə etmək və müasir ədəbi dil normalarına riayət baxımından təqdirəlayiqdir. T.Əyyubovun tərcüməsi faktik olaraq vasitəçi dil baxımından Şekspir əsərlərinin tərcümə potensialının tükəndiyindən və bilavasitə tərcüməyə müraciət etməyin vaxtı gəldiyindən xəbər verir. Amma bu heç də “Hamlet” faciəsinin C.Cabbarlı variantının tarixi və estetik dəyərinin

tükəndiyinə dəlalət etmir: Şekspir əsərinin tərcüməsi həm C.Cabbarlı, həm də Azərbaycan ədəbiyyatının müəyyən mərhələsi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lakin rus tədqiqatçısı M.Alekseyevin belə bir fikri ilə heç cür razılaşmaq olmaz ki, “bu və digər milli və yaxud regional ədəbi prosesdə tərcüməyə meyl yalnız incəsənətin bütün sahələrində yaradıcı enerjinin zəifləməsi, yaradıcı istehsalın zəifləməsi ilə bağlıdır. Müəyyən vaxta qədər yaradıcı qüdrəti tükənmiş ayrı-ayrı xalqların bədii ədəbiyyatı başqasının hesabına yaşayır” (88, 6).

Aydın məsələdir ki, bu hallara həqiqətən rast gəlmək olar. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, bir qayda olaraq bu və ya digər milli ədəbiyyat tərcüməyə estetik potensialı tükənən məqamlarda yox, özünün yüksəliş mərhələlərində, intibah dövrlərində və daxili inkişaf nəticəsində keyfiyyətə yeni səviyyəyə qalxmaq, dünya ədəbi prosesinə qoşulmaq məqamlarında daha dərin ehtiyac hiss edir. XVIII əsr alman ədəbiyyatının, XIX əsr fransız və ingilis ədəbiyyatlarının Şərqi regional ədəbiyyatına, XIX, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının Qərbi Avropa ədəbiyyatına kütləvi müraciətləri fikrimizə sübutdur.

Qərb ədəbi fikrində həmişə Şərqi, Şərqi mədəniyyətinə böyük maraq mövcud olmuşdur. Bu maraq qəribə, qeyri-adi, Qərb bədii-estetik standartlarına uyğun gəlməyən ekzotik bir dünya haqda təsəvvürlərlə müəyyən olunurdu. Volter, Monteskye, Höte, Bayron kimi Qərb ədəbi-fəlsəfi fikrinin son dərəcə görkəmli nümayəndələri Avropa xalqlarını bu ekzotika ilə tanış etməklə yanaşı, eyni zamanda Şərqi aləminin müəyyən cəhətlərini idealizə etməyə cəhd göstərirdilər. Şərqi, onun ədəbiyyatına və mədəniyyətinə bu romantik baxışın kökündə əslində pragmatik məqsəd dayanırdı. Qərb ədəbi-estetik fikrinin görkəmli nümayəndələri Şərqi idealizə etməklə Qərb həyatının, Qərb dünyagörüşünün, Qərb dünyaduyumunun müəyyən tərəf və aspektlərini dolayı yolla tənqid atəşinə tuturdular. Amma bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi aləminin idealizə olunması və öyrənilməsi son nəticə etibarilə dünya mədəniyyətinin bu ayrılmaz və son dərəcə əhəmiyyətli hissəsi haqda təsəvvürlərin və biliklərin genişlənməsi üçün böyük meydan açdı. Şərqi eksentiv öyrənilməsi onun intensiv dərki üçün şərait yaradırdı, kəmiyyət artımı gec-tez keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxarmalı idi, Şərqi mədəniyyəti dünya mədəniyyəti strukturunda öz layiqli yerini tapmalı idi.

Qeyd edək ki, bu proses hələ tamam başa çatmamışdır, yəni kəmiyyət artımları tamamilə keyfiyyət göstəricilərinə çevrilməmişdir və çox güman ki, Şərqi ekzotik bir aləm kimi baxış heç vaxt axıra qədər aradan qalxmayacaq. Lakin dünya mədəniyyətinin formalaşması get-gedə dərinləşir və intensiv xarakter kəsb edir. Şübhəsiz, bu prosesdə Qərbdə Şərqi, Şərqdə isə Qərbin obyektiv əsaslarla öyrənilməsi meylləri güclənəcək.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz meyllər dünya xalqlarının mədəni tanışlığının və doğmalaşmasının əsas forması olan tərcümə prosesində də öz əksini tapırdı. Şərqi ədəbi nümunələrindən XVII-XVIII əsrlərdə edilmiş tərcümələrdə nə bu əsərlərin məzmununa, nə də onların formasına fikir verilirdi. Mütərcimlər bütün diqqətlərini bu ədəbi nümunələrin onların nəzərində gözəgəlimli, ekzotik cəhətlərinə yönəltmişdilər.

Belə ki, Qərbdə son dərəcə böyük şöhrət qazanmış, rübailəri dönə-dönə nəşr olunan, Avropada və sonralar Amerikada az qala farsdilli əhalidən də çox mütaliə olunan Ömər Xəyyam, həqiqətən, Şərqi fəlsəfi estetik fikrinin ən iqtidarlı və istedadlı daşıyıcılarından biridir. Bu mütəfəkkir şair Şərqi dünyagörüşündə, Şərqi dünyanı dərk etmə tərzini öz yaradıcılığında tam dolğunluğu ilə əks etdirən bir sənətkar idi. Məhz buna görə də, Şərqi ədəbiyyatı poetikasına müvafiq olaraq o, əsərlərində son dərəcə vüsətli problemləri yığcamlaşdırmağa, son dərəcə kiçik sahədə (dörd misralı rübainin çərçivələrində) həddindən artıq dərin fikirlər ifadə etməyə cəhd göstərir və buna da nail olurdu. Ömər Xəyyamın dördlükləri əslində dünya haqda, insan haqda, dərk olunmaz tale haqda Şərqi dünyasının son dərəcə tutumlu təsəvvürlərinin bədii inikasıdır. Təbiidir ki, bu cür poeziya çoxşaxəli rəmzlərin, işarələrin köməyi və vasitəsilə gerçəkliyi təcəssüm etdirir.

Halbuki Ömər Xəyyamın əsərlərini qərb dillərinə, o cümlədən ingilis dilinə çevirən mütərcimlərin əksəriyyəti bütün diqqətlərini yalnız üst qatda yerləşən, əslində bədii əsərin dərinliklərinə sirayət etməyə xidmət etməyən bir mövzuya - içkiyə, şəraba aludəçiliyə yönəltmiş, şairin yaradıcılığı, ümumiyyətlə Şərqi ədəbi fikri haqqında yanlış və səthi fikirlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Ömər Xəyyam yaradıcılığına Qərb tərcümə fikrində olan bu münasibəti faktik olaraq bütün Şərqi poeziyasının Qərb oxucularına çatdırılması prosesinə də şamil etmək olar.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ilk dövrlərdə Şərqi dillərindən ingilis dilinə, həmçinin digər dillərə çevrilən

poetik əsərlər nəsrə tərcümə olunurdu. İslam dininin, Şərq xalqlarının həyatında, məişətindəki cəhətlərin inikasında buraxılmış təhriflər bir yana qalsın, poetik bədii nümunənin kəsrlə tərcüməsi onun bədii dəyəri haqqında tam təsəvvür yaratmaq imkanından məhrum idi. Digər tərəfdən bu əsərlərin tərcüməsi ilə geniş oxucu kütlələri deyil, yalnız oriyentalist mütəxəssislər tanış ola bilirdilər.

Əlbəttə, biz heç də poetik əsərlərin bəzən nəsrə tərcüməsinin vacibliyini inkar etmək istəmirik. Məsələ burasındadır ki, poetik bədii nümunənin digər dilə ən mükəmməl poetik tərcüməsində də məzmun səhvləri labüddür. Belə tərcümələr geniş oxucu kütlələrini tamamilə təmin etsə də, filoloq-alimləri, ədəbiyyatşünasları, bir sözlə, mətn üzərində dəqiq tədqiqat aparan mütəxəssisləri qane etmir. Bu baxımdan bu günün özündə də poetik əsərlərin bu və ya digər dilə elmi-tənqidi nəsrə mətnli tərcüməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. M.Morozovun 1548-ci ildə U.Şekspirin “Hamlet” əsərinin rus dilinə nəsrə tərcüməsinin rus ədəbi fikrində oynadığı fəvqəladə rol dediklərimizi təsdiq edir. Amma M.Morozovun nəsrə elmi və məzmun baxımından son dərəcə dəqiq tərcüməsi ilə yanaşı B.Pasternakın və M.Loziñskinin böyük ilhamla həyata keçirdikləri poetik variantlar da mövcuddur ki, bu da çağdaş rus oxucusunun böyük ingilis dramaturqunun dahiyənə əsərinin hərtərəfli mənimsəməsinə kömək göstərir.

Şərqdə, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış qəzəl formasının ingilis poeziyasında işlənən sonet formasında tərcüməsi, təbiidir ki, lazımı səmərəyə malik olmayacaq.

İlk baxışda bu iki şer forması məzmun və regional ədəbiyyatlarda tutduqları mövqe baxımından bir-birinə çox yaxındır. Belə ki, sonet Qərbi Avropa regional ədəbiyyatında ən sabit janrlardan biridir və mövcud olduğu yeddi əsr yarım müddətində forma və məzmun baxımından müxtəlif Avropa ölkələrində labüd şəkildə baş verən poetik janr sisteminin təbəddülatlarına və hətta köklü şəkildə dəyişmələrinə baxmayaraq öz mövqeyini, insanın daxili hisslərini, lirik qəhrəmanın fəlsəfi düşüncələrini təcəssüm etdirən ən universal janr kimi ədəbiyyatın poetik sistemində öz yerini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bütün digər janrların, həm forma, həm də məzmun baxımından müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldığı haqda sonet janrı öz struktur elementlərini - dörd misradan, dörd bənddən ibarət olmasını, hətta qafiyə əvəzlənməsini və ölçüsünü qoruyub saxlaya bilmişdir.

Sonet haqqında qeyd etdiklərimizi, demək olar ki, bütünlüklə Şərqi regional poeziyasının ən sabit və aparıcı janrı olan qəzəl də şamil etmək olar: sonetdən də qədim tarixə malik qəzəl uzun əsərlər boyu həm forma, həm də məzmun baxımından dəyişməz qalmış, insan hissələrini və düşüncələrini ifadə etmək üçün türk, fars ədəbiyyatlarında universal janr olmuşdur.

Belə olan təqdirdə məntiqi bir sual meydana çıxır: nə üçün klassik ingilis sonetlərini, məsələn, Şekspirin cahanşümül əsərlərini qəzəl janrı vasitəsilə Azərbaycan oxucularına çatdırmaq olmaz? Məsələ burasındadır ki, milli və hətta regional kolorit və onların təzahür formaları olan zaman və məkan kolorit formaları tək-cə ayrı-ayrı sözlərdə, ifadələrdə deyil, eyni zamanda janrın yaddaşında həkk olunur, həm də bu spesifik kolorit növü son dərəcə sabit olur və yad dünyagörüş tərzini və dünyaduyum ab-havasını qəbul etmir. Bu poetik qanunauyğunluğu həm Şərqi qəzəl, həm də Qərbi sonet janrlarına şamil etmək olar.

Məhz buna görə də, istər qəzəlin Qərbi dillərinə, o cümlədən azəri-türk dilinə tərcüməsində bu janrların formalarını olduğu kimi saxlamaq lazımdır. Əziz Şərif tərcümənin belə problemlərindən söz açaraq yazırdı: “Ömər Xəyyamın dörd misrada verdiyi mənanı, obrazı üç və ya beş misrada çatdıran şair tərcüməçini bağışlamaq olarmı? (63, 46-48).

Qərbi poeziyasının Şərqi dillərinə tərcüməsilə bağlı başqa bir müqayisə də yerinə düşür: “... Siz tərcümədə məşhur sonet formasının müxəmməs və ya məsnəvi ilə əvəz olunmasına necə baxdınız? İnanmıram ki, belə sərbəstliyi alqışlayasınız. Marşakın tərcüməsində Şekspir sonetlərinin yüksək əhəmiyyəti tək-cə bu sonetlərin məna məzmununu olduğu kimi çatdırmasında deyil, həm də poetik formanın saxlanmasıdır” (63, 46-48).

Poetik nümunələrin tərcüməsi zamanı formanın saxlanması əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı unutmamaq olmaz ki, şeir tərcüməsində də çətinliklər yalnız forma ilə bağlı yox, həm də obrazların olduğu kimi çatdırılması, emosionallığın, milli koloritin və s. saxlanması ilə də əlaqədar olur.

Ona görə də bu məsələləri konkret olaraq Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi timsalında araşdırmağa səy göstərəcəyik.

Məlum olduğu kimi Nizami Gəncəvidən tutmuş müasir ədiblərə qədər müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin ayrı-ayrı əsərləri ingilisdilli

tədqiqatçıların və mütərcimlərin diqqətini cəlb etmiş, onlar Azərbaycan poeziyasından ayrı-ayrı nümunələri ingilis dilinə çevirmişlər.

Yuxarıda öləri də olsa Şərqlə poeziyası ilə Qərb poeziyası arasındakı fərqli cəhətlərə toxunduq. Bəs Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ingiliscəyə çevirən tərcüməçilər ilk növbədə hansı problemlərlə qarşılaşırlar və ortaya çıxan problemi necə həll edirlər? Ayrı-ayrı tədqiqatçılar öz məqalə və monoqrafiyalarında bu məsələlərə toxunmuşlar. Mütəxəssislər hər şeydən əvvəl diqqəti Azərbaycan və ingilis dillərinin qrammatik quruluşu ilə əlaqədar yaranan çətinliklərə yönəldirlər. Burada söhbət hecaların miqdarından, vəzndən, vurğudan və s. prinsiplərdən gedir. Bu problemlər, tərcümə işində müəyyən çətinliklər yaradır. Çox vaxt ingilis şerində bir misrada deyilimiş fikri hecaların sayını saxlamaq şərti ilə Azərbaycan dilinə tərcümə etmək mümkün olmur. Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümədə də bu çətinlik özünü göstərir. Ona görə də tərcümə zamanı vəzni saxlamaqla misranın uzunluğunu artırmaq olar. Məsələn, orijinalda dörd hecadan ibarət olan bir misranı Azərbaycan dilində yeddi hecalı bir misrada vermək məqbuldur. Belə zərurət hər iki dilin fərqli qrammatik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Ümumiyyətlə, bu cür problemlər təkcə Azərbaycan dilinə tərcümədə meydana çıxmır. Y.Etkind (104, 267) şerinin ritmindən və intonasiyadan söhbət açarkən nümunə kimi ingilis dilindən gürcü dilinə edilən tərcümələrə toxunaraq xatırladır ki, gürcü sözlərinin əksəriyyəti ingilis sözlərindən uzundur. Ona görə də hələ 1874-cü ildə İ.Çavçavadze və İ.Maçobeli “Kral Lir”i tərcümə edərkən 10 hecalı ingilis şerinin əvəzinə 14 hecalı şeridən istifadə etmişlər. Nəticədə uzun illər gürcü dilinə tərcümədə belə bir standart ənənə formalaşmışdır. Görünür, Azərbaycan dilinə tərcümədə də dilimizin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun olan ənənə yaranmalıdır.

Deməli, Azərbaycan və ingilis dillərinin dünyanın müxtəlif və fərqli dil qruplarına məxsus olması tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Lakin tərcümələrdə bu problemlərin həll edilməsini qeyri-mümkün saymaq düzgün olmazdı. Sadəcə olaraq burada tərcüməçi məharəti, tərcüməçi məsuliyyəti lazımdır.

Qeyd edək ki, bir dildən digər dilə poetik nümunələr tərcüməsinin mümkünlüyü və yaxud qeyri-mümkünlüyü problemi daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Nəsr və nəzm əsərlərinin bir dildən başqa dilə tərcüməsinin

əsas prinsiplərinin müəyyən olunması hələ qədim yunan və latın tədqiqatçılarının və dilçilərinin diqqətini cəlb etmişdir. Qədim Roma filosofu və natiqi Siseron bir dildən digər dilə tərcümə prosesində sözləri saymağı yox, onların tutumunu müəyyən etməyi tövsiyyə edirdi. Əsrlər boyu müxtəlif tədqiqatçılar və alimlər hərfi tərcümədən çəkinməyə, əsərin məzmununu mümkün qədər dərinə və hərtərəfli ehtiva etməyə çağırırdılar. Orta əsrlər fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri, ingilis mütəfəkkiri Rocer Bekson Aristotel əsərlərinin latın dilinə və çağdaş Avropa dillərinə bərhad halda tərcümə olunmasının səbəblərini açıqlayaraq göstərirdi ki, “onun dövründə yaşayan tərcüməçilər “nə elmi, nə də dilləri” biliblər. O, tərcüməçilik sənətinin son dərəcə mühüm bir amilini – tərcümə olunan əsər, onun müəllifi, yaşadığı dövr və mühit haqqında ətraflı məlumatların olmasını, həm orijinal əsərin, həm də tərcümə olunan dilin dərinədən öyrənilməsini”-mütərcim üçün vacib şərtlərdən hesab edirdi (88, 8).

İntibah dövründə antik ədəbiyyata marağın artması, milli ədəbi dillərin meydana gəlməsi, hümanist ideyaların qarşıya qoyulması ilə bağlı olaraq tərcümə problemi geniş vüsət kəsb etmiş, bu dövrün tərcüməçilik konsepsiyaları meydana gəlmişdir. Belə ki, “tədqiqatçı Nikolaus Vile hərfi tərcüməyə aparıb çıxara biləcək dəqiqliyi təbliğ edirdi” (88, 11).

XVII-XVIII əsrlərdə Avropa ədəbiyyatlarının bir – birinə dərin marağı ilə bağlı olaraq tərcüməçilik problemlərinin öyrənilməsi daha geniş vüsət kəsb etdi. İlk dəfə bir dildən digər dilə tərcümə prosesində müxtəlif xalqların xüsusiyyətləri, o cümlədən milli koloritin ifadə edilməsi məsələsi ortaya atıldı. Nəzəri tədqiqatlarda bir dildən digər dilə olunan tərcümələrin uzun illik təcrübəsi də nəzərə alınır.

XIX əsrdə Romantizm cərəyanında milli koloritin bədii düşüncə tərzinin aparıcı amilinə çevrilməsi ilə bağlı bu məsələyə diqqət artırılır.

Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümələrin keyfiyyətinə diqqət yetirsək görürük ki, ilk vaxtlar edilən tərcümələrdə bu günün baxımından qüsurlar daha çoxdur. Lakin bu qüsurlara və çatışmazlıqlara tarixi müstəvidən yanaşmaq müasir tərcümə nəzəriyyəsinin son dərəcə vacib problemlərindən biridir. Bu gün tədqiqatçı yalnız həmin qüsurları üzə çıxarmaqla kifayətlənməməli, onların səbəbini aydınlaşdırmağa cəhd göstərməlidir. Lakin qeyd edək ki, sonralar mütərcimlər hər iki dilin

özünəməxsus xüsusiyyətlərindən, hər iki dildə olan poeziya nümunələrinin spesifikasından bəhrələnərək müəyyən uğurlar qazanmışdır.

Klassik Azərbaycan poeziyasının ingiliscəyə tərcüməsi məsələlərinə toxunan tədqiqatçılar tərcümələrdə yol verilən nöqsanlardan söhbət açmışlar. Belə nöqsanlardan biri kimi vaxtilə Nizaminin bəzi əsərlərinin ingiliscəyə nəsrə tərcümə edilməsi qeyd olunur (46). -

Tədqiqatçılar bunu Nizaminin poetik ifadələrini olduğu kimi çatdırmaq çətinliyi ilə əlaqələndirirlər. Belə tərcümənin orijinaldan fərqlənməsi təbiidir.

Əlbəttə, nəsrə yaxşı tərcümə nəzmlə pis tərcümədən daha yaxşıdır. Lakin şeirin nəsrə tərcüməsi zamanı prinsipə onun bədii dəyəri daha çox itkiyə məruz qalır, nəinki tam dəqiq olmayan tərcümədə” (97, 273). -

Şeirin emosiya yaratmaq gücü nəsrin gücündən böyükdür. Buna görə də “şeiri nəsrə tərcümə etmək tərcüməçidən işə başlamazdan qabaq qarşıya qoyulan məqsədin bir qismini qurban verməyi xahiş etmək deməkdir” (57, 34).

1958-ci ildə isveçrəli Rudelf Qelpke də Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasını ingilis dilinə nəsrə tərcümə etmişdir. Lakin o da hərfi tərcümədən yaxa qurtara bilməmişdir: “Şərq aləmində boyun sərv ağacına bənzədilməsini, gözlərin ceyran gözü ilə müqayisəsini, baxışın ürəklərə dərd salmasını mütərcim hərfi tərcümə etməyə çalışmışdır. Bu timsalla tərcümələrində müəllif Nizaminin fikrini saxlamış, üç qısa ibarəni böyük bir fikrin izahı kimi vermişdir” (46).

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra klassik şairlərimizin, ilk növbədə Xaqaninin, Məhsətinin, Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin və digər cahanşümül şairlərimizin əsərlərini yeni prinsiplər üzrə ingilis dilinə tərcümə etməyin vaxtı çatmışdır. Bu yeni prinsipdə elmi obyektivliklə poetik subyektivlik çulğalaşmalıdır. Klassik ədəbiyyatımızın görkəmli biliciləri yüksək poetik təbə malik ingilisdilli tərcüməçi şairlərlə əl-ələ verməli, sıx yaradıcılıq əməkdaşlığına girməlidirlər: Azərbaycan alimləri klassiklərimizin əsərlərinin elmi-tənqidi mətnini hazırlamalı, əsərlər ingilis dilinə sətiri tərcümə olunmalı, nəhayət, ingilis dilinin poetik qanunauyğunluqlarına müvafiq poetik nümunəyə çevrilməlidir. Yalnız bu cür kompleks yaradıcı əməkdaşlıq şəraitində klassik poeziyamızın mahiyyətini, onda öz əksini tapmış koloriti, digər milli və regional xüsusiyyətləri ingilisdilli oxucuya bütövlükdə çatdırmaq və Azərbaycan poeziyasının

universal estetik dəyərlərini dünya miqyasına çıxarmaq olar.

Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı da ingilis tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Füzuli lirikasından ingilis dilinə nümunələr çevirən Gibbin tərcümələri Füzuli şerinin ingilis dilinə hələlik ən yaxşı elmi və bədii tərcümələri hesab olunur. Lakin bu tərcümədə də orijinaldan uzaqlaşma halları nəzərə çarpır. Füzulinin “Ey hərir içrə tənün mütləq bülür içrə güləb” misrası ilə başlanan müxəmməsinin ingilis dilinə tərcüməsi göstərir ki, belə qüsurlar Gibb tərcümələri üçün xarakterikdir. Füzulinin bu müxəmməsində tərcüməsi çox çətin, demək olar ki, qeyri- mümkün olan milli kolorit daşıyıcıları var. Məsələn, “Füzuli sevgilisinin gözəl bədənini büllür güləbzən içindəki güləbə - gül ətrinə (yaxud gül suyuna) oxşadır. “Güləb” sözünü Gibb “attar” kimi tərcümə edir. Bunun mənası müxtəlif güllərdən çəkilmiş ətirdir” (52, 18-19).

Bu müxəmməs mürəkkəb obraz və ifadələrlə doludur. Tərcüməçi orijinalda verilmiş “xəl-xallar” ifadəsini düzgün tərcümə etməmişdir. “Xalxal” ayağa bağlanan qolbağ müqabilində qızıldan zıncırovlu ayaqbağıdır. Gibb bu ifadəni “golden anklete”, yəni “qızıl bəzəklər” şəklində vermişdir.

İlk baxışda mütərcim müəllif obrazını müəyyən mənada qoruyub saxlaya bilmişdir. Lakin diqqətli təhlil poetik əsərin mahiyyətini təşkil edən bədii təsir və effektin pozulduğundan xəbər verir. Belə ki, Füzulidə obraz konkretlik yalnız ümumiyyətlə, bəzək əşyalarından deyil, məhz onların bir növündən söhbət getdiyi ilə müəyyənleşmir. “Xal-xal” oxucuya yalnız öz xarici gözəgəlimliyi ilə deyil, eyni zamanda ürəyəyatan qızıl zıncırovlu sədası ilə də təsir edir. Füzulidə obraz mütəhərrikdir, oxucu qəzəlin vəzninə müvafiq gözəllik hərəkətini, qızıl zıncırovun cingiltisini eşidir. Tərcümədə obraz statikdir, mücərrəddir, oxucunun hisslərinə təsir etmək iqtidarında deyil.

Bununla belə Gibb Şərqi məxsus olan bu bəzək əşyasına ingiliscədə tam, bədii təsir baxımından tutumlu ekvivalent tapa bilməmişdirsə də, onu mənaca düzgün tərcümə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Gibb Füzuli şerlərinin tərcüməsində Şərqi aləminə məxsus olan sözlərin bəzisini olduğu kimi saxlamış, bəzisinin isə ingilis dilində qarşılığını vermişdir.

Gibb Füzulinin yuxarıda haqqında danışılan müxəmməsinin sonrakı

*Sürmədən gözlər qara, əllər hənadan lalərəng,
Hiç şahid yox bu rəng ilə ki, sənsən şuxi rəng,
Vəsməli qaşın yaşıl tozlu kəman, gəməzən xədəng, -*
bəndində işlənən “həna” və “sürmə” sözlərini olduğu kimi saxlamış, “vəsmə” sözünün isə ingilis dilinə qarşılığını vermişdir.

Sonra tərcüməçi “vəsmə” sözünə öz izahını da əlavə etmişdir: “Füzuli burada sürməyi boyaqla rənglənmiş, yaşıl tozlu, kamana oxşayan” vəsməli” (vesmeli) qaşdan danışır”(73, 98).

Azərbaycan şairi Qazi Bürhanəddinin şerlərinin də “ingiliscəyə tərcüməsi zamanı tərcüməçi qəzəllərin ideyasını, obraz və ifadələri düzgün çatdırıb bilmişsə də, qafiyə sistemini qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkmişdir” (51).

Nəsiminin şerlərinin tərcüməsində isə bədii xüsusiyyətlər olduğu kimi saxlanılmasa da, məzmunun dəqiq verilməsinə səy göstərilmişdir (29).

Ayrı-ayrı illərdə Füzuli yaradıcılığında Gibbin, Sofi Nurinin, İ.Jeleznovanın, A. Bombaçının, B.Luisin tərcümələri müqayisəli şəkildə öyrənilmiş, bu tərcümələrin uğurları ilə yanaşı nöqsanlardan da söhbət açılmışdır (24, 23).

Xəqani Şirvaninin məşhur “Mədain xərəbələri” adlı qəsidəsinə ingilis dilinə bədii tərcümə etmiş Tom Botinqin (70, 64), habelə bu əsəri orijinaldan ingilis dilinə sətri tərcümə etmiş Gerum Klintonun da yol verdiyi nöqsanlar, demək olar ki, Şərq koloriti ilə, ifadə vasitələrinin düzgün çatdırılması ilə bağlı olmuşdur (74,164).

Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, klassik Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində əsas çətinlik Şərq poeziyasına məxsus formanın saxlanması, habelə bu poeziyanın özünəməxsus milli koloritinin çatdırılmaması ilə əlaqədardır. Bu da mütərcimlərin bəzən Şərq poeziyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmələrindən, yaxud da bu sahədə onların biliklərinin kifayət etmədiyindən irəli gəlir.

Tədqiqatçılar türk şairi Sofi Nurinin Füzulinin “Leyli və Məcnun”un ingilis dilinə tərcüməsini yüksək qiymətləndirirlər.

Sofi Nuri “Leyli və Məcnun”un tərcüməsi üzərində iş ikinci dünya müharibəsi illərində başlamış, uzun illər bununla məşğul olmuş və 1970-ci ildə tərcüməni başa çatdırmışdır. “Gibbdən fərqli olaraq Sofi Nuri poemanın məsnəvi formasını, oradakı qəzəl və qəsidələrin forma

xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. S.Nuri “Füzulinin əsərini ingilis poeziyasının ənənələri əsasında səsləndirməyi, poemanı ingilis oxucusunun qavraya biləcəyi poetik formalarla tərcümə etməyi qarşısına məqsəd qoyaraq, dahi şairin obrazlar sistemini, əsərin məzmununu, ideya motivlərini, bədii gözəlliklərini, söz və ifadə orijinallığını tamamilə saxlamağa müvəffəq olmuşdur” (53).

Əlbəttə, Sofi Nurinin bu sahədə müvəffəqiyyət qazanması təsadüfi deyil. O, türk mühitində böyümüş, bu mühitdə tərbiyə almışdır. Şairin atası da Füzuli yaradıcılığının vurğunu olmuşdur. Nəticədə Füzulinin təsvir vasitələri, obrazlar sistemi, söz və ifadələri, ən nəhayət, demək istədiyi fikirlər Sofi Nuri üçün dogma olmuşdur. Ona görə də şair “Leyli və Məcnun”un uğurlu tərcüməçilərindən sayılır. Bu, bir daha sübut edir ki, tərcüməçinin tərcümə etdiyi əsərin yarandığı mühiti, əsər müəllifinin məxsus olduğu xalqın adət-ənənələrinə bələd olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilindən ingilis dilinə edilən tərcümələrdə milli koloritin qorunub saxlanmaması bir ciddi problem də yaradır: mütərcimlər orijinalda ifadə olunmuş milli düşüncəni çatdırma bilmirlər. Təbiidir ki, bu və ya digər bəşəri ideyaya, məsələn, Bayronla Vaqifin münasibəti eyni ola bilməzdi. Çünki bunların hər biri öz xalqının oğludur və o xalqın düşüncə tərzilə tərbiyə alıb formalaşmışdır. Ona görə də tərcümədə milli düşüncə tərzinin saxlanması da vacib cəhətdir. Bu mənada Sofi Nurinin uğur qazanması dediyimiz kimi məhz Füzuli mühitini, Füzuli dünyagörüşünü nisbətən yaxşı bilməsi ilə əlaqədardır.

Azərbaycan klassik poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi tarixinə qısa ekskurs və bununla bağlı tədqiqatların müqayisəli şəkildə öyrənilməsi göstərir ki, klassik şeirimizin tərcüməsində müəyyən uğurlar olsa da, qüsurlu cəhətlər də az deyil. Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirməyə hazırlaşan mütərcimlər nəinki orijinalın dilinin qrammatik, leksik və semantik xüsusiyyətlərini manimsəməli, həm də bu dildə işlənən ənənəvi obrazları, dilin müxtəlif çalarlarını öyrənməlidir.

Bütün qüsurlu cəhətləri ilə yanaşı Azərbaycan klassik poeziya nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi sahəsində görülən işlər müəyyən ənənələrin yaranmasına kömək etmişdir. Bu ənənələr sonradan müasir poeziya tərcüməçilərinin yardımçısı olmuşdur. Sonrakı fəsildə belə

əsərlərin müqayisəli tərcüməsini, bu zaman milli koloritin qorunub saxlanması məsələlərini tədqiq etməyə səy göstərəcəyik.

2.1. Poetik tərcümənin bəzi problemləri

Yunan sözü olan “poiesis” – poeziya ədəbiyyatda ilk dəfə Aristotel tərəfindən işlədilmiş, mənası isə “düzəltmə” deməkdir. Bu söz yardıarkən bu gün kəsb etdiyi mənadan fərqli olaraq təxəyyülün məhsulu olan bütün ədəbi janrlara aid edilirdi. Sonralar bu söz daha dar mənada, poetik düşüncələrin əksi mənasında işlənməyə başlandı.

Poetik hissələrin hər bir dilin vəznı, ritmi, qafiyəsi ilə nizamlanması və qəlibə düşməsi ilə yaranan, xalqın ruhunu, yaşam tərzini əks etdirən poeziya hər bir xalqın malik olduğu ən zəngin mənəvi sərvətdir. Bu cür özəllikləri olan poeziya tərcümədə hansı dəyişikliklərə məruz qalır? Tərcümədə bütün milli özəllikləri bütövlükdə qorumaq mümkündürmü? Sözsüz ki, yox.

Tərcümədə məzmun formaya, yoxsa forma məzmunu qurban getməlidir? Poetik forma rəngarəngliyi və zənginliyi ilə seçilən Şərqi poeziyasını tərcümə edərkən bu suallar üzərində xüsusilə düşünmək lazımdır. Çünki hələ lap qədim dövrlərdən Şərqi şairləri mənə və məzmun yetkinliyi ilə yanaşı, forma kamilliyinə də xüsusi əhəmiyyət vermişlər, daha doğrusu, mənə dərinliyi və forma mükəmməlliyi arasında dialektik vəhdəti dərinləndirən hiss etmiş, öz əsərlərində bu vəhdəti gerçəkləşdirməyə çalışmışlar. Dərin mənə, fəlsəfi-poetik məzmun kamilləşən poetik forma ilə tamamlananda əsərin dəyəri daha yüksək, təsir gücü daha böyük olur. Şərqi poeziyasında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında poetik forma gözəlliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhət poetik nümunələrimizi xarici dillərə, o cümlədən ingilis dilinə çevirən mütərcimlərin diqqətindən yayınmamalıdır. Lakin təəssüf ki, bu tələbə əməl etmək əksər hallarda mümkün olmur.

Nəsr əsərindən fərqli olaraq şeirdə məzmun və mənə yükü ilə yanaşı forma, qafiyə, ritm və s. kimi özəlliklərin yaratdığı çətinlikləri təkə dil bilməklə aradan qaldırmaq mümkün olmur. Nəticədə orijinalda əks edilən milli çalar, gözəl ritmik forma, bütün bunların təsiri ilə yaranan poetik məzmun çox vaxt yoxa çıxır.

Belə olan halda poeziya tərcüməsinə ehtiyac varmı?

Bu sualın yaşı da yəqin tərcümənin öz tarixi ilə eyni olar. Bəşəriyyət tarixində müxtəlif dilli xalqları bir-birinə qovuşduran mədəni körpü hesab edilən bədii tərcüməyə, xüsusən də poeziya tərcüməsinə mütəxəssislər arasında münasibət birmənalı deyil. Bəziləri ümumiyyətlə poeziya tərcüməsinə qəbul etmirlər. Şeir tərcüməsinin əvvəlcədən uğursuzluğa məhkum olunduğunu, şeirin tərcümə deyil, yenidən yazıldığını iddia edən belə mütəxəssislərin qənaətinə görə şeir də musiqi kimi tərcümə edilməməlidir.

Tərcümə problemlərinə həsr olunmuş sanballı məqalənin müəllifi olan professor Hamlet İsaخانlı da öz tədqiqatında bu məsələlərdən bəhs edir və IX əsr müəllifi Əl-Cahizə isnadla yazır: “Şeirlər tərcüməyə yaxın gəlmir, onlar tərcümə edilməməlidir. Tərcümə edilərkən onların poetik quruluşu sınır; ölçü, ritm uyğunluğu itir, poetik gözəllik yoxa çıxır və şeirdə məlahətdən bir şey qalmır. Nəsrə isə vəziyyət fərqlidir” (40, 318).

Deməli, poeziya tərcüməsi ilə bağlı mübahisələr hələ IX əsrdə mövcud olub. Bundan əvvəlki dövrlərdə də bu mövzuda söhbətlər olmadığını iddia etmək qeyri-mümkündür. Amma sonrakı illərdə və əsrlərdə də bu fikrin tərəfdarları olmuşdur.

A.Şopenhauerə görə “şeirlər tərcümə edilə bilməz, onlar ancaq yenidən yaradıla bilər, bu isə demək olar ki, həmişə yöndəmsizlik deməkdir” (84, 33).

Məşhur alman linqvisti və müqayisəli dilçiliyin banisi, antik poeziyanın ən görkəmli mütərcimi Vilhelm Humboldt 1796-cı ildə Şlegele məktubunda bu fikrə münasibətini belə ifadə edirdi: “Hər cür tərcümə mənə sözsüz ki, yerinə yetirilməsi mümkün olmayan məsələnin həlli üçün göstərilən cəhd kimi görünür. Hər bir mütərcim sualtı qayıqlardan birinə çatmalı, yəni orijinal xalqın xüsusiyyətlərinə, ya da əksinə qurban verməlidir. Bunların arasında orta mövqə tutmaq çox çətinidir”(27).

Cavab məktubunda Avqust Şlegel yazırdı ki, mətnin iştirakçılarından biri ölməlidir: ya orijinalın müəllifi, ya da mütərcim.

XIX əsrin ortalarında yaşamış məşhur filoloq Marista Qaüntün isə tərcüməyə münasibəti belədir: “Bu, tərcümə anlayışların, fikirlərin məhvidir” (98, 76).

Göründüyü kimi, poetik tərcümə əleyhinə tarix boyu kifayət qədər sərt ittihamlar səsləndirilib və biz onlardan yalnız bəzilərini xatırlatdıq. Bu ittihamlarla yanaşı poeziya tərcüməsinin meydana çıxardığı suallar da illər boyu tükənmir. Məsələn, orijinala sədaqət dərəcəsi necə ölçülməlidir? Orijinala tərcümə arasındakı

“uzaqlaşma”ya kim qiymət verməlidir və s. Deməli, “həm ümumiyyətlə tərcümə nəzəriyyəsi, həm bədii tərcümə və xüsusilə də poetik tərcümə bu gün suallarla doludur, bu sualların böyük qismi iki bədii mədəniyyət, iki poetik dil arasında hansı növ keçidlərin, körpülərin, anlaşmaların düzgün və ya təbii olduğunu qəbul edib-etməməklə bağlıdır” (40, 357).

Bütün bu sualara və fikir ayrılıqlarına baxmayaraq poeziya tərcüməsinin tərəfdarları həmişə olduğu kimi yenə də çoxluq təşkil edir. Poeziya tərcüməsinin nəinki mümkünlüyünü, hətta bunun vacibliyini söyləyənlər, bu sahədə ənənələrin genişləndirilməsini istəyənlər və belə ənənələri formalaşdırırlar ötən əsrlərdə də çox olmuş, indi də çoxluq təşkil edirlər. İndi əksər tərcümə nəzəriyyəçiləri və tərcüməçilər arasında polemika daha çox şeiri necə tərcümə etmək barəsində gedir.

Bəziləri hesab edir ki, şeiri tərcümə etmək yeni şeir yazmaqdan çətindir, çünki yeni şeir yazarkən şair ideya seçimində sərbəstdir.

Başqaları, şeir tərcüməsində forma və məzmunu sadıq qalmağı tələb edir. Tərcümədə orta mövqə – şeirdəki fikrin çatdırılması, formanın qurban verilməsi – variantının da tərəfdarları var.

“Şeirdə ifadə olunan fikirdənsə onun necə verilməsi faktına diqqət yetirməyi qarşıya məqsəd kimi qoymağa ehtiyac yoxdur. Fikrin necə verilməsinə diqqət çəkmək məzmunun fikrimizi yayındıra bilər. Şekspiri oxuyarkən biz verilmiş fikrin təsiri altına düşürük. Sözləri, hətta bir sözü dəyişərkən ifadə olunmuş fikir itir”(82, 18).

Uzun illərdən bəri poetik nümunələrin nəslə tərcüməsini vacib sayanlar da olmuşdur.

Tarixdə belə nümunələr də az olmamışdır. İngilis poeziyası nümunələrinin Azərbaycan dilinə nəslə çevrilməsi faktlarını təkrar xatırlatmağa ehtiyac duymuruq. Amma şeirin nəslə tərcüməsi çox vaxt ələcsizlikdən, başqa yol tapılmamasından irəli gəlmişdir. Vaxtilə bəzi alimlər ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə mütəxəssislərinin yoxluğu və ya azlığı ucbatından nəslə tərcüməyə üstünlük verməyi məsləhət görmüşlər: “Çıxış yolu budur ki, dil mütəxəssislərimiz və ədiblərimiz əl-ələ verib Şekspiri və qeyri-klassikləri heç olmasa, hələlik orijinaldan nəslə tərcümə etsinlər. Almanlar və ruslar da bu yolla getmişlər. Belinski Şekspirin nəzmlə pis tərcüməsindən nəslə yaxşı tərcüməsini üstün tuturdu. Əlbəttə, bunu Belinski Şekspir sənətinin formasını,

üslubunu, qafiyə və ölçüsünü saxlaya bilməyən mütərcimin olmaması üzündən deyirdi (56).

Yuxarıda xatırladığımız mülahizə və mübahisələrə baxmayaraq uzun illərdir ki, poetik nümunələr bütün dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə tərcümə edilir və bundan sonra yüz illər boyu da tərcümə ediləcək. Başqa cür necə ola bilər? Məsələn, Şekspir poeziyasının Azərbaycan dilində olmamasını necə qəbul etmək olar. Yaxud Puşkinin, Bayronun əsərləri ilə tanış olmayan ali təhsilli adamı ziyalı hesab etmək mümkündürmü?

1994-cü ildən Betti Bleyerin redaktorluğu ilə ABŞ-da nəşr olunan “Azerbaijan International” jurnalının Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin dünyaya təqdim olunması sahəsindəki xidmətləri çox böyükdür. Jurnal fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən bu günədək onun heyəti Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatından nümunələri ingilis dilinə tərcümə edərək jurnalda dərc edir. Bu tərcümələr arasında həm nəsr, həm də poeziya nümunələri vardır. Betti xanım və onun komandası poeziya tərcüməsində orjinal hansı vəzndə olmasından asılı olmayaraq mənanı tam saxlamaqla sərbəst şeir formasında tərcümə etməyə üstünlük verir. Ola bilsin ki, bu tərcümələrdə forma məzmunu qurban verilir. Lap ola bilsin ki, bəzi tərcümələrdə məna və məzmunundan da uzaqlaşmalar olur. Amma hər halda bu gün Amerika oxucusu bir Azərbaycan şeiri deyilən məvhumla, bu məvhum altında olan konkret nümunələrlə tanış olmaq imkanı qazanır. Azərbaycan ədəbiyyatı deyilən külliyyat haqqında heç olmasa ilkin təsəvvür yaranır.

E.Etkind yazırdı ki, “mütləq tərcümə” yalnız müstəsna hallarda mümkün olur. Bir qayda olaraq itkisiz, dəyişikliklərsiz şeir tərcüməsi mümkün deyildir. Şeir tərcüməçisi üçün ən başlıcası odur ki, tərcüməçi hər bir konkret halda məhz hansı itkilərə yol verməyi dəqiq bilsin” (105, 68).

2.2. Qəzəllərin ingilis dilinə tərcüməsi

Azərbaycan poeziyasında populyar forma kimi tanınan qəzəl janrını çox vaxt Qərb poeziyasının sonet janrı ilə müqayisə edirlər. Bu iki şeir formasında zahiri oxşarlıq olsa da, fərqli cəhətlər daha çoxdur. Bu fərqlər özünü tərcümədə də göstərir və bəzən müəyyən çətinliklər yaradır.

XI əsrdə Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da əsas poeziya dili fars-dəri dili sayılırdı. Araşdırmalara əsasən müəyyən olunub ki, hələlik Azərbaycanda ilk qəzəl Qətran Təbriziyə məxsusdur. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında qəzəl Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Xaqani Qivami Mütərrizi və Nizami Gəncəvi sənətində müstəqil janr kimi böyük şöhrət qazanmışdır..

Qəzəl öz quruluşu ilə diqqəti cəlb edir - hər beytin birinci misrasındakı axırıncı söz ikinci misrada sual şəklində qoyulur və aydınlaşdırılır. Qəzəldəki beytlərin xüsusən son misraları poetik baxımdan maraqlıdır - bir misrada iki bədii sual və iki bədii təyin. Bu növ kompozisiya emosionallığı qüvvətləndirir, mənanın oxucuya daha təsirli çatmasına və ehtizazına xüsusi təkan verir (Rüstəmovə Azadə, “Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl”, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1990 səh.42).

Qəzəlin birinci beytinin misralarında daxili qafiyə olur. Digər beytlərin ikinci misrasında birinci beytin misralarının sonunda təkrar olunan söz sonda gəlməklə, ondan əvvəlki söz birinci beytdə qafiyələnən sözlə qafiyələnir, birinci misralar isə sərbəst olur. (*Aa ba ca da ea v.s*)

Qazi Bürhanəddin və Nəsimi yaradıcılığı XV-XVI əsrlərdə doğma dildə yaranan qəzəlin gələcək inkişafı üçün mərhələ rolunu oynamışdır. Bu dövrdə qəzəl yazarkən sənətkarlarımız artıq üstünlüyü ana dilimizə verirdilər. Məhəmməd Fizuli ədəbiyyatımızda qəzəl ustası kimi böyük şöhrət qazanmışdır. Bundan sonra qəzəl janrı ədəbiyyatımızın aparıcı janrlarından birinə çevrilmiş, XX əsrin ortalarında Fizulinin davamçısı sayılan Əliağa Vahid kimi qəzəlxan yetişmişdir.

Qərb ədəbiyyatına məxsus şeir forması olan sonet sözü isə italyanca “sonetto” sözündən törəyib “kiçik mahnı” mənasını verir. XIII əsrə qədər sonet deyərkən dəqiq qafiyə sxemi və məntiqi quruluşu olan on dörd misralıq şeir başa düşülürdü. XIV əsrdə sonetin daha mükəmməl forması italyan şairi Françesko Petrarca tərəfindən yazılmışdır. Ənənəvi olaraq ingilis şairləri sonet yazarkən adətən beş taktlı yamb (iambic pentrometer) şeir ölçüsündən istifadə edirlər.

Petrarkanın soneti iki hissədən ibarətdir. İlk səkkiz misrada (octave) problem qoyulur, sual verilir, yaxud emosional hisslər ifadə olunur. Son altı misra (sestet) problemi həll edir, suala cavab verir. Səkkizlik *abbaabba* kimi qafiyələnir. Altılıqda

qafiyələnmə müxtəlifdir: *cdecde, cdccdc, cdedce* (79, 345).

İtalyan soneti yaranandan az sonra ingilis şairləri onu öz doğma şeir formasına çevirməyə başladılar. Bu sahədə Tom Yot, Edmund Spenser, Filip Sidni, Maykl Drayton, Samuel Daniel, Eduard Viər, Vilyam Şekspir xüsusilə fərqləndilər. Bu şeir formasını ingilis ədəbiyyatında çox vaxt Şekspirin adı ilə bağlayırlar. Bu fikir şairin sonet formasında ilk dəfə yazdığına görə deyil, bu formada daha çox yazdığına görə yayılmışdır. İngilis sonet forması üç bənddən və bir beytdən ibarət olur. Üçüncü bənddə müəllif mövzuda volta adlanan gözlənilməz dönüş edir. Qafiyə quruluşu *a-b-a-b, c-d-c-d, e-f-e-f, g-g* kimidir. İngilis soneti də italyan sonetində olduğu kimi misrada vurğulu, vurğusuz hecaların bir-birini izlədiyi on hecadan ibarət olur (76).

Şərq xalqları Şekspir sonetinin tərcümələrini oxuyub vurğunu olduqları kimi, Qərb xalqları da Fizuli, Vahid qəzəllərinin ingiliscə tərcüməsinə biganə qalmırlar. Çünki müxtəlif illərdə ayrı-ayrı qəzəl nümunələrimiz ingilis dilinə tərcümə edilmişdir.

1971-ci ildə Moskvada “Progress” Nəşriyyat evinin çap etdiyi “Azerbaijani Poetry” antologiyasında Əliğa Vahidin üç qəzəlinin ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Qəzəllərin hamısı Yucin Felcenhor tərəfindən tərcümə edilsə də, onların hər biri bir qədər fərqli quruluşda, fərqli qafiyə sistemi ilə tərcümə olunmuşdur. “Uyma hər zülfü qara sevgili cananə, könül” qəzəlində tərcüməçi orijinalın poetik formasına və məzmununa tam sadıq qalmağa çalışmışdır:

Orijinal:

*Uyma hər zülfü qara sevgili cananə, könül,
Bu vəfasızlar edərlər səni divanə, könül.*

*Mümkün olduqca çalış yanmayasan eşq oduna,
Şəmdən gör nə çəkir hər gecə pərvanə, könül.*

*Sən hələ eşq kəməndində əsir olmamısan.
Uyma Məcnun kimi hər zülfi-pərişanə, könül.*

İngiliscəsi:

My heart, beware of maidens fair with tresses black and smart.

Their wiles will drive you to despair and make your wits depart.

*How can a man so madly love and die not in the flame,
Just think of what the moths must bear that round a
candle dart.*

*For you have not been yet ensnared within the net of
love,
Do not be tempted, like Medjnun, by tresses loose, o
heart!*

Göründüyü kimi tərcümədə misralar orijinalda olduğu kimi qafiyələnmiş, məna isə mümkün olan qədər saxlanılmışdır. Burada diqqəti çəkən məqam odur ki, orijinalın məzmun və forma vəhdətini qorumaq xatirinə tərcüməçi qəzəlin ritmini, ahəngini unutmuş, dili ağırlaşdırmışdır. Qəzəl isə Azərbaycan muğam sənətilə bağlı olmaqla yanaşı, orijinalda oxunarkən musiqi təsiri bağışlayır. Zənnimizcə, bu tərcümələrin bilavasitə orijinaldan yox, rus dili vasitəsilə çevrilməsi də şeirin məna və məzmununa təsirsiz qalmamamışdır.

Qəzəl janrının daha bir görkəmli siması Xurşudbanu Natəvandır. Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz antologiyada Natəvanın da üç qəzəlinin ingilis dilinə tərcüməsi verilmişdir. Təəssüf ki, bu qəzəllər də rus dili vasitəsilə çevrilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatında bənzərsiz ifadə, üslub gözəlliyinə malik olan, Qarabağ musiqisindən qaynaqlanan Natəvan qəzəlinin ingilis dilinə tərcüməsinin də özünəməxsus özəllikləri var və bu özəllikləri yalnız orijinaldan birbaşa tərcümə vasitəsilə qorumaq olar. Fikrimizi özümüzün tərcümə etdiyimiz aşağıdakı parça ilə əsaslandırmağa çalışacağıq:

Orijinal:

*Dilbərə, dərdi-dilimdən belə ünvan
etdim*

Ki, qəmi-hicrdə dil mülkünü viran etdim.

*Mümkün olmaz mənə vəslin, bilirəm, həsrə kimi,
Ol səbəb məskərimi kuyu biyaban etdim.*

*Eşq sultanı mənim qətlimə fərman gətirib,
Etmədim tərki-vəfa, taəti-fərman etdim.*

*Səri-kuyində qoyub başımı, bir uf demədim,
Səri-sidq ilə dilü canımı qurban etdim*

İngiliscəsi:

*Beloved, my poor, disastrous love drove me mad,
Destroying my treasury of words and leaving me sad.*

*Could I ever achieve the happiness of your love? Never.
Wild plains and barren deserts will be my home
forever.*

*My queen of love issued a decree for my death,
And so sincere, I obeyed without a breath.*

*So sweet was the sorrow of love, I never sighed
But led that bitter life from the bottom of my heart.*

Zənnimizcə, bu tərcümədə orijinalın qəzəl olaraq ruhu çərçivəyə girir, sərbəst olmur, əl-qolu bağlı bir insan təmkinlə danışib fikrini səlis ifadə edə bilmədiyi kimi qəzəl də ingilisdilli oxucuya özünü bizim milli janrımız kimi təqdim edə bilmir, adi şeir təsiri bağışlayır.

Natəvan qəzəlinin orijinal formasına uyğun edilmiş tərcümə variantı ingilisdilli oxucuda hansı hissləri oyadır? Bu suala nümunə əsasında cavab tapmağa çalışacağıq:

Orijinal:

*Şuri-eşqin başıma axırı sövdə gətirir,
Bu müşəxxəsdür ki eşq aşığı qovğa gətirir.*

*Tari-zülfündür məni böylə giriftar eyləyib,
Nə gələ başıma, ol zülfi-mütərra gətirir.*

*Gül üzün görmək əgər mümkün olaydı bu dəm,
Hər zaman görmək onu nuri-mücella gətirir.*

İngilis dilinə tərcüməsi:

*Your love brings me love, everlasting love,
Love always contending us, leading us to fight.*

*It's your wonderful tresses that drive me crazy
What disaster happens to me, comes from their side*

*Could I see your moonlike face at the moment,
Wouldn't my heart beat faster, rejoicing inside.*

Yuxarıdakı tərcümələrdən fərqli olaraq Natəvanın sərbəst şeir formasında tərcümə edilmiş başqa bir qəzəlinin hər beytinin sonunda təkrar olunan söz orijinalda olduğu kimi saxlansa da, qafiyə sisteminə orijinaldan fərqli olaraq riayət edilməmişdir. Orijinala xas olan ritm, musiqi gözəlliyi tam olmasa da, nəzərə çarpacaq dərəcədə saxlanmışdır.

Orijinal:

*Əgərçi xoşdu mənə həm ətri, səfası gülün,
Cəfası çoxdur, nə fayda, yoxdu səfası gülün.*

*Cəfayi-xari görüb köçdü bağıdan bülbül,
Görən kim oldu bu gülşəndə aşınası gülün*

*Xəzanə meyl elədi, almadı vəfa nəzərə,
Yetişdi bülbülə çox-çox qəmü-cəfası gülün.*

*Tökür sirişk əvəzində gözüüm üzə al qan,
Olubdu, çünki könül zaru-mübtəlası gülün.*

İngilis dilinə tərcüməsi:

*Pleasant is for me smell and beauty of the flower
The more sufferings, the less pleasure has the flower*

*Being hurt in the garden nightengale moved from it
Whom have you taken to be your lover, the flower.*

*She dreamt of fall and easily broke her vow
Nightengale cried over the infidelity of the flower.*

*My eyes burst dark red blood instead of tears
For eternal sorrow invaded the soul of the flower*

Bizcə, ənənəvi formanı saxlamaqla edilmiş bu tərcümə qəzələ məxsus özəlliyin qorunmasına xidmət edir.

Fikrimizcə, Əliağa Vahidin yuxarıda haqqında danışdığımız qəzəlini də sərbəst şeir kimi belə də tərcümə etmək olar:

*Never be defeated by beauties with black curls, my heart
These are the betrayers driving you crazy, my heart.*

*Would it be possible, escape from the flame of love
Imagine, how candle tortures the moth, my heart.*

*You haven't been trapped by that cruel love yet,
Never love loose-curl'd beauty like Majnun, my heart.*

Sonetin Azərbaycan dilinə tərcüməsi sahəsində vəziyyət necədir?

Şekspirin “Shall I compare thee to a summer's day? (Səni yay gününə bənzədimmi mən)” soneti ayrı-ayrı vaxtlarda iki tərcüməçi tərəfindən Azərbaycan dilinə çevrilmişdir.

Orijinal:

*Shall I compare thee to a summer's day? (a)
Thou art more lovely and more temperate; (b)
Rough winds do shake the darling buds of May (a)
And summer's lease hath all too short a date; (b)*

Birinci tərcümə variantı:

*De, necə bənzədim yaya mən səni? (a)
Özün daha odlu daha gözəlsən. (b)
Tufan məhv əyləyir yazda gülşəni, (a)
Yay da tez ötüşür ömürdən bilsən. (b)
(61, 19).*

İkinci tərcümə variantı

*Səni yay gününə bənzədimmi mən? (a)
Sən daha sevimli daha incəsən. (a)
Qönçə də inciyir köksünə əsən (a)
Bu qısa ömürlü yay küləyindən.
(54, 7).*

Sonetin əsas məna yükünü daşıyan son iki misrasının da Azərbaycan dilinə tərcüməsi hər iki tərcümə variantında uğurlu alınmışdır:

*So long as men can breathe, or eyes can see, (g)
So long lives this, and this gives life to thee. (g)*

İngiliscəsi:

Neçə ki həyat var, göz görür, inan (g)

Şeirimdə əbədi yaşayacaqsan. (g)

(Sabir Mustafa)

İnsan yaşadığıca, gəldikcə bahar (f)

Əbədi sən varsan, saf məhəbbət var. (f)

(Ş. Nağıyeva)

Sonetin Azərbaycan dilinə iki tərcümə nümunəsini təsadüfi verməmişik. Hər iki tərcümədə orjinalın forma və məzmununun qorunub saxlanması göstərir ki, qəzəlin ingilis dilinə tərcüməsindən fərqli olaraq, soneti Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən tərcüməçi ciddi məniyə rast gəlmir.

2.3. Müəllifin fərdi üslubu

(Səməd Vurğun poeziyasının ingilis dilinə tərcümələri əsasında)

Tərcüməyə başlamazdan əvvəl əsərin nəinki ideyasını, həm də onun emosional ruhunu dərinləndirmək lazımdır ki, əsərin üslubunu müəyyənləşdirib onu tərcümədə saxlamaq mümkün olsun. Hər bir müəllif dünyagörüşündən və həyat təcrübəsindən irəli gələn ifadə üslubuna malik olur. Bu və ya digər şairin, yaxud yazıçının üslubu hər şeydən əvvəl əsərin dilində, onun melodiyasında və intonasiyasında, obrazlar sistemində və s. özünü göstərir. Bütün bunlar bir-birilə sıx əlaqədar olub yaradıcılığın harmonik ideya-bədii birliliyinə xidmət edir.

“Üslub ümumi kompozisiyadan tutmuş ayrı-ayrı epitetlərə qədər əsərin bütün elementlərinin vəhdətidir” (103, 394).

-Digər tərəfdən “adama elə gəlir ki, üslub formaya aiddir, lakin üslubu dəyişmək məzmunu dəyişməkdir” (106, 201).

Ona görə də bədii obrazın tərcümədə saxlanması üçün dil kateqoriyaları, məna yığıcamlığı, spesifik tarixi və milli çalarla yanaşı, yazıçının fərdi yaradıcılıq özünəməxsusluğu, fərdi üslubu mühüm rol oynayır. Bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət vermək bir də ona görə vacibdir ki, fərdi üsluba, yazıçının özünəməxsus yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə biganəlik göstərmək milli koloritin qorunmasını çətinləşdirir.

Yazıçı üslubunun saxlanması araşdırmaq məqsədilə S.Vurğunun “Azərbaycan” və “London qarısı” şeirlərinin müxtəlif tərcümə variantlarını müqayisə edək.

“Azərbaycan” şeirini ingilis dilinə 1974-ci ildə Marşall, sonralar Ənvər Rza (Ənvər Rzanın tərcüməsi Azərbaycan məktəbləri üçün ingilis dili dərslisinə daxil edilmişdir), 70-ci illərin ortalarında Qladus Evans (70, 286), daha 10 il sonra isə Volter Mey (86, 5) -tərcümə etmişdir.

Təbii olaraq bu tərcümələr bir-birindən fərqlənir. Bu da onu göstərir ki, tərcüməçilərin hər biri bu işə fərdi yaradıcılıq kimi yanaşmış, hər biri şeiri öz bacarığı, yaradıcılıq imkanları müqabilində çevirmişdir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, poeziya tərcüməsi zamanı obrazlı deyimlər, yığcam mənə çaları ilə yanaşı ritm, qafiyə quruluşu və s. prinsiplərin də saxlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şeirin ritmik quruluşunu tərcümədə mümkün qədər dəqiq çatdırmaq zəruridir (əks halda tərcümə “yalançı tərcümə” olacaq, buna ingilisdilli şairlər “imitation” deyirlər). “Ritmik quruluş (bu isə özünü “zahiri”, leksik-semantik səviyyədə göstərir), necə deyərlər, poetik mənənin “skletini” yaradır ki, bunu da şeirin “qanı və təri” adlandırmaq olar (102, 23).

Bütövlükdə S.Vurğunun poeziyası öz ritmikliyi ilə seçilir. Bu cəhətdən “Azərbaycan” şeiri daha ritmik, daha melodikdir. Şeirin ilk bəndinin tərcümələrinə baxaq:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum-yuvam məskənimсэн,
Anam doğma Vətənimсэн,
Ayrılarımı könül candan
Azərbaycan, Azərbaycan!*

Marşallın tərcüməsi:

*Steal the soul from its breast, never let it be said
You are my very own breath, my water and bread,
See before me your cities and countryside spread
And forever your son take this poet and man
Azerbaijan, Azerbaijan!*

Ənvər Rzanın tərcüməsi:

*Who knows not you are mine,
You are my nest, my shrine*

*My native land ever shine
You are my heart, I am your son
Azerbaijan, Azerbaijan!*

Qladus Evansın tərcüməsi:

*Men know that you are mine by birth,
My nest, my refuge, and my heart
My mother native land, dear earth!
Sever soul and body? Death but can.
Azerbaijan, my Azerbaijan!*

Volter Meyin tərcüməsi:

*All people know that you are my land,
My life, my nest, my country grand,
My dearest mother, my native strand
Can one split body and soul in a man?
Azerbaijan, Azerbaijan!*

Tərcüməçilərin hamısı orijinaldakı qafiyə prinsipini (AAABB) qoruyub saxlamışdır. Lakin S.Vurğunun fərdi yaradıcılıq üslubundan gələn bir cəhət – axıcılıq, ritmiklik, melodiklik heç də bütün tərcümə variantlarında gözlənməmişdir. Bütün tərcümələrlə müqayisədə Volter Meyin və Ənvər Rzanın tərcüməsi orijinalda olduğu kimi daha ritmik, daha melodik səslənir, hər iki tərcüməçi ritmik quruluş baxımından şeirin milli koloritini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu sözləri Qladus Evansın tərcüməsi barədə söyləmək olmaz.

Marşallın tərcüməsində isə orijinaldakı ritmik quruluş pozulmuşdur. Tərcüməçi fikri çatdırmaq üçün uzun-uzadı ifadələr işlətməli olmuşdur ki, bu da tərcümənin orijinaldan uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Leksik-sintaktik quruluş baxımından da Volter Meyin tərcüməsi daha uğurludur.

Şerin

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər,
Xəyalım dolanar gəzər,
Gah Muğanı, gah Eldarı,
Mənzil uzaq, ömür yarı, -
bəndini Qladus Evans aşağıdakı kimi çevirmişdir:*

*Khazar the sea you border on
Where floats the legendary swan*

*My day dreams sweep me swiftly on
To Mugan Jowland, on to Miell
A long life road-half-done, I feel.*

Sətri tərcüməsi:

*Bir sərhəddin Xəzər dənizi
Haradaki əfsanəvi sona üzür
Mənim xəyallarım şirinliklə məni qoynuna alır
Aşağıdan Muğandan, yuxarı Milə
Uzun həyat yolunun yarısıdır, mən hiss edirəm*

Həmin bəndi Volter Mey isə belə çevirmişdir:

*Upon one side-the Caspian Sea,
Green-headed waves, like ducks,
float free,
My thoughts fly on ahead of me
To Eldorado-Mugan they run
Home far away, and life half-done.*

Sətri tərcüməsi:

*Bir tərəfdə Xəzər dənizi
Yaşılbaşlı dalğalar ördəklər kimi azad üzürlər.
Mənim xəyallarımla mənəndən öndə gedərək
Eldaradonu, Muğanı gəzir
Ev uzaqdadır, həyat isə yarımçıq.*

Q.Evansın tərcüməsi ilə müqayisədə V.Meyin tərcüməsi orijinala daha yaxındır. V.Mey S.Vurğunun işlətdiyi metaforanı (yaşılbaş sonalar) tərcümə edərkən mənə təhrifindən qaça bilməmişdir. Tərcüməçi həmin misranın “Yaşılbaş dalğalar ördəklər kimi sərbəst üzürlər” şəklində verməklə Xəzərdə üzən su quşlarını dalğalarla əvəz etmişdir.

Q.Evans isə həmin metoforanı “əfsanəvi sonalar” şəklində vermişdir.

Şeirnin başqa bir bəndini müqayisə edək:

*Bir dön bizim Bakıya bax,
Sahilləri çıraq-çıraq
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə
İşıqlanır hər dağ, dərə.*

Volter Meyin tərcüməsi:

*Upon Baku we turn out glance
The water-front chain of lights a –dance
The derricks and borings rattle, perchance
On grey-soiled fields the tractors roar
The mountain shines, the gorge, the shore.*

Sətri tərcüməsi:

*Bakıya biz nəzər salırıq
Limanın işıq zənciri rəqs edir
Buruqlar səs salır
Boz torpaqlı çöllərə traktorlar nəzə salır
Onlar dağıdır bataqlıq çölləri
Dağları və dərələri işıqlandırmaq üçün.*

Dərhal qeyd edək ki, heç bir tərcüməçi şeirin mətninin dəqiq, sözbəsöz tərcüməsinə nail ola bilməmişdir. Bu heç mümkün də deyil. Çünki orijinalda işlədilən Azərbaycan dilinə məxsus səs əlaqələrini, söz sırasını ingilis dilində olduğu kimi saxlamaq qeyri-mümkündür. Yəni nəinki S.Vurğunun şeirlərini, ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyası nümunələrini ingilis dilinə çevirərkən orijinalın fonetik quruluşu demək olar ki, tərcümə olunmazdır. Bu hər iki dilin fonetik quruluşundakı fərqlərdən başqa, Azərbaycan poeziyasında işlənən alliterasiyalar sisteminin, daxili qafiyə quruluşunun və s. saxlamağın qeyri-mümkünlüyü ilə əlaqədardır.

Yuxarıda verilən bəndin, demək olar ki, bütün tərcümə variantlarından görünür ki, tərcüməçilərin hamısı S.Vurğunun yaratdığı mənzərəni, onun məzmununu çatdırmağa müvəffəq olmuşlar. Lakin şairin bənzətmələri və müqayisələri müxtəlif cür çevrilmişdir. Məsələn, “Sahilləri çıraq-çıraq” misrasını Marşall “A million suns will astonish his nights”, Ənvər Rza “Candles are they, the beach and sea”, Volter Mey “The water-front chain of lights-a dance” kimi tərcümə etmişdir. Belə fərqlərinə baxmayaraq, bütün variantlarda tərcüməçilər şairin yaratdığı mənzərəni verə bilmişlər.

Ümumiyyətlə, S.Vurğunun yaradıcılığına müraciət edən bütün tərcüməçilər, o cümlədən onun şeirlərini rus dilinə çevirən Adalina Adalis də şeirlərdəki ritmik xüsusiyyətləri saxlamaq çətinliyi ilə üzləşmişdir: “Türk şeir quruluşu formaca rus şeirindən çox fərqlənir. Lakin mən ritmik bənzətmədən istifadə edib şeirləri ənənəvi formadan

sərbəst formaya çevirərək ritmik yaxınlığa nail olurdum” (95, 413).

S.Vurğunun özü “Azərbaycan” şeirinin ruscaya A.Adalis tərəfindən tərcüməsini yüksək qiymətləndirirdi: “Mən demirəm ki, o, məni dəqiq tərcümə edir, lakin o həmişə mənim işlətdiyim materialdan, mənim ilhamımdan qidalanır. Mən istəyirəm ki, şeirim rus dilinə tərcümədə orijinaldakı kimi güclü olsun. “Azərbaycan”ın tərcüməsini götürək. Mənim bu şeirim populyardır. Bunun sirri nədir? Adalisin tərcüməsində sözün hərfi mənasında dəqiqlik yoxdur, lakin orada mənim vətənpərvərlik ruhum var, Azərbaycana məhəbbətimin alovu var...” (92).

Şübhəsiz, tərcümə zamanı orijinalı tam dəqiqliyi ilə əks etdirmək mümkün olmur. E.Etkind bu məsələdən söhbət açaraq yazırdı ki, “mütləq tərcümə” yalnız müstəsna hallarda mümkün olur. Bir qayda olaraq, itkisiz, dəyişiksiz şeir tərcüməsi mümkün deyil... Şeir tərcüməsi üçün ən başlıcası odur ki, o, dəqiq bilsin: hər bir konkret halda məhz hansı itkilərə yol vermək olar” (105, 68).

S.Vurğunun “London qarısı” şeirinin də ingilis dilinə iki tərcümə variantı – T.Bottingin (70, 292) və V.Meyin tərcümələri (86, 45) vardır. Bu variantları müqayisə etməklə şairin üslubunun və onun yaradıcılıq özünəməxsusluğunun qorunmasını araşdıraq.

*Bəzən Parisə də, Vaşinqtona da,
Getdi kefə, getdi o pul zoruna
Dövlət qalmayacaq bir gün ona da
Tökməyəcəkdir ki, pulu goruna.*

Tom Bottingin tərcüməsi:

*To New York and Paris she flew for a start,
Where she sipped every luxury riches could give her,
But hated the thoughts that with money she'd part
To the Land Hereafter she'd fain take it with her!*

Sətri tərcüməsi:

*Nyu – Yorka və Parisə uçdu,
Var-dövlətin ona verdiyi hər nemətdən daddı
Lakin o bu fikrə nifrət edirdi ki, o puldan ayrılacaq
Sən mənzilə də o onu özü ilə aparmaq istərdi.*

Volter Meyin tərcüməsi:

*Sometimes to Paris, to Washington at times
She travelled round, and lived both high and gay
Well, money's no use, when the final hour chimes,
And you cannot take it with you, as they say.*

Sətri tərcüməsi:

*Bəzən Parisə, bəzən Vaşinqtona
Səyahət eylədi, çən və yüksək səviyyədə yaşadı
Pul faydasızdır nə vaxt ki, son an zəng çalınır.
Dedikləri kimi sən onu özündə apara bilməzsən.*

Əvvəla, qeyd edək ki, orijinalda Paris və Vaşinqton şəhərlərinin adı çəkildiyi halda T.Bottinq Paris və Nyu-York sözləri işlətmişdir. Bu fərq əslində elə prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki, S.Vurğun Paris, Vaşinqton yazmaqla konkret bu şəhərləri yox, ümumiyyətlə qarının çox gəzdiyinə işarə etmişdir.

Bununla belə hər iki tərcüməçi orijinaldakı təhkiyəni qoruyub saxlamış, şairin fikrini çatdırmışdır. Lakin hər iki variantda S.Vurğunun özünəməxsusluğu, onun ifadə tərzini saxlanmamışdır. “Dövlət qalmayacaq bir gün ona da” misrası ilə S.Vurğun var-dövlətin müvəqqətiliyindən, gəldi-gedər olmasından söhbət açmışdır. Bu fikri sonrakı misra (tökməyəcəkdir ki, pulu goruna) tamamlayır. Yəni var-dövlət müvəqqətidir, onu özünə o dünyaya aparmırsan!

Bu müqayisə də Azərbaycan danışıq dilindən gəlir və S.Vurğunun yaradıcılıq fəlsəfəsinə tamamilə uyğundur. Lakin tərcüməçilər şairin bu özünəməxsusluğunu saxlaya bilməmişlər.

Şeirnin başqa bir bəndinin tərcüməsinə baxaq:

*Elə ki, əllini aşırdı yaşı
Artıq çəkilmədi heç yerdə adı...
Laxladı dişləri, ağardı başı,
Onun qapısını açan olmadı.*

T. Bottinqin tərcüməsi:

*This the year fed away, and so did her youth.
At fifty she wasn't so spright any more...
The looking glass told her the terrible truth.
She thought that was why no one knocked at her door...*

Sətri tərcüməsi:

*Beləliklə, illər keçdi, gəncliyi ötdü,
Əlli yaşında o daha şən deyildi
Güzgü ona dəhşətli həqiqəti söylədi
O fikirləşdi ki, buna görədir ki,
Heç kəs onun qapısını döyməyir.*

Volter Meyin tərcüməsi:

*But as soon as she passed the fifty mark,
Nobody then remembered her any more
Her teeth decayed, her hair went grey, once dark.
And no one came a-knocking on her door.*

Sətri tərcüməsi:

*Ancaq tezliklə o əllini keçdi
Heç kəs onu daha xatırlamadı
Dişləri töküldü, saçları ağardı
Və heç kəs onun qapısını döymədi.*

Orijinalın özünəməxsus xüsusiyyətlərinə münasibətdə fərq göz qabağındadır. T.Bottinqin tərcüməsində S.Vurğunun üslubu, demək olar ki, yox dərəcəsidir. Bu tərcümədə müqayisələrin konkretliyi itmiş, obrazlar daha ümumi, daha mücərrəd xarakter almışdır.

“Laxladı dişləri, ağardı başı”, - kimi konkret informativ müqayisə “Güzgü ona dəhşəti söylədi” kimi verilmişdir.

Bu cəhətdən Volter Mey orijinala daha sədaqətlidir. Orijinaldakı bütün müqayisələr və konkret informasiya tərcümədə olduğu kimi saxlanmışdır.

Bütün bu müqayisələr göstərir ki, orijinalın formaca dəqiq çatdırılması heç də həmişə mümkün olmur (baxmayaraq ki, tərcüməçilərin hamısı şeirin qafiyə quruluşunu, bəziləri isə ritmik quruluşu saxlamağa müvəffəq olmuşlar). Çünki orijinalın dil imkanları fərqlidir.

Ümumiyyətlə, yazıçının fərdi üslubunun saxlanması məsələlərini tədqiq edərkən, xüsusən də bunu eyni əsərin bir neçə tərcümə variantı üzərində apararkən bəzi qanunauyğunluqların meydana çıxdığı müşahidə olunur.

Birincisi, ümumi qanunauyğunluq, yəni şeirdə sözbəsöz dəqiq tərcümənin qeyri-mümkünlüyüdür. Tərcüməçi orijinala formal cəhətdən uyğun gələn elementi yox, kontekstə müvafiq elementi seçməli olur.

İkincisi, konkret qanunauyğunluqdur, yəni müvafiq termin, metafora və söz birləşmələrinin eynilə saxlanmasıdır. Lakin bu qanunauyğunluqların olması heç də demək deyil ki, haqqında danışdığımız cəhətlərin (yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubu) saxlanması üçün müəyyən standart prinsiplər işlətmək olar. Əksinə, apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu və ya digər əsərin tərcüməsində məsələnin standart həlli yolu yoxdur, hər bir halda tərcüməçi yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubundan irəli gələn prinsipləri rəhbər tutmalı, kontekstdən çıxış edərkən yaradılan obrazın əksini yaratmalıdır. Bu cəhətlər şeir tərcüməsində milli koloritin qorunmasında mühüm rol oynayır.

2.4. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərinin tərcüməsi

İnteqrasiya prosesinin genişlənməsinin təsiri altında yayılan və ədəbiyyatın mühüm qoluna çevrilən tərcüməçilik müxtəlif xalqların mədəniyyəti, elmi, adət-ənənələri, tarixi və mentaliteti ilə yaxından tanış olmağa, həmin mühitə virtual şəkildə də olsa daxil olmağa əlverişli şərait yaradır. Azərbaycandan xarici dillərə və ya əksinə edilən tərcümələr milli, bədii ənənələr zəminində inkişaf edən Azərbaycan və həmin ədəbiyyatların məfkurəvi istiqaməti, yaradıcılıq pafosu, estetik ideali, inkişafının başlıca qanunauyğunluqları baxımından bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və vəhdətdə olmasına yardım edir. Sözsüz ki, qarşılıqlı tərcümə sahəsində ədəbi fəaliyyət bu gün də davam edir. Ədəbi tərcümə isə mədəniyyətləri yaxınlaşdırmaq, bədii düşüncənin inteqrasiyası kimi mütərəqqi roluna sadıqdır.

Öz milli kökləri üzərində inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatının tərəqqisində milli-ədəbi ənənələrlə yanaşı, digər xalqların ədəbiyyatının mütərəqqi ideyalarından faydalanmanın da rolu danılmazdır. Belə ki, ictimai-siyasi birgəyaşayış tərzindən dolayı bir çox ədəbi-bədii nümunələrimiz digər dillərə tərcümə edildiyi kimi, sözügedən xalqların ədəbi mənbələri də mədəniyyətimizin, o cümlədən ədəbiyyatımızın inkişafında əsas amil qismində çıxış etmişdir.

Şərq poeziyasından söhbət gedəndə əsrlər boyu işlənən cilalanmış poetik forma rəngarəngliyinin və zənginliyinin əhəmiyyətini unutmaq olmaz. Hələ lap qədim dövrlərdən Şərq şairləri məna və məzmun yetkinliyi ilə yanaşı forma kamilliyinə də xüsusi

əhəmiyyət vermişlər, daha doğrusu, məna dərinliyi ilə forma mükəmməlliyi arasında dialektik vəhdəti dərinləndirən hiss etmiş, öz əsərlərində bu vəhdəti gerçəkləşdirməyə can atmışlar. Dərin məna, fəlsəfi-poetik məzmun kamillik poetik forma ilə tamamlananda əsərin dəyəri daha yüksək, təsir gücü daha böyük olur. Şərq poeziyasının özünəməxsus ənənələri əsrlər boyu belə formalaşmışdır (8, 30).

İngilis dili ilə Azərbaycan dilinin fərqli dil qruplarına daxil olması bu dillərə məxsus poeziya nümunələrinin qarşılıqlı tərcüməsində bir sıra çətinliklərə səbəb olur.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin bəzi şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsi nümunəsində qarşıya çıxan özəllikləri təhlil edərək bu cür baxışlara aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Məlum olduğu kimi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı həm də milli psixologiyamızı, düşüncə tərzimizi - kimliyimizi özündə əks etdirən bir çox şeirlərlə zəngindir. Şairin əsərlərinin ingiliscəyə tərcümə nümunələri üzərində tədqiqat zamanı bu qənaətə gəlmək olur ki, bəşəri mövzulu şeirlərin tərcüməsi daha anlaşılqlı alınır, ingilisdilli oxucu tərəfindən daha asan qavranılır. Bir neçə il əvvəl ABŞ-da poeziya tərcüməsi sahəsində tədqiqat apararkən bu sətirlərin müəllifi B. Vahabzadə poeziyasından da praktik tərcümələr etməklə bu nəticəyə gəlmişdir.

Şairin “Mənim anam” adlı şeirinin ingilis dilinə bir neçə tərcümə variantı var.

Orijinal:

*Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Mənim anam.
Ancaq məna say öyrədib
Ay öyrədib
İl öyrədib
Ən vacibi: Dil öyrədib
Mənim anam.
Bu dil ilə tanımuşam
Həm sevinci
Həm də qəmi.
Bu dil ilə yaratmışam
Hər sətirimi
Hər nəğməmi.
Mən bir heçəm,
Mən yalanam.
Kitab-kitab sözlərimin*

Müəllifi mənim anam!

Bu şeiri ingilis dilinə Amerikalı həmkarım Piter Məkakla birgə çevirmişik və tərcümə zamanı mənanı qorumağa, şerin ritmini, qafiyə qurluşunu mümkün qədər saxlamağa cəhd göstərmişik:

*My mother was illiterate,
Could neither read nor write.
She taught me how to count,
Call days, months, and years to account.
She taught me my mother tongue
And to what nation I belong.
This language allowed me to know
Happiness, grief, and sorrow,
Led me into its rhythms, writing
Proud poems to be said and sung.
But I have lied—I am nothing
If not my mother. Who else would I be?
All my poems she sang to me.
(71, 40).*

Bu şeirin Tələt Said Halman tərəfindən orijinala tam sədaqət ruhunda etdiyi başqa tərcümə variantı 1998-ci ildə ABŞ-ın İndiana Universitetinin Türk Araşdırmaları Nəşriyyatında çap olunmuşdur:

*She is illiterate.
She cannot write her name-my mother.*

*But she taught me how to count.
She taught me the names
of the months and years,
And most importantly,
She taught me language-my mother.*

*I tasted joy
And unhappiness
With this language.
And I created every poem
Of mine
And every melody
With this language.*

*Without it
I am nobody;
I am a lie.*

*The creator of my work,
In all its volumes and volumes,
Is my mother!
(75, 97).*

Fikrimizcə, hər iki nümunədə şairin fikirləri ingilisdilli oxucuya çatdırılmışdır. Forma gözəlliyini saxlamaq da mümkün olmuşdur. Bu həm də onunla əlaqədardır ki, şeirin dili sadədir, bəşəri fikirlər anlaşıqlı şəkildə çatdırılmışdır.

Şairin

*Mən bir heçəm,
Mən yalanam.
Kitab-kitab sözlərimin
Müəllifi mənim anam!*

misralarını

*But I have lied—I am nothing
If not my mother.
Who else would I be?
All my poems she sang to me.*

kimi verməklə orijinalın ruhuna heç bir xəyanət etməmişik. Bəlkə də ingilisdilli oxucuya şairin ifadə etdiyi fikri daha qabarıq verməyə çalışmışıq. Çünki şair “kitablarımın müəllifi mənim anamdır deyərkən” bütün varlığı ilə anasına mənsub olduğunu vurğulamaqla yanaşı şairin yazdığı şeirlərin də ana laylaları vasitəsilə diqtə olunduğunu ifadə etmişdir və tərcümədə bu cür manevr etməklə biz dəyərlərimizi də ingilisdilli oxucuya təqdim etməyə səy göstərmişik.

B. Vahabzadənin “Mən kompasam” şeiri də fəlsəfi baxımdan dərin mənalı şeir olmaqla, mövzusu bəşəri bir həqiqətdən qaynaqlanmışdır. Elə bu səbəbdəndir ki, şeirin ingiliscəsi də orijinalda olduğu kim səslənir:

*Mən fikirə çevrilmişəm.
Yox, mən yoxam.
Mən fikirəm.
Bu fikrimdə, bu əzmimdə
Mən vahidəm –
Birəm, birəm!
Yollardakı ayrıcları,
Fikirdəki budaqları,
Arzudakı haçaları
İstəmirəm,
İstəmirəm!
Mən tapmışam öz yönümü,*

*Heç kəs mənə deyə bilməz –
Ora dönüm
Bura dönüm.
Mən kompasam,
Birdir üzüm,
Birdir yönüm!*

*İngiliscəsi:
I AM A COMPASS*

*I have become a thought and dream.
I am no longer human.
I am one thought,
And focused in all that I do.
I do not want
Crosses in roads,
Or alternate routes in the mind.
I do not want dreams that diverge.
I have found my true direction.
No one can make me swerve.
I am a compass
With one face
And one appointed way.*

(70, 40).

Şairin “Bir gəminin yolçusuyuq” şeiri də şairin sülh, əmin-amanlıq, dostluq hisslərinin, birgəyaşayış qayğılarının təsirilə yazılmışdır. Ana dilimizdə sərbəst vəzndə yazılmış bu şeirlərin hər ikisini ingilis dilinə də sərbəst formada tərcümə edərkən ciddi bir çətinliyə rast gəlmədik:

Orijinal:

*«Dünya» adlı bir gəminin yolçusuyuq
Sən də, mən də, o biri də...
Yaradan da elə bizik
Sevinci də, kədəri də.
Taleyimiz birdir bizim,
Qasırgılar tək düşmənin, tək düşmənim.
Mən hamının taleyinə cavabdehəm,
Hamı mənim.*

*Bir gəminin yolçusuyuq,
Birləşdirir yollar bizi.
Üzən gəmi, süzən gəmi
Bir məchula yollar bizi.*

*Biz ortağıq dənizdəki tufana da,
Dalğaya da.
Xoş mülayim havaya da.*

*Gəmi gedir,
Qasırğanın ürkütdüyü
Dalğaların qucağında
Qalxa-qalxa,
Enə-enə...*

*Ah, nə qədər gülməlidir
Bir gəminin yolçuları
Diş qıcarda bir-birinə.
İngiliscəsi:*

*We're sailing on the same ship,
You and I and so many others,
Always steering toward or away
From our own happiness and sorrow,
Always sharing the same luck.
Hurricanes are the enemy
And teach us togetherness—
Me for you, you for me.
We are sailing on the same ship,
With endless possible headings,
Our course veering this way or that,
Uncertainty always in the offing.
We share the torture
Of storms and plunges into bitter gulfs
Or the ecstasy
Of glinting azure seas.
Now the ship moves off,
Diving into a deep gorge
Of hurricane waves,
Then surges to the crest again.
Isn't it curious
That shipmates could fix each other
With anger in their eyes? (54, 169).*

Tərcümə zamanı orijinalın forma gözəlliyinin saxlanması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəxtiyar Vahabzadənin “Qorxu” şeirinin tərcüməsi üzərində amerikalı professor Culi Feylə işləyərkən, həmkarım məndən şeirin orijinalını avazla dönə-dönə oxumağı xahiş etdi və çox diqqətlə qulaq asdı. Şeirin ritmi ona doğmalaşandan sonra biz şeirin tərcüməsi üzərində işləməyə başladıq:

Orijinal:

*Mənim sol əlimdə yanıq yeri var
O mənə töhfədir körpəliyimdən.
Odu odluğundan xəbərsiz vaxtlar
Əlimi manqalda yandırmışam mən.*

*Mənə «cız!» - dedilər,
Ancaq qorxmadım.
Əlimi yandırıb tanıdım odu.
Mənim həyat ilə ilk tanışlığım
Oddan başladı...*

*Oxşadı gözümlü hələ uşaqkən
Ocağın al-əlvan alovu, közü.
Dünyaya gələli, bilmirəm nədən,
Nəyə vurulduqsa yandırdı bizi...*

*Mən oddan qorxmadım yanana qədər,
Mən qorxu bilmədim qanana qədər.
Elə ki, yandım,
Odlu oynamaqdan qorxdum, dayandım.
Başlandı qorxu,
Başlandı ehtiyat,
Başlandı həyat!..
İngiliscəsi:*

*My left hand burns
A childhood gift
From the fire I touched
Not knowing the danger
Of wood and flame.
Unafraid, fascinated
My young face
Glowed with life.*

*They tried to stop me
But I wasn't scared.
And learned early
The life of fire.
Learned early on
What draws us most
Always hurts us.*

*I was fearless
Untill that knowledge
Was burned into me*

*And my fear began,
My caution began
And life began (54, 173).*

Şairin “Qızıma” şeirinin ingilis dilinə tərcüməsinin də özünəməxsus özəllikləri var. Şeirin adının sadəcə tərcümə edilməsi, yəni “Qızıma” kimi saxlanması qeyri-mümkündür. Çünki şeirin məzmunundan görüldüyü kimi burada söhbət sadəcə qızdan yox, ailə qurmuş, ərə getmiş qızdan gedir. Ona görə də sərlövhənin tərcüməsinə “ailə qurmuş” sözünü əlavə etməsək ingilisdilli oxucuya atanın qızının davranışlarının hansı səbəbdən dəyişməsinə görə narahatçılıq keçirməsi aydın olmazdı. Bu səbəbdən şeirin sərlövhəsini “To My Married Daughter” kimi tərcümə etməklə bu müəmmarı aradan qaldırmağa çalışmışıq. Şeirin tərcüməsində də bu kimi hallara rast gəlmək olar. Şairin orijinalda böyük məhəbbət və qayğı ilə ifadə etmiş olduğu məna yükünü ingilis dilində yalnız sərbəst şeir formasında çatdırmaq mümkün olmuşdur:

Orijinal:

*Gəlirsən, gedirsən...
Gözüm üzündə,
Bilmirsən nə sorur, nə deyir atan.
Üzündən, gözündən,
Hər bir sözündən
Qəlbini oxumaq istəyir atan.*

İngiliscəsi:

*I watch you
As you come and go,
Wondering if you can you guess
That your father tries to read
your looks and silent speech,
tries to unlock the coffers of your heart.*

Orijinal:

*Gəlirsən, gedirsən... heç nə sormuram
Baxışlar danışır, baxışlar ancaq.
Bilmək istəyirəm, a mənim balam,
Səni isidirmi qonduğun budaq?*

İngiliscəsi:

*But I ask nothing
As you come and go like this
And only glances have to serve for speech.
I want to know, my sweet daughter,
whether you feel warm in your new nest.*

*Qınama, bələdəm mən bu həyata,
Kim çərxi geriyə döndərə bilmiş?
Övlada qızıldan taxt verər ata,
Qızıldan bəxtini kim verə bilmiş?*

İngiliscəsi:

*Don't be upset with me.
This is just one of our journey's changes.
Everything seems plotted. If a divine
Father could give a golden coach to his daughter,
Couldn't he also give her golden luck?*

Orijinal:

*Gəlirsən, gedirsən,
Dəyişmiş bizim
Sözümüz, sorğumuz...
Bu sən,
Bu da mən.
Elə gəlirsən ki, elə bil qızım,
Bu evdə doğulub böyüməmişən.*

İngiliscəsi:

*So you come and go
And now we speak differently
As if, dear daughter, you weren't
Brought up in this familiar house.*

Orijinal:

*Bir az yad olmusan,
Bir az utancaq
Əvvəlki ərkini istərəm yenə.
Gələndə qonaqsan, gedəndə qonaq,
Nə tez özgələşdi bu ocaq sənə?*

İngiliscəsi:

*You have become strange and shy,
So unlike the you of years ago.
You come and go a guest,
This house so quickly
Strange to you,
No longer the same.*

Orijinal:

*Sənin xislətin də necə dəyişdi,
Demə gileyliyəm, yox, yox, şadam mən.
Sev ki, seviləsən...
Bizimki keçdi,
İndi sənin üçün narahatam mən.*

İngiliscəsi:

*You've changed
But I don't complain.
In fact, I am glad
you love and are loved in return.
My troubles seem selfish.*

Orijinal:

*Qoru hər ləkədən məhəbbətini,
Hər yerdə,
Həmişə,
Hər zaman, qızım.
Arxan – atan evi...
Səadətini
Yalnız ər evində tapasan, qızım.*

İngiliscəsi:

*Protect your love.
Wherever you go, dear daughter,
My house is here as an addition
To the love of your own love's house (71, 40).*

Azərbaycan qızının abır-həya, ismət mücəssəməsi olduğunu əks etdirən, ailə quran qızın atanın gözləri önündə necə dəyişdiyini, atanın bu səbədən keçirdiyi narahatlıqları əks etdirən bu şeiri mümkün qədər səmimi şəkildə, şeirin ruhunu incitmədən tərcümə etməyə çalışdıq. Həmkarım amerikalı Piter Makəkə bu hisslər

qəribə və yad təsir bağışladığından tərcümə üzərində işləməkdən öncə ona Azərbaycanlı ailəsinə xas olan milli xüsusiyyətlərə, dəyərlərimizə, adət-ənənələrimizə dair geniş açıqlama verməli oldum. “Qızıma” şeirinin məna və məzmunu əcnəbi həmkarımda böyük maraq oyatdı...

Şairin “Bir salama dəymədi” şeirində də milli psixologiyamızı əks etdirən məqamlar çoxdur. Yəni illər keçdikdən sonra bir salamın verilməməsinin şairdə hansı hissləri oyatması da Amerikalı oxucular üçün qəribə və maraqlıdır. Yəni də şeirin sərlövhəsi tərcümədə xeyli dəyişikliyə məruz qaldı. Dilimizdə çox poetik səslənən bu sərlövhəni dəqiq tərcümə etsək “It was not worth of greeting” kimi deyə bilərik ki, bu şeirin məna tutumunu əhatə etməməklə yanaşı, poetik səslənmir. Sərlövhə “Unspoken greeting” kimi tərcümə edilmişdir ki, bunun da hərfi tərcüməsi “Deyilməmiş salam” mənasını verir. Fikrimizcə, bu deyim şeirin mənasını poetik baxımdan tam əhatə edir. Orijinalın ritmini, ən başlıcası isə mənasını tam saxlamaqla və imkan olduqca qafiyəni yaddan çıxartmamaqla şeiri aşağıdakı kimi tərcümə etmişik:

Orijinal:

*Bu gün mən səni gördüm, salam vermək isətdim,
Üzünü yana tutdun.
Söylə illərdən bəri
Qəlbimizin bir duyub bir vurduğu illəri
Axı nə tez unutdun?
Beş ildə gözü müzdən axan o qanlı sellər
Bir salama dəymədi?
Həyəcanla, kədərlə, qəmlə dolu o illər
Bir salama dəymədi?
Heç üzümə baxmadan yanımdan necə keçdin?
Sən eşqin salamını qorxuyamı dəyişdin?
Yoxsa sən öz eşqinə ilqarına ağ oldun?
O qədər yaxın ikən, bu qədər uzaq oldun?
Şirin gülüşlərimiz, acı fəğanlarımız
Bir salama dəymədi?
Qayğılı anlarımız, qayğısız anlarımız
Bir salama dəymədi?
Sən neylədin bir düşün?
Yalnız indi anladım: ah, sən daha mənimçün
Əlçatmaz bir çiçəksən,
Yaşanmış günlərimtək geri dönməyəcəksən!...
Qop ey tufan, əs ey yel!
Xəzəl olum, tökülüm!*

*Düz beş il ürəyimdə
Bəslədiyim məhəbbət bir salama dəymədi.
Bir günlük həsrətimə dözə biləməyən gülüm,
Bəs nə oldu?
Bu həsrət bir salama dəymədi?
Getdin dalınca baxdım, can ayrıldı canımdan,
Sən necə etinasız ötə bildin yanımdan?
Ah çəkdim, başım üstə yarpaqlar əsdi, gülüm,
Sənin qəlbin əsmədi.
Geriyə də baxmadın!
Niyə sənin yolunu məhəbbətin kəsmədi?...
Qazancımız de bumu?
Deyilməmiş o salam əlvidamız oldumu?
Sən mənə zülm etlədin, mənə zülm yaraşır,
Bir salama dəyməyən eşqə ölüm yaraşır!
İngiliscəsi:*

*Seeing you today, I tried to nod hello
But you avoided my eyes and passed.
How could you forget that year
When I was delightful, and you so dear?
We helped each other through painful times
And now I'm unworthy of even hello?
All that longing, and our endless tears—
Not worth even a sidelong glance?
You've let your love to wither into fear,
We who were once in spirit so near?
How could you become so distant,
Betray deep feelings, and break my heart?
All those times we laughed and cried,
The sorrow shared, the grief, and soft embrace—
Those memories not worth a fleeting look?
What is it that you did? Think for a while.
You might discover why you're avoiding me.
No matter, you are the flower I cannot have.
You are my past withering with regret.
Ah, let the wind blow hard
And let me like a yellow leaf drift down.
Five years of love not worth a greeting?
You couldn't bear longing for even a day,
you said. So what happened?
Wasn't that longing worth at least a nod?
You walked right past me, I looked behind,
I felt as if my body, parted from you,
Were torn in two. Then I think:
Indifferent, cruel, and cold of heart.*

*I sighed. Dry leaves trembled in a tree.
Your soul was still, not to be moved.
Why didn't our love come back to help?
Are we better for that unlucky meeting?
Adieu, for that unspoken greeting (71, 41).*

Amerikalı həmkarım Lyuk Uisnantla birgə ingilis dilinə çevirdiyimiz “Ata və oğul” şeirinin mövzusu da Amerikalı oxucuya milli keyfiyyətlərimizin daha bir məqamını - valideyn-övlad münasibətlərində həssaslığımızı qabarıq şəkildə təqdim edir. Şair şeiri üçün mövzunu gözəl bir bayatıdan götürmüş və həmin bayatını da şeirinin əvvəlində vermişdir. Təbii ki, bayatını ingiliscəyə orijinaldakı kimi axıcı, qafiyə ilə vermək mümkün olmadığından dörd misranı iki misra ilə sərbəst formada verməli olduq:

Orijinal:

*Əziziyəm, balasın,
Ürəkdə od qalasın.
Mən istərəm balamı,
Balam istər balasın.*

İngiliscəsi:

*I love my son,
My son loves his own.
(a kind of folklore-bayati)*

(Bayatının tərcüməsində onun şairə məxsus olmadığını, xalq yaradıcılığına məxsus olduğunu göstərməyi lazım bildik).

Orijinal:

*-Yanğısı danışdı, közü danışdı,
Oğul, daha bəsdir, az yor özünü!
Yardığın odunlar görər on günü.
-Ay ata, gəlirəm, sən keç içəri.
-On dəfə demişəm bayqdan bəri
Sözümə baxmırsan... Əgər gəlməsən,
Soyuqda səninlə duracağam mən.
-Özün bil, dur orda, gərək bu axşam
Bunun hamısını yarıb qurtaram.
-A bala, soyuqdur, gəl qızıq bir az!
-Kişi öz işini sabaha qoymaz.*

Ata çox yalvardı, oğul «yox» dedi.

*Dediyi sözündən geri dönmədi.
Birdən evə keçdi ata, bu ara
Qucağında uşaq çıxdı bayıra.
Bunu görən kimi oğul bozardı,
Qəzəb qığılcımı üzünü sardı.
Dilləndi: - Ay ata, soyuqdur axı,
Niyə çıxartmasın çölə uşağı?
Ata gülümsünüb söylədi: - Nədən,
Belə qoruyursan uşağını sən?
Mənim uşağımın, ay oğul, sən də!..
Mən səni soyuqdan bayaq güdəndə,
Sözümə baxmırdın... Belədir qayda
Balasını istər hər kəs dünyada*

İngiliscəsi:

*A father watches his son
cutting wood in cold weather:
"My son, come in, don't get tired.
The wood you've cut is plenty."
"Father, don't worry. Go in,
I'll follow soon."*

*"My son, if you stay,
I stay. Such weather!"
"Whatever, Father. Stay.
I'll finish, cut all the wood."*

*"My son, come in and warm up.
Some things are best left for another day."*

*The more the father begged, the more
his son refused. Finally father went inside,
took a baby, went back out.
The son in anger spoke:
"Father, don't you see this cold weather?
Why did you bring my baby outside?"*

*The father, smiling, said,
"You protect your child. And see,
you are my child.
When I asked you,
you didn't obey me.
It's a law of life,
all parents wish happiness to their children,
and the children wish it for their own" (54, 171).*

“Örtmə pəncərəni...” şeiri şairin pəncərələri açmaqla könülün təzələnməsindən bəhs etməklə, arzu-istəklərin boğulub insan qəlbində qalmasının əleyhinə çıxaraq hamını yeniliyə can atmağa, daim məcazi mənada daxili aləmin qapılarını təbiətin təzə-tər nəfəsinə açmağa səsləyir:

Orijinal:

*Örtmə pəncərəni!..
Necə? Sətəlcəm?
Qorxmuram, qoy külək içəri dolsun.
Açıq qəlbim kimi qapım, pəncərəm
Dünyanın üzünə qoy açıq olsun.*

*Örtmə pəncərəni... Gəlir ilk bahar,
Gör çölün havası necə təmizdir.
Açıq pəncərələr, açıq qapılar
Dünyaya açılan gözlərimizdir.*

*Təzə bir havaya həsrət qalıb söz,
Söz də təzələnmək istəyir, dayan!
Dolsun otağıma, gəlsin iznsiz
Yellər pəncərəmi taqqıldatmadan.*

*Tufan istəyirəm, yandıra bilsin
Könlümün qaralan ocaqlarını.
Gəlsin, qarışdırsın, alt-üst eyləsin
Yazdığım, pozduğum varaqlarımı.*

*Stol arxasında gecəbəgündüz
Bir ömrü arıtdım təzə söz üçün.
Gəlsin təzə fikir, gəlsin təzə söz,
Dünən yazdıqlarım köhnəlir bu gün.*

*İstərəm sabahı bu gündən bilim,
Könlümə nur qonsun, işıq çilənsin
Örtmə pəncərəni, örtmə, sevgilim,
Hava təzələnsin, söz təzələnsin.*

İngiliscəsi:

*Forget pneumonia
And leave the window open.
I'm not afraid to let the wind flood in.*

*Let doors and windows be
As open as my soul to the world outside.*

*Push out the window for the coming spring.
Feel the freshness of this changing air.
Open windows, open doors.
What are eyes but for watching the world?*

*How my words long for new air,
Need refreshing like everything else.
I want the wind to rush into my room
Without asking or knocking at the door.*

*I want a storm that will blow
and brighten the fading embers of my spirit.
Let it rush in and rearrange my papers,
All my writings and rough drafts.*

*I've given my life to freshness,
Sitting at a desk for days and nights.
Let fresh thoughts float into my room
So that the poem I wrote only an hour ago
Will already seem stale to you.*

*Today I wish to see tomorrow
Lighten my soul and cheer my heart.
Don't shut the window, my love, don't.
Let this new air brighten the world (54, 167).*

Eyni arzu və istəklə dünyamızın həm sözün məcazi, həm də həqiqi mənada təzələnməsini şairin Azərbaycanlı oxucusuna demək istədiyi formada ingilisdilli oxucuya təqdim etməyə çalışdıq.

Nəzərdən keçirdiyimiz bu şeir nümunələrinin demək olar ki, hamısı ingilis dilinə sərbəst şeir vəznində tərcümə olunmuşdur. Bunu heca vəzni ilə müqayisədə sərbəst şeirin imkanlarının genişliyi ilə izah etmək olar.

Tərcümə vasitəsi olaraq hansı vəznin, formanın seçilməsindən asılı olmayaraq orijinalın mənasını təhrif edilməməsi, formanın isə tam olmasa da qismən qorunması kimi keyfiyyətlərin mövcudluğu həmin tərcümə əsərinin uğurlu olmasından xəbər verdiyini düşünmək olar.

III Fəsil. Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində milli koloritin saxlanması

Ümumiyyətlə, tərcümə işi, xüsusilə də bədii tərcümə dünyanın bir-birindən uzaq guşələrində yaşayıb maddi və mənəvi nemətlər yaradan, müxtəlif dillərdə danışan, fərqli psixoloji təbiətə malik xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və mötəbər dostluq körpüsüdür. Elə bu səbəbdən də tərcümə işi nəinki “köhnəlib” sıradançıxmır, əksinə, mühüm yaradıcılıq sahəsi kimi getdikcə daha da təkmilləşir və inkişaf edir. Tərcümə yaradıcılığı yeni şəraitdə xüsusi məna və əhəmiyyət kəsb edir. Əgər bir neçə il əvvəl Azərbaycan ədəbiyyatından xarici dillərə, yaxud xarici dillərdən Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərlərinin sayı ön plana çəkilir və bu bir nailiyyət kimi xüsusi qeyd olunurdusa, bu gün bu tərcümələrin keyfiyyətinə, ədəbi prosesin bu sahəsində uğur və uğursuzluqları sistemləşdirməyə, birinciləri daha da inkişaf etdirməyə, ikincilərin isə maksimum aradan qaldırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu proses bəşəriyyətin inkişafının indiki mərhələsi ilə yanaşı, Azərbaycanın müstəqil beynəlxalq subyekt kimi tanınması ilə də bağlıdır. Respublikanın müasir dünya dövlətləri sırasına tamhüquqlu subyekt kimi inteqrasiyası təkcə iqtisadi inkişaf və siyasi fəallıqla deyil, eyni zamanda mədəniyyət sahəsində özümlülüyünü yüksək inkişaf səviyyəsində nəzərə çarpdırmaq əsasında mümkündür. Bu gün Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin xarici dillərə daha uğurla tərcüməsi həmişəkindən daha vacibdir. Lakin son illərin təcrübəsi göstərir ki, ədəbiyyatımızın xarici dillərə tərcüməsi zamanı təhriflərdən qaçmaq heç də həmişə asan olmur. Eyni zamanda ədəbi nümunələrin seçilməsində systemsizlik nəzərə çarpır, subyektivizmə yol verilir. Nəticədə həqiqətən ədəbiyyatımızın ən kamil nümunələri kənarda qalır və onlar dünya ədəbiyyatının, dünya mədəniyyətinin tərkib hissəsinə çevrilmir.

Adətən “sənətkarlar ümumbəşəri problemləri – sülh, kosmos, müharibə və s. məsələləri həll edərkən onları milli zəmində, milli psixologiyanın özünəməxsus, təkrarsız formalarını nəzərə almaqla bədii cəhətdən işləyib hazırlayırlar. Milli psixologiyanın məhz bu özünəməxsusluğu və təkrarsızlığı bədii tərcümənin ən çətin problemlərindəndir” (67, 11).

Bədii əsərdə milli kolorit milli psixologiyanın və özünəməxsusluğun təəcəssümü əsasında təşəkkül tapır. Məhz buna görə də milli koloritin tərcümədə qorunub

saxlanması məsələsi tərcümə işinin mühüm problemlərindən biridir. Hər bir bədii nümunə müəyyən bir milli zəmin üzərində yaradılır. Tərcümə prosesində milli özünəməxsusluğunu itirmiş bir əsər mütləq bədiilikdən də məhrum olur, kökündən də məhrum olur, kökündən qoparılmış ağacın yarpaqları kimi tərəvətini itirir, solğunlaşır. Milli koloritini itirmiş bədii əsərin tərcüməsinin uğurlarından söhbət açmağa dəyməz. Milli psixologiya ilə daha sıx bağlı olan poeziyanın tərcüməsində isə milli koloritin qorunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Milli kolorit bədii əsərin bütün elementlərinə hopur. Bu, özünü həm forma baxımından, həm leksik-qrammatik və semantik cəhətdən, həm də məna və məzmun istiqamətində göstərir.

Milli koloritin daşıyıcısı kimi formanın xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bununla belə tərcümənin kamilliyi orijinal üçün spesifik olan forma və məzmun uyğunluğunu qorumaqdan ibarətdir (104, 153).

-Deməli, forma və məzmunun bir-birini tamamlamasının tərcümədə rolu böyükdür.

Hər xalqın poeziyası özünəməxsus forma cəhətləri ilə fərqlənir. Bu fərqlər özünü poetik qanunların müxtəlifliyində, vəzn və qafiyə quruluşunda və s. biruzə verir.

Şübhəsiz, burada əsrlərdən bəri formalaşan ənənələrin də təsiri az olmur. Belə ki, Şərqi poeziyasının əsrlər boyu öz forma ənənələri yaranmışdır. Deyək ki, qəzəl forması yalnız Şərqi poeziyasının, Şərqi ədəbiyyatının məhsuludur. Sonetin isə “vətəni” Qərbdir. Məsələn, Füzuli ömründə bir sonet yazmadığı kimi Şekspir də qələmini qəzəldə sınaqnamamışdır. Sadəcə olaraq onların hər biri öz ana dilində yazmış, bu dilin imkanlarından istifadə etmiş, ənənəvi poetik formalar, obrazlar sistemi əsasında yaratmışlar. Məhz bu cəhətlərin qorunub saxlanması Şərqi poeziyasının Qərb dillərinə, konkret olaraq Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı özünü qabarıq göstərir və tərcümədə milli koloritin daşıyıcısı kimi ön plana çıxır.

Poeziyada milli koloriti əks etdirən elementlər sırasında realiyalar, şəxs adları, frazeologizmlər və s. mühüm əhəmiyyətə malik olur. Ona görə də bu fəsilə müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi nümunələri əsasında bu xüsusiyyətləri ayrıca araşdırmağa cəhd göstərəcəyik. Məhz yuxarıda göstərilən elementlər milli koloritin bir dildən başqa dilə çevrilməsini

sistemləşdirməyə, poetik əsərin tərcüməsində milli koloritin nəzəriyyəsinin əsaslarını müəyyən etməyə imkan yaradır.

3.1. Tərcümədə poetik forma

Tərcümədə poetik formanın saxlanması ən mürəkkəb problemlərdən biridir. Şərq poeziyasından söhbət gedəndə əsrlər boyu işlənən cilalanmış poetik forma rəngarəngliyinin və zənginliyinin əhəmiyyətini unutmaq olmaz. Çünki hələ lap qədim dövrlərdən Şərq şairləri mənə və məzmun yetkinliyi ilə yanaşı forma kamilliyinə də xüsusi əhəmiyyət vermişlər, daha doğrusu, mənə dərinliyi ilə forma mükəmməlliyi arasında dialektik vəhdəti dərinləndirən hiss etmiş, öz əsərlərində bu vəhdəti gerçəkləşdirməyə can atmışlar. Dərin mənə, fəlsəfi-poetik məzmun kamil poetik forma ilə tamamlananda əsərin dəyəri daha yüksək, təsir gücü daha böyük olur. Şərq poeziyasının özünəməxsus ənənələri əsrlər boyu belə formalaşmışdır.

Nizami Gəncəvinin məşhur “Xəmsə”sindən sonra Şərqdə bu poemalara yüzlərlə nəzirə yazılmışdır. Lakin mütəxəssislərin fikrincə, belə nəzirə müəlliflərinin heç biri özlərinin bu mövzulu poemalarına müvafiq şeir forması tapa bilmədikləri üçün həmin əsrlər Nizaminin poemaları ilə müqayisədə kölgədə qalmışdır. Nizami isə özünün hər poeması üçün ayrıca kamil forma seçməyə müvəffəq olmuşdur. Şərq poeziyasında, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında poetik forma gözəlliyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu cəhət poetik nümunələrimizi ingilis dilinə çevirən mütəcimlərin diqqətindən yayınmamışdır. Müasir Azərbaycan poeziyasından edilən tərcümə nümunələrindən milli koloriti əks etdirən əsas komponent kimi poetik formanın qorunub saxlanması məsələlərini bu bölmədə araşdırmağa çalışmışıq.

Forma və məzmun orijinallığı ilə seçilən M.Ə.Sabir yaradıcılığı həmişə tərcüməçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sabir yaradıcılığı novator satirik məzmunun klassik şeir forması ilə üzvi şəkildə çulğalaşması baxımından ədəbiyyatımızda unikal hadisədir. Bu mənada Sabir tərpedən-dırnağa milli şairdir. Şairin əsərlərinin müxtəlif dillərə tərcüməsini çətinləşdirən də bu özünəməxsus milliləkdir. Bəzi tərcüməçilər Sabir şeirlərinin satirik məzmununu inikas etməyə çalışmış, formanın saxlanılmasına əhəmiyyət verməmişlər. Nəticədə bədiiliyə xələl gətirilmişdir. Formanı saxlamağa

cəhd edənlər isə məzmunu olduğu kimi saxlaya bilməmişlər.

Şairin şeirlərinin ingilis dilinə tərcümələri də belə tipoloji qüsurlardan xali deyil. Əlbəttə, bu orijinalın dili ilə tərcümə edilən dilin müxtəlif dil qruplarına mənsub olması ilə də bilavasitə bağlıdır. Azərbaycan dilində olan ədəbi-bədii vasitələr, obrazlar sistemi ingilis dilinin və poetikasının müvafiq imkanları ilə uyğun gəlmir. Nəticədə tərcüməçi Sabirin işlətdiyi zəngin ədəbi vasitələri olduğu kimi saxlamaq çətinliyi ilə qarşılaşır.

Poetik əsərdə məzmunla formanın dialektik vəhdəti qanununu yaddan çıxaran tərcüməçi bu iki komponentdən birinə diqqətini yönəltdiyindən heç vaxt öz məqsədinə tam nail ola bilmir. Forma hesabına məzmunu aludəçilik son nəticə etibarilə məzmunun özünün naqisliyinə gətirib çıxarır və əksinə. Belə ki, Sabirin işlətdiyi şeir formalarının özünü də qoruyub saxlamaq çox vaxt tərcüməçilərə müyəssər olmur. Müqayisə üçün “Əkinçi” çerinin Doryen Rotenberq tərəfindən edilmiş tərcüməsini araşdıraq:

*Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə nə borcum?
Getdi mənə nə fəhləliyin badə, əkinçi!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə əkinçi!*

*Aldı dolu əldən səru-səmanını neylim?
Yainki çəyirtkə yedi bostanını neylim?
Verdin keçən il borcuna yorğanını neylim?
Ol indi palaz satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!*

İngiliscəsi:

*If the year brought you peasants no gain what do I care?
If there was no rain and no crop of grain, what do I care?
If drought spoiled the rice and barley again, what do I care?
Now carry your rug to the market to sell ploughman!
Be dumb and obey, for assistance don't yell, ploughman!
(70, 221).*

Sətri

tərcüməsi:

Əgər il kəndlilərə heç bir qazanc gətirmədi, mənim nə vecimə?

Əgər yağış yağmadısa, taxıl məhsulu yoxsa, mənim nə vecimə?

Əgər quraqlıq düyünü, arpanı yenidən korladısa, mənim nə vecimə?

Əgər keçən il borcuna yorğanını verdinsə, mənim nə vecimə?

İndi bazara satmağa palazını gətir, əkinçi.

Lal ol, itaət et, xidmətin üçün zəvzəmə, əkinçi!

Tərcüməçi orijinala sadıq qalmaq məqsədilə şeirin formasını qoruyub saxlamağa səy göstərmişdir. Belə ki, hər misrada Sabirin işlətdiyi ritorik sual forması tərcümədə saxlanılmışdır.

Lakin ingilis variantında tərcüməçi Sabirin işlətdiyi müxəmməs formasını axıradək saxlamağa müyəssər olmamışdır: şeirin 10 misradan ibarət iki bəndi 6 misrada verilmişdir.

Sabirin şeirlərinin əksəriyyəti əruz vəznində yazılmışdır. Sabirin bu vəznə yazılmış şeirlərinin mexaniki əksini yaratmaq orijinalın ruhunu çatdırma bilmir.

“Öz şeirləri üçün Sabir formanı diqqətlə seçirdi. Mənfi cəhətləri müxtəlif kinayə və sarkazm çalarları ilə zəngin hər bir obraz, hər bir personaj, ümumiyyətlə satirik məzmun əruzun müəyyən ölçülərində verilirdi. Sabirdə hər bir mövzunun öz ritmi, öz intonasiyası var” (101, 23).

Təəssüf ki, Sabirin tərcüməçilərinin heç də hamısı böyük satirikin belə özünəməxsus yaradıcılıq üslubunu dərinləndirən mənimsəməyə bilməmişlər.

“Tək səbir” şeirinin tərcüməsi zamanı forma gözəlliyinə fikir verilməmiş, fikir primitiv şəkildə ifadə olunmuşdur:

*Andıra qalmış nə yaman səslənir,
Söz deməyə vermir aman səslənir,
Ox atılır, sanki kaman səslənir,
Sahəti-meydana vurur tək səbir.*

İngiliscəsi:

*That unlucky odd sneeze-be it ever accursed
It wont let us speak, it sounds without cease,
As if thunder has sounded lightning must burst,
All over our squares sounds that mightly odd sneeze.
(70, 226).*

Sətri tərcüməsi:

*Bu uğursuz tək səbiri lənətə gəlsin
Bizi danışmağa qoymur, ara vermədən səslənir,
Elə bil ildırım çıxır, şimşək çaxır
Bizim bütün meydanlarda səslənir bu qüdrətli tək səbir.*

Göründüyü kimi Sabirin dilində çox melodik səslənən, satira atəşinə bürünmüş bu bəndin mənası tərcümədə saxlanmış, lakin forma gözəlliyi qorunmamışdır. Halbuki Sabir məna ilə yanaşı bu şeirdə ritmik quruluşa xüsusi əhəmiyyət vermişdir, daha doğrusu, məzmunu dərindən və adekvat şəkildə xidmət edən oynaq vəzn seçə bilmişdir.

Tərcümədə poetik formanı saxlamaq istəyi bəzən mənanın təhrif olunması ilə nəticələnir. Bu da tərcümədə ciddi qüsurlar hesab olunur.

“Tərcümədə şəkil, mündəricə nədən ibarətdir? Bədii tərcümə hər şeydən əvvəl bədii yaradıcılıq nümunəsi olduğu üçün o da obrazlı təfəkkürdür. Deməli, tərcüməçi də bədii əsəri obrazlar vasitəsilə ifadə olunan ideyalar kimi verməlidir. “Bədii tərcümənin çətinliyi də elə ondadır ki, tərcüməçi bir əsəri bir dildən o biri dilə çevirəndə onun məzmununu ilə formasını vəhdətdə verməli, ədibin obrazlı təfəkkürünü yenidən canlandırmalı olur. Bu isə tərcüməçidən xüsusi bacarıq tələb edir. Ədəbiyyatın spesifikasiyası ilə əlaqədar olan bu məsələni nəzərə almayanlar çox vaxt tərcümə işinə ancaq dil normaları və sərf-nəhv tələbləri ilə yanaşırlar” (8, 30).

Klassik Şərq şerq forması olan məsnəvi janrı da ingilis dilinə tərcümə edilərkən ənənəvi qafiyə forması heç də həmişə saxlanılmır. Məsnəvi formasında hər beyt öz arasında həm qafiyə olur və şairi texniki, xüsusən qafiyə sarıdan məhdudlaşdırmır, şair təhkiyyəsi üçün geniş meydan açır.

Məsnəvi janrının tərcümə nümunəsi kimi A. Səhhətin “Şair, ilham və vətəndaş” şeirinə müraciət edək:

*Görməsəydim səni mən düşməyə kam almaz idim,
Uymasaydım sənə mənfüri avam olmaz idim,
Mən də bir tacir olub toplar idim simu-zəru,
Xalqa varlığımın onda olardı dəyəri.
Öldüyüm vaxt mənimçün verilərdi ehsan
Xalq söyləyərdi: əcəb adam idi hacı filan.*

İngiliscəsi:

*Had I not met you, goes would never mock me now
Had you not thrilled me, I would never earn men's hate
I'd be a merchant hoarding money, rich and proud
People would honour me! They'd come and celebrate
A gorgeous funeral after my death: what a good man
Was that Hodjah!"*
(70, 234).

Sətri tərcüməsi:

*Səni görməsəydim indi düşmənlər mənə rişxənd
etməzdilər,
Sən məni həyacanlandırmasan, mən heç vaxt insanların
nifrətini qazanmazdım.
Mən pul qazanan varlı və məğrur tacir olardım
Camaat məni şöhrətləndirərdi. Onlar gələr və təşkil
edərdilər.
Mənim ölümümdən sonra böyük dəfn mərasimi:
"Nə yaxşı adam idi Hacı!"*

Bu məsnəvinin qafiyə forması tərcümədə saxlanmamışdır. Bizcə məsnəvi formasının tərcüməsində qafiyələrin belə pozulması ciddi qüsür deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl orijinala tərcümə dili arasındakı fərqlərdən irəli gəlir.

Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış janrlardan biri olan qəzəl nümunələri də ingilis dilinə dəfələrlə çevrilmişdir. Məlumdur ki, qəzəldə ilk iki beyt həm qafiyə olur, sonrakı beytlərin birinci misrası sərbəst buraxılır, ikinci misrası isə birinci beytlə həm qafiyə olur. Yəni qəzəldə vacib deyil ki, sonetdə olduğu kimi əvvəlki misra sonrakı misra ilə qafiyələnsin.

Füzulinin məşhur "Məni candan usandırdı..." qəzəlini ingilis dilinə tərcümə edən Bernard Lyus bu prinsipi qoruyub saxlaya bilmişdir:

*My love has tired me of my life – will she not tire of
cruelty?*

*My sigh has set the spheres on fire-will not the candle of
my passion burn?*

*On those faint and fail for her, my love bestows a
healing drug*

*Why does she give none to me; does she not think that I
am sick?*

I hid my pain from her. They said tell it to your love.

And if I tell that faithless one-I do not know, will she believe, or will she not?

(74, 68).

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahımdan, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə canan dəvayi-dərd edər ehsan,
Heçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?
Qəmim pünhan tutardım mən, dedilər yarə qıl rövşən,
Desəm ol bivəfa, bilmən, inanarmı, inanmazmı?*

Göründüyü kimi, orijinala xas olan AA, BA, CA qafiyə quruluşu tərcümədə öz əksini tapmışdır. Bu halda Şərq poeziyasında geniş yayılmış qəzəl janrının qafiyə quruluşunun ingilis dilinə tərcüməsində saxlanılmasını biz məqbul sayırıq. Qəzəl nümunələri bir neçə əsr ərzində mütəmadi şəkildə ingilis dilinə tərcümə olunur və bu şeir forması ingilis poetik sistemə yad olsa da, ingilis oxucuları ona öyrəşir və məsnəvidən fərqli olaraq onu ekzotik forma kimi yox, Şərq şeirinin nümunəsi kimi qəbul edir.

İngilis şeirində vəzn üçün hecaların miqdarı və vurğu əsas götürülür. Təqtilərdə vurğulu və vurğusuz hecaların qanunauyğun, ritmik düzülüşü beş vəziyyətdə olur. Buna görə də sillabotanik əsasda qurulan ingilis şeirində vəznin 5 növü vardır: Yamb, xorey, daktil, amfibraxiya və anapest. Yamb iki hecalı sözlərlə yazılır və vurğu həmişə ikinci hecaya düşür. Xoreydə isə əksinə, vurğu birinci hecaya düşür. Daktil, amfibraxiya və anapestdə üç hecalı təqtilər təkrar olunur” (56).

İngilis poeziyasından fərqli olaraq, Azərbaycan şeirində 3 vəzn (heca vəzni, əruz vəzni və sərbəst vəzn) vardır. Elə Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsində problem yaradan cəhətlərdən biri də budur. Çünki tərcüməçi şeirin vəzninə biganə qala bilməz.

Tələt Əyyubovun heca vəznində yazılmış “Söylə nədən bildin, söylə nə bildin” şeirinin Doryen Rotenberg tərəfindən edilmiş tərcüməsindən bir bəndi nəzərdən keçirək:

*Astaca dedin ki, bilirəm yanır
Kiminin ürəyi, kiminin əli...
Gen dünya başıma tərsə dolanır
Sənin o sözünü mən eşidəli.
Mənim ürəyimin bu yanmasını
Söylə nədən bildin, söylə, nə bildin?*

İngiliscəsi:

*Said softly: I know, and to me turning—10
Some burn their hands, and others hearts are burning—
11*

*When I heard you speaking about my desire-11
Round and round all the world began to go-10
How did you know that my heart was on fire-11
Tell me, lovely one, tell me, how did you know?
(70, 393).*

Göründüyü kimi, orijinalda bütün misralar 11 hecadan ibarət olduğu halda, tərcümədə 3 misra 11, 3 misra isə 10 hecadan ibarətdir. Bu halda şeirin forması olduğu kimi saxlanmayıb, misralarda hecaların sayı müxtəlifdir. Lakin şeirin məzmunu ingilisdilli oxucuya çatdırılıb. Azərbaycan və ingilis şeirlərinin vəznlərinin fərqli xüsusiyyətləri Ənvər Əlibəylinin “Ləpələr” şeirinin Doryen Rotenberq tərəfindən edilmiş tərcümədə də özünü qabarıq göstərir:

*Gözləriniz mavidir, - 7
Rənginiz səmavidir, - 7
Ləpələr, ay ləpələr – 7*

İngiliscəsi:

*You look at me with your eyes of blue-9
Bright and clear, a heavenly hue – 8
Waves, o waves! – 3*

Tərcüməçi bütün diqqətini məzmununa yönəldərək poetik formanın saxlanılmasına fikir verməmiş, nəticədə orijinalda çox oynaq səslənən yığcam bənd müxtəlif ölçülü misralarla tərcümə edilmişdir.

Yuxarıda haqqında danışdığımız tərcümələrdən göründüyü kimi, ingilis dilinə tərcümə zamanı Azərbaycan poetik janrlarının forma xüsusiyyətlərini, habelə janrların üslublarını qoruyub saxlamaq həmişə mümkün olmamışdır. Bu, görünür, hər şeydən əvvəl tərcüməçilərin Şərq şeir janrlarını yaxşı bilməmələri ilə bağlıdır.

Digər tərəfdən şeirin müxtəlif tərkib elementləri - dilin üslubu, obrazlar, ölçü və qafiyə, hecaların sayı və s. tərcümədə çətinlik yaradır. Şeir tərcüməsində bütün bu

elementlərin hamısını tam dəqiq vermək mümkün deyil. Tərcüməçi adətən bu elementlərdən birini və ya ən yaxşı halda ikisini (çox vaxt obrazları və ölçünü) saxlayır (91, 188).

İngilis dilinə tərcümədə şeirimizin klassik janrları ilə müqayisədə sərbəst vəznli şeirlərin tərcüməsində uğurlar daha çoxdur. Bu, həm vəznin sərbəstliyi ilə, həm də formanın özünün Qərb, o cümlədən ingilis poeziyasına yaxınlığı ilə əlaqədardır.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün B.Vahabzadənin “Karusel” şeirinin tərcüməsindən bir parçaya baxaq:

*Sevinin, uşaqlar, gülün, əylənin:
Karusel dolanır,
Dəyişir zaman,
hələlik zamanın başına siz yox,
Sizin başınıza dolanır cahan.*

İngiliscəsi:

*So children, rejoice, laugh merrily, play
With the merry-go-round,
Time changes too.
He is not you who are spinning round this world today,
But the world which is spinning round you.
(70, 449).*

Sətri tərcüməsi:

*Uşaqlar, şənlənin, gülün, oynayın
Karusellə birlikdə
Vaxt də dəyişir
Bu gün dünyanın başına siz fırlanmırsınız.
Dünya sizin başınıza fırlanır.*

Bu parçanı ingilis dilinin imkanları daxilində orijinalın ruhuna uyğun tərcümə hesab etmək olar. Onu da qeyd edək ki, B.Vahabzadənin şeirin sonunda iki misrada ifadə etdiyi əsas bəşəri fikir səlis tərcümə olunmuşdur.

R.Rzanın sərbəst vəzndə yazdığı şeirlər də Tom Botinq tərəfindən ingilis dilinə nisbətən uğurlu tərcümə edilmişdir. Fikrimizi sübut etmək üçün şairin “İş günü” şeirinin tərcüməsinə baxaq:

*İstər yağış çiləsin,
İstər qızmar gün olsun,*

*İstər şaxta:
bu gün də iş günüdür,
Sabah da.
İnsanın iş günü
azalsa da, çoxalsa da
insanlığın iş günü bitməyəcək.*

İngiliscəsi:

*Although the rain may be falling
Though the day may be stifling hot,
In spite of the hardest frost,
Today is a working day.
And so will tomorrow be too
Men can shorten the working day,
Men can make it longer
But mankind's working day can never have an end.
(70, 349).*

Sətri tərcüməsi:

*Baxmayaraq ki, yağış yağa bilər,
Baxmayaraq ki, isti gün olsun.
Sərt şaxtaya baxmayaraq
Bu gün iş günüdür.
Və sabah da belə olacaq
İnsanlar iş gününü azalda bilər
İş vaxtını uzada bilərlər,
Ancaq bəşəriyyətin iş gününün heç vaxt sonu yoxdur.*

Azərbaycan poeziyasında fikri qüvvətləndirmək üçün təkrirlərdən geniş istifadə olunur. Təkrir kimi bir söz, ifadə və ya cümlə işləne bilər. Müxəmməs janrında hər bəndin son beytinin təkrar olunması da mənəni qüvvətləndirməyə xidmət edir.

Müasir poeziyanın ingilis dilinə tərcüməsi zamanı bu bədii vasitənin saxlanması da milli koloritin qorunması baxımından əhəmiyyətlidir.

Abdulla Şaiqin “Hamımız bir günəşin zərrəsiyik” şeirini ingiliscəyə çevirən Doryan Rotenberqin tərcüməsini bu cəhətdən uğurlu saymaq olar:

*Ayrırmaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayrırmaz bizləri təqdiri-məkan,
Ayrırmaz bizləri incil, quran,
Ayrırmaz bizləri sərhəddi-şəhan.*

*Ayırmaz bizləri ümmanu-mühit,
Ayırmaz bizləri səhrayı bəsit.
Ayırmaz bizləri həşmətli cibəl,
Ayırmaz şərq, qərb, şimal.*

İngiliscəsi:

*No difference of language should tear us apart,
No distance should sever heart
Neither Gospels should part us the Koran
Nor the boundaries set by shah or khan
Neither rivers, nor lakes, nor seas, nor oceans
Neither mountains, nor deserts, nor storms ferocious
Neither North, nor South, nor East, nor West.
(70, 271).*

Sətiri tərcüməsi:

*Heç bir dil fərqi bizi ayıra bilməz
Heç bir məsafə ürəyi ürəkdən ayıra bilməz.
Nə Quran, nə də incil bizi ayıra bilməz.
Nə də şahın, xanın sərhədləri
Nə qayalar, nə göllər, nə dənizlər, nə okeanlar
Nə dağlar, nə səhralar, nə tufanlar.
Nə şimal, nə cənub, nə şərq, nə qərb.*

Tərcüməçi orijinalda işlənmiş təkrirlərin (“ayırmaz”) mənasını inkar formasında (“heç bir”, “nə, nə də”) saxlamışdır. Orijinala belə sədaqət şeirin mənasını daha dolğun əks etdirir.

Sabirin müxəmməslərinin tərcüməsində (bu barədə əvvəl də söhbət açmışıq), habelə “beşliklə” yazılmış digər müasir poeziya nümunələrində işlənən təkrar beytlərin də tərcümədə saxlanması tərcüməçinin uğuru hesab olunmalıdır.

Nəbi Xəzrinin “Kəpəz” şeirini ingiliscəyə çevirən Tom Botinq bu prinsipi gözləməyə çalışmışdır:

*Hər vaxt gül-çiçəyə batasan, deyim,
Ulduzlar qoynunda yatasan, deyim,
Sən bizim torpağa atasan, deyim,
Göy-gölsə mehriban qızıdır, Kəpəz,
Sən onu köksündə qızıdır, Kəpəz!*

İngiliscəsi:

*May flowers always deck your slopes, I say
And may you sleep embraced by stars I say
The father of our earth are you, I say
Gyok-Gyol, your tender daughter, waits Kiapaz
So warm your daughter on your breast, Kiapaz.
(70, 435).*

Sətri tərcüməsi:

*Qoy güllər həmişə yoxuşlarını бүürsün, mən deyirəm,
Və qoy ulduzlarla uzaqlaşıb yatasan, mən deyirəm.
Yerimizin atasısan mən deyirəm,
Göy-göl sənin utancaq qızın gözləyir, Kəpəz,
Köksündə qızını isit Kəpəz.*

Şeirin sonrakı bəndlərində də işlənən axırıncı beyt tərcümədə olduğu kimi saxlanmışdır.

Əliağa Kürçaylının “Sevgilim, tut əlimdən” şeirini tərcümə edən Avriil Pimən isə şeirin təkrar olunan son misrasını hər dəfə bir cür tərcümə etmişdir:

*Sevgilim tut əlimdən,
Gedək üzü küləyə.
Rahatlıq gəzmirəm mən
Gedək üzü küləyə.
Qoy göynəsin üzümüz,
Qoy yaşarsın gözümüz,
Bükülməsin dizimiz
Gedək üzü küləyə.*

İngiliscəsi:

*Beloved, take me by the hand
And let us walk in the wind
I seek no calm or sheltered strand!
Come, let us walk into the wind
What care though our cheeks be flailed
Or though our eyes with tears be blind
Our knees be bent, our footsteps fail,
Our course is set-into the wind.
(70, 489).*

Sətri tərcüməsi:

*Sevgilim, tut əlimdən
Gəl küləkdə gəzək.*

*Mən sakitlik, nə də sahil istəmirəm.
Gəl küləkdə gəzək.
Nə eybi, qoy yanaqlarımız göynəsin,
Yaxud gözlərimiz yaşdan kor olsun.
Dizlərimiz əyilsin, addımlarımız büdrəsin
Bizim məqsədimiz aydındır küləkdə.*

Biz hələlik burada diqqəti mənə təhrifinə (məsələn, “qoy yaşarsın gözümüz”-“gözlərimiz yaşdan kor olsun”) yönəltmək fikrində deyilik. Məqsədimiz şeirin hər bəndində təkrar olunan “Kedək üzü küləyə” misrasının təhrif edildiyini göstərməkdir. Şair sevgilisinə məsləhət görür ki, bütün əzab-əziyyətlərə baxmayaraq, “gəl üzü küləyə gedək”. Lakin tərcüməçi birinci bənddə bu misranı “Gəl, küləkdə gəzək” kimi, ikinci bənddə “məqsədimiz aydındır, küləkdə” kimi, sonrakı bəndlərdə isə “Gəl yolumuza davam edək küləkdə” və “Biz gəzməyə davam edəcəyik küləkdə” kimi vermişdir. Əvvəla, həmin misra orijinalın formal xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bütün bəndlərdə eyni şəkildə verilməli idi. Bu, Azərbaycan şeirinin özünəməxsusluğundan irəli gələn təkrar misradır. Digər tərəfdən, şair “Gedək üzü küləyə” yazmaqla bütün əziyyətlərə baxmayaraq, yenə də üzü küləyə gedək, əziyyət çəkək, amma bir yerdə olaq, - demək istəmişdir. Tərcüməçi isə misranı hər dəfə bir cür tərcümə etməklə şeirin bədii təsirini zəiflətməmiş, formal vasitələrlə ifadə olunmuş məzmunu xələl gətirmiş və nəticədə bədii poetik əsər üçün zəruri olan forma ilə məzmunun vəhdəti qanununu pozmuşdur. Bəzi hallarda tərcüməçi çətinlik qarşısında, orijinalın bu və ya digər hissəsini ixtisar edir, yaxud da orijinalda olmayan misra artırır. Bu da tərcümə işində ciddi qüsurlardan sayılmalıdır. Əvvəla, belə hallarda yuxarıda qeyd etdiyimiz milli şeir formasına xələl gətirilir, digər tərəfdən tərcümə orijinaldan uzaqlaşır.

B.Vahabzadənin “Bir binada doğulduq” şeirini ingiliscəyə çevirən Tom Botinq şeirin:

*Yeməyimiz – dəyişdi
Dilimiz də-dəyişdi, -*

misralarını ixtisar etməyi üstün tutmuşdur. Halbuki şair bu misralar daxil olmaqla bir binada doğulan, eyni talei, eyni boy-buxuna malik adamların böyüdükcə necə dəyişdiyini, hər birinin gördüyü tərbiyə əsasında fərqli yetişdiyini təsvir edir. “Yeməyimizin də, dilimizin də” dəyişməyi, ümumiyyətlə, insanın “dəyişmə mexanizminin” açılması üçün verilmişdir. Ən başlıcası isə

bu misralarda poeziya dili ilə mənəvi təzyiqə məruz qalan bir xalqın, bəlkə bütün müstəmləkə xalqlarının faciəsi əks olunmuş, labüd şəkildə hakim dilin təsiri ilə xalqın bəzi nümayəndələrinin öz dilindən məhrum olmaqla kökündən, soyundan məhrum olması prosesi təsvir olunmuşdur. Bu misralarda milli kolorit fəlsəfi məzmun kəsb edir. Lakin tərcüməçi nədənsə bu parçanı tərcümə etməmiş, şeirin pafosunu tamamilə başqa istiqamətə yönəltmişdir.

Nəriman Həsənzadənin “Tamah” şeirini ingiliscəyə çevirən Luis Zelikov isə şairin fikrini çatdırmaq üçün şeirə əlavələr etmişdir.

H. Həsənzadə yazır:

*Adəm ata,
həvva ana,
Baxa-baxa,
Yana-yana
qovuldular
“cənnət”dən
Bu “cəhənnəmə”
nəsil-nəsil artdığımız
bu aləmə*

İngiliscəsi:

*Father Adam
Mother Eve
He üas ignorant
And so was she –
For eating of the scared tree
From Paradise to Hell they were driven
To this world, where we keep on
Increasing with each generation.
(70, 491).*

Sətiri tərcüməsi:

*Adəm ata
Həvva ana
O cahil idi
O da cahil idi.
Müqəddəs ağacdən yedikləri üçün
Cənnətdən cəhənnəmə onlar qovuldular
Bu dünyaya, harada ki, biz yaşayırıq,
Hər nəsillə artmaqla.*

Şair yaşadığımız həyatın ağırlığını vermək üçün Adəm və Həvva ilə bağlı bu məşhur rəvayətə müraciət etmiş və poetik bir mənzərə yaratmışdır. Lakin rəvayət hamıya bəlli olduğundan şair Adəmlə Həvvanın niyə qovulmasının mahiyyətinə varmır. Yəni onsuz da hamı cənnətdən qovulmanın səbəbini bilir.

Tərcümədə isə Adəmlə Həvvanın cənnətdən qovulma səbəbini, - özü də bu qovulma onların hər ikisinin cahilliyi ilə bağlanır, - qabarıq verilir (və xatırladılır: “müqəddəs ağacdan yedikləri üçün” qovulublar). Bu əlavə həm də bütün Şərq regional mədəniyyətinə, o cümlədən Azərbaycan poeziyasına xas olan islam dini ilə bağlı obrazlı düşüncə tərzinin təhrif olunmasına gətirib çıxarmışdır. Məsələn burasındadır ki, əgər Bibliyaya görə Adəm və həvva cənnətdən alma yediklərinə görə xaric olunmuşlarsa, İslamdakı rəvayətə görə ilk bəşər övladları yasaq olunmuş buğda yedikləri üçün qovulmuşlar. Xalqımız bu gün də “Buğda yeyib cənnətdən çıxmış” ifadəsini işlədir. Bu əlavə N. Həsənzadənin şeirini faktik olaraq “xristianlaşdırmış”, onun dini çalarını koloritdən məhrum etmişdir. Fikrimizcə, bu əlavəyə ehtiyac yox idi.

Bütün bu müqayisələr və tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcüməsi zamanı mütərcimlər poetik formanın qorunub saxlanmasına həmişə nail ola bilmir. Bu, hər şeydən əvvəl Qərb və Şərq şeirinin müxtəlif poetik sistemlərə söykənməsi ilə əlaqədardır. Lakin tərcüməçilərin ciddi yaradıcılıq axtarışı aparması, bəzən formaya əhəmiyyət verməməsi təhriflərə gətirib çıxarır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı orijinalın poetik forması bir qayda olaraq pozulur.

Bütün deyilənlərdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu sahədə uğur qazanmaq üçün tərcüməçi:

a) Azərbaycan dilində olan vəzləri (heca, əruz, sərbəst) dərinədən öyrənməli və onların ingilis dilində mövcud olan beş vəzn arasında ekvivalentini tapmalıdır;

b) poetik formanın qorunub saxlanması üçün tərcüməçi tərcümə etdiyi əsərin müəllifini dərinədən öyrənməli, onun yaradıcılıq mühitinə bələd olmalı, onun ruhunu duymağı bacarmalıdır;

c) ümumiyyətlə, tərcüməçi orijinalın ruhunu, mahiyyətini, onun fərdi özünəməxsusluğunu dəqiq öyrənməlidir.

Bütün bunların əsərin forması ilə necə bağlandığının əhəmiyyəti böyükdür. Ona görə də tərcüməçi unutmamalıdır ki, “forma məzmunun çatdırılmasına

xidmət edəndə də müəyyən məzmun və mənə daşıyır” (103, 137).

3.2. Xüsusi adlar

Poetik tərcümədə milli koloritin qorunub saxlanmasından danışıarkən milli koloritin başlıca daşıyıcılarından biri olan xüsusi adların verilməsi prinsipləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bir qayda olaraq tərcümədə xüsusi adların verilməsi elə bir ciddi problem yaratmır. Orijinalda işlənən xüsusi adların transkripsiyası tərcümə edilən dilin əlifbası ilə yazılır. Düşünmək olardı ki, belə konkret məsələdə tərcümənin keyfiyyətinə xələl gətirən təhriflərə yol verilə bilməz. Lakin təcrübə göstərir ki, mütərcimlər heç də həmişə xüsusi adların düzgün verilməsinə nail olmur, beləliklə də orijinalın milli ruhuna xələl gətirirlər.

Mütəxəsislərin fikrincə tərcümədə xüsusi adların düzgün verilməsi ədəbi dil normalarına riayət etmək baxımından son dərəcə zəruridir. Lakin bu zərurət çox vaxt tərcümələrdə nəzərə alınmır. Nəticədə orijinalın ədəbi dil normasına tərcümədə əhəmiyyət verilmir. Bu da öz növbəsində nəinki ədəbi dilin təhrifinə, həm də orijinalda ifadə edilmiş milli koloritin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Məsələn burasındadır ki, xüsusi adlar bədii əsərin strukturunda heç də həmişə yalnız semantik işarə kimi çıxış etmir, eyni zamanda semantik məzmununa görə, səslənməsinə görə müəyyən bədii və poetik informasiyanın daşıyıcısı rolunu oynayır və həm konkret personajı, həm bütövlükdə ədəbi əsərin pafosunu müəyyən edir.

Ümumiyyətlə, “mətnin forma və mənaca təşkilində xüsusi adların rolu hələ kifayət qədər öyrənilməyib. Hələ xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli güclüdür” (93, 105). Xüsusi adlara kontekstdən ayrı baxmaq meyli isə tərcümənin keyfiyyətinə təsirsiz qala bilmir.

Məlum olduğu kimi, Şərq, o cümlədən Azərbaycan şairləri öz əsərlərində bu və ya digər fikri daha qabarıq ifadə etmək üçün xüsusi adlara tez-tez müraciət edirlər. Məsələn, Leyli və Məcnun, Fərhad və Şirin əfsanələri Şərqdə geniş yayılmışdır və bu adlara tez-tez müxtəlif şeirlərdə rast gəlinir və onlar müəyyən dünyagörüşü mövqeyi, məhəbbət konsepsiyasının rəmzləri kimi çıxış edirlər.

Tərcümə nəzəriyyəsi üzrə olan elmi tədqiqatlarda xüsusi adların söhbət gedəndə bir qayda olaraq bu adların başqa dilin hərflər sisteminə köçürülməsi probleminə toxunulur. Bununla belə tərcüməçi üçün praktik transkripsiyanın (transliterasiyanın) ənənəvi çətinlikləri ilə yanaşı, bu adların semantik təqdimi məsələsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Verilən informasiyanın (şeyrdə isə obrazın) dərk olunması da çox vaxt məhz bu məsələdən asılı olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi adlar bir qayda olaraq tərcümə olunan dilin hərfləri ilə ifadə edilir, yəni həmin xüsusi adın transkripsiyası (transliterasiyası) verilir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu məsələdə ciddi problem çıxma bilməz. Lakin praktik tərcümələrin müqayisəsi sübut edir ki, transliterasiyanın da verilməsi müəyyən çətinliklərlə bağlı olur. Məsələn, Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsərinin orijinaldan Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı belə çətinliklər yaranmışdır. Əsərdə rast gəldiyimiz Gülənşar və Mülkizənzar ölkələrinin adı bəzi variantlarda, eləcə də ruscasında milli orfoqrafiyalara münasib olaraq “Qulanşar” və “Mulqazanar” kimi verilmişdir. Əli Cədid də 1937-ci ildə tərcümə etdiyi “Aftandilin Gülənşoraya gəlməsi” adlı hissədə “Gülənşar” sözünü əsasən düzgün işlətməmiş, yalnız axıra “a” hərfi artırmışdır. Gürcü və rusçada olan “Mulqazanar” sözünü isə tərcüməçi nədənsə “Mülkixəzanar” kimi vermişdir. Deməli, Şərq sözləri rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyinə görə, “Gülənşar” və “Mülkizənzar” sözləri həm məzmun, həm də formaca təhrif olunmuşdur” (48).

Göstərilən halda tərcümənin rus dilindən edilməsi və Şərq ənənəsinin unudulması xüsusi adın təhrif olunmasına gətirib çıxarmış və nəticə etibarilə tərcümə variantının ideya məzmununa xələl gətirilmişdir. Bu onu göstərir ki, xüsusi adlar orijinalın dilindən, habelə bu dilin işləndiyi ərazidəki ənənələrdən uzaqlaşmaqla transliterasiya edildikdə təhrifə yol verilir.

Bədii əsərlərdə şəxs adlarının işlədilməsi də obrazın yaradılmasına xidmət etdiyi üçün tərcümədə bu cəhət nəzərə alınmalıdır.

Şəxs adları (antroponimlər) bədii əsərlərin dilində hər şeydən əvvəl nominativ funksiya daşıyır: müəllif personajın adını çəkir ki, onu başqalarından fərqləndirsin. Lakin bədii əsərlərdə şəxs adları estetik təsirə də malik olur. Bəzən şəxs adının estetik funksiyası ön plana keçir: qəhrəmanın adı obrazın açılması üçün bədii vasitə rolunu oynayır, ad xarakteri əks etdirir: əgər söhbət xarici dildə

olan əsərdən gedirsə, onda şəxs adı əsərin milli koloritini gücləndirmək rolu da oynaya bilər” (94, 138).

Azərbaycan poeziyası nümunələrini ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər əsasən bu prinsiplərə əməl etməyə çalışmışlar. Təbiidir ki, bu, tərcümə edilən şeirlərdə əks olunan milli koloriti ingilisdilli oxucuya olduğu kimi çatdırmaq niyyətindən irəli gəlmişdir.

M.Ə.Sabirin, S.Vurğununu, R.Rzanın, T.Əyyubovun, Adil Babayevin, Nəbi Xəzrinin, Tofiq Bayramın və başqalarının şeirlərində işlənmiş yer adları, eləcə də şəxs adları tərcümədə olduğu kimi saxlanmış, daha doğrusu. transliterasiya edilmişdir.

S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin tərcüməsində xüsusi adların verilməsi prinsiplərinə diqqət yetirək:

*Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər.
Xəyalım dolanar, gəzər.
Gah Muğanı, gah Eldarı
Mənzil uzaq, ömür yarı.*

Bu bəndi Qladus Evans ingilis dilinə aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*Khazar the sea you border on
Where floats the legendary swan...
My day dreams sweep me swiftly on
To Mugan Jowland on to Miel,
A long life road half-done, I feel.
(70, 286).*

Sətri tərcüməsi:

*Bir sərhədin Xəzər dənizi
Harda ki, əfsanəvi sona üzür
Mənim xəyallarım şirinlikdə məni qoynuna alır
Aşağıdan Muğandan, yuxarı Milə
Uzun həyat yolunun yarısıdır, mən hiss edirəm.*

Məlum olduğu kimi, S.Vurğun “bəhri-Xəzər” ifadəsi işlədərəkən fars dilindən alınma söz (“bəhri”) işlətməmişdir ki, bu da dəniz deməkdir. İngilis dilində Xəzər dənizi “Caspian Sea” kimi tərcümə olunur. Tərcüməçi bu variantdan istifadə etsəydi, S.Vurğun şeirinin canına-qanına hopmuş, bəlkə də S.Vurğun bədiiliyinin miqyasını təşkil edən milli kolorit xeyli itmiş olardı. Tərcümədən

göründüyü kimi, Xəzəri “Khazar the sea” şəklində tərcümə etməklə Q.Evans bu ifadəni düzgün çevirmişdir.

Şeirinin sonrakı misrasında işlənən “Muğan” və “Eldar” sözləri isə “Muğan” və “Mil” kimi verilmişdir. Hər iki söz Azərbaycanda geniş yayılmış ərazi adını bildirir. Burada tərcüməçi “Eldar” sözü əvəzinə “Mil” işlətməmişdir. Fikrimizcə, bunu təqdirəlayiq saymaq lazımdır. Məlumdur ki, şair “Eldar” dedikdə “Eldar dağlarını” nəzərdə tutmuşdur. Lakin “Eldar” həm də Azərbaycanda geniş yayılmış şəxs adıdır. Bu misrada “Xəyalım gah Muğanı, gah Eldarı gəzir, dolanır” kimi verilsəydi ingilisdilli oxucu üçün anlaşılmaqlıq yarana bilərdi. Belə halda tərcüməçi “Eldar” yox, “Eldar dağı” ifadəsi işlətməli olardı. Lakin o, “Mil” sözü işlətməmişdir. Əslində bununla da şairin xəyallarını bütün Azərbaycanı gəzdirdiyini çatdırma bilmişdir.

“Azərbaycan” şeirinin başqa bir bəndinin tərcüməsinə baxaq:

*Çox keçmişəm bu dağlardan
Durna gözlü bulaqlardan
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları
Sınamışam dostu, yarı.*

Qladus Evans bu bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*I've walked these mountains again and again,
Passed by the springs bright-eyed as cranes,
And caught the distant plashing strain
Where quiet Arak's waters moved:
Here love and friends I've truly proved.
(70, 286). -*

Sətiri tərcüməsi:

*Mən bu dağları yenidən və yenidən gəzmişəm,
Durnaların gözü kimi parlaq gözlü bulaqlardan
keçmişəm
Uzaqlardan musiqi ritmini tutdum
Sakit axan Araz sularının
Burada sevgi və dostları həqiqətən sınaadım.*

“Azərbaycan” şeirini 1947-ci ildə ingilis dilinə çevirən Herbert Marşall isə həmin bəndi aşağıdakı kimi vermişdir:

I ascended the mountains looked into the eyes

*Of our sparkling springs as they bubble and rise
And from far away heard the bullrusher's sight
And the slow Araz waters nocturnally move
Here true friendship I knew, and bright honour and love.*
(Şeir adı bəlli olmayan ingilisdilli qəzətdən kəsilmiş
parça şəklində S.Vurğununu öz muzeyində saxlanılır).

Sətri tərcüməsi:

*Mən dağlara qalxdım və gözlərinə baxdım
Bizim qaynayıb coşan, parlaq bulaqlarına.
Bu uzaqlardan qamışlıq görünür,
Və sakit Araz suları ahəstə hərəkət edir
Burada həqiqi dostluğu mən tanıdım
Təmiz vicdanı və sevgini.*

S.Vurğun

*Eşitmişəm uzaqlardan,
Sakit axan Arazları, -*

dedikdə yalnız Arazı nəzərdə tutmur, ümumiyyətlə
Arazın və başqa çayların sakit axmasını müşahidə
etmişəm, - demək istəyir. Beləliklə, poetik mənzərə
yaradır. Təəssüf ki, tərcüməçilərin heç biri bu incəliyi
duymamış, hər ikisi “Sakit Araz suları” ifadəsini
işlətməmişdir.

Volter Mey isə həmin bəndi aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*I often walked among these hills,
Among the crane-eyed spring and rills
And listened to the distant thrills
Where river waters peacefully move...
Here I knew friendship and true love.
(86, 70).*

Sətri tərcüməsi:

*Mən tez-tez bu təpələr arasında gəzirdim,
Durna gözlü bulaqlar arasında
Bu yaxından zəngülərlə qulaq asırdım,
Çay suları sakit axan yerdə
Burada mən dostluğu və həqiqi sevgini tanıdım.*

Göründüyü kimi, V.Mey isə ümumiyyətlə Araz adını
çəkməmiş, ümumi bir ifadə - “çay suları sakit axan yerdə”
ifadəsini işlətməmişdir.

Məlum həqiqətdir ki, S.Vurğun Azərbaycan torpağına, onun mənzərələrinə, füsunkar təbiətinə vurğun sənətkardır. Lakin təəssüflər olsun ki, şairin öz şeirlərində işlətdiyi yalnız Azərbaycana məxsus milli realiyalar və yer adları tez-tez təhrif olunur, bu da şairin yaratdığı lövhəni ingilisdilli oxucunun anlaması üçün çətinlik törədir.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün şairin “Azərbaycan” şeirindəki aşağıdakı bəndlərə diqqət edək:

*Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan
Axşam üstü qoy uzaqdan
Havalansın Xanın səsi
Qarabağın şikəstəsi.*

Şeiri ingilis dilinə Qladus Evans aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Through Karabakh my spirit fares,
Wings over mountain here, now there
From far away done the twilit air
Drifts the song of Khan of Shusha
Famed through all Caucases and Russia.
(70, 287).*

Sətri tərcüməsi:

*Qarabağdan könlüm dolanır
Buraya, oraya könlüm qanadlanır
Uzaqlardan toranlıq zamanı
Şuşa Xanının səsi eşidilsin
Qafqazda və Rusiyada şöhrətlənmiş.*

“Spesifik milli realiya bildirən, öz semantikasını olan tarix, coğrafiya, mədəniyyət sahəsinin xüsusi adlarını, habelə yer adlarını, ləqəbləri verərkən transliterasiya da, tərcümə də mümkündür. Daha məşhur coğrafi adlara transliterasiya tətbiq olunur. Məsələn, “Mont Blanc” («Монблан»), nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar isə tərcümə edilir” (104, 188-189).

Ümumiyyətlə, bu variantların ikisi də dünya tərcümə praktikasında işlədilir. Təbiidir ki, burada yaranmış ənənə də az rol oynamır. Yuxarıda nümunə gətirdiyimiz bənddə işlənmiş “Qarabağ” sözü “Qafqaz”a nisbətən məhdud yerli əhəmiyyət kəsb edir. Lakin söhbət məhz müəllifin təsvir etdiyi diyardan (indiki halda Qarabağdan) gedirsə,

tərcüməçinin “Qarabağ” sözü əvəzinə “Qafqaz” işlətməsi, hətta bura “Rusiya” sözü də əlavə etməsi anlaşılmazdır.

Bu cəhətdən həmin bəndi V.Mey daha uğurlu tərcümə etmişdir:

*Round Karabakh my heart roams gay,
On this hill, Or on that would stray
Let evening bring from far away
The song of master-singer Khan
The eastern song of Azerbaijan.
(86, 6).*

Sətiri tərcüməsi:

*Qarabağ ətrafında mənim könlüm şən dolaşır,
Bu tərədə, ya o birində dolanır.
Qoy axşamlar uzaqdan gətirsin
Ustad müğənni Xanın mahnısını
Azərbaycanın Şərq mahnısını.*

Göründüyü kimi, V.Mey Qarabağ sözünü orijinalda olduğu mənada vermiş, həm də “Ustad müğənni Xanın mahnısını” misrası ilə xüsusi adı dəqiq çatdırmışdır.

Həmin şeirin xüsusi ad işlənən başqa bəndinə baxaq:

*Min Qazaxdan köhlən ata
Yalmanına yata-yata
At qan-tərə bata-bata
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göy-gölə bax.*

Qladus Evansın tərcüməsi:

*In Kazakh mount and give free rain
Jean well over the horses mane,
A sweating gallop then maintain;
On reaching mountain pastures high,
Look down on Gyok Gyoll-mirrored sky.
(70, 286).*

Sətiri tərcüməsi:

*Qazaxda min ata və sərbəst çap
Atın yalmanına yaxşı yat
Tərləmiş atı sonra dayandır
Dağların hüdüür yaylaqlarına qalxanda*

Aşağı - səmanı güzgü tək əks edən Göy-gölə bax.

Göründüyü kimi, tərcüməçi bu parçada “Kəpəz” sözünün transliterasiyasının verməyi lazım bilməmiş, onu “hündür, sıra dağlar” ifadəsi ilə əvəz etmişdir. Yəqin ki, bu parçada tərcüməçi “Kəpəz” sözünü məhdud yerli əhəmiyyətli ad kimi saxlamağı lazım bilməmişdir. Lakin məlumdur ki, dünya tərcümə praktikasında xüsusi adlar transliterasiya olunmayanda həmin adın mənası verilir. Haqqında söhbət gedən parçada isə məhz “Kəpəz dağı” ifadəsinin tərcümə olunması şeirin poetikliyi daha da artır bilirdi. Çünki tarixdən yaxşı bilir ki, Göy-göl möcüzəsi Kəpəzin uçması ilə yaranmışdır. Bu mənada şairin Göy-gölə onu əhatə edən “Hündür dağlardan” yox, məhz Kəpəzdən baxmağı məsləhət görməsi təsadüfi deyildir (Qeyd edək ki, yuxarıda haqqında danışdığımız Herbert Marşall şeirin müqayisə olunan bəndlərini tərcümə etməmişdir).

V. Mey şeirin bu bəndini də Q.Evansa nisbətən daha uğurlu çevirmişdir:

*Then saddle a well groomed Gazakh foak
And make him sweat as you chase your goal
Pressed to his mane, pour out your soul
Then climb the spine of postures green,
Where, from Kapaz, Gey-Gel is seen.
(86, 5).*

Sətri tərcüməsi:

*Sonra yaxşı yəhərlənmiş Qazax dayçasına min
Məqsədinə çatmaq üçün qoy o tərləsin.
Yalmanına yat, ürəyini boşalt
Sonra yaşıl otlaqların belinə qalx
Harada ki, Kəpəzdən Göy-göl görünür.*

V.Mey “Kəpəz” və “Göy-göl” sözlərini olduğu kimi saxlamışdır. Qeyd edək ki, V.Mey bu bənddə “köhlən at” ifadəsini “dayça” kimi tərcümə etmişdir. Halbuki, köhlən atla dayça eyni məfhumlar deyil.

“Hər bir dilin antroponimikasının öz xüsusiyyətləri var və bu həmin xalqın mifologiyası, dini, tarixi, mədəniyyəti və psixologiyası ilə bilavasitə əlaqədar olur”. (94,139). -Belə adlar alındığı mənbədən asılı olaraq mənfi və ya müsbət çalar ifadə edir.

Məlum olduğu kimi, Yezid adı müsəlman aləmində mənfi çalara malikdir. Mirzə Əli Möcüz də “Canlı cənazə” şeirində bu addan məhz mənfi mənada istifadə etmişdir:

*Ey yar qar, kafər edirsən Əlini sən,
Əyləşmişən Yezid kimi məxti-xilafətə.*

D. Rotenberqin tərcüməsi:

*Oh misarable Mollah, you'd declare Ali a giaour,
Like a wretched Gesid you'd usurp, if you could all
power.*

(70, 248).

Sətri tərcüməsi:

*Ah, yazıq molla, sən Əliyə Gavur deyirsən
Bədbəxt Yezid kimi sən bacarsaydın
hakimiyyəti ələ alardın.*

Göründüyü kimi, tərcüməçi mənfi mənada işlənən Yezid adına “bədbəxt” sözü də əlavə etmiş, beləliklə həmin ada müsbət çalar vermişdir. Bu, tərcüməçinin İslam dininə məxsus adların mənasını bilməməsindən irəli gəlir. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, tərcüməçi haqlı olaraq Əlinin adını ayrıca aşağıdakı kimi izah etmişdir: “Əli Məhəmmədin Yezid tərəfindən qətlə yetirilmiş əmisi oğludur”.

Müasir Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə tərcümə nümunələri əsasında apardığımız müqayisəli tədqiqat sübut edir ki, şeirlərdə işlənən məşhur xüsusi adlar (Xəzər, Kür, Araz, Göy-göl, Dədə Qorqud, Leyli, Məcnun və s.) əsasən transliterasiya olunmuşdur. Bu da həmin şeirlərdə milli koloritin qorunub saxlanmasına xidmət edir.

Hüseyn Arifin “Sazım dinir” şeirinin tərcüməsində orijinalda verilmiş duyğular təhrif olunmuşdur. Şair yazır:

*Sazım dinir,
Sakit-sakit
“Kərəmini” dinləyirəm
Ötən qəmli əsrlərin
Həsrətilə inləyirəm
Haray Əsli!
Haray Kərəm!*

Yuçin Felçenhor bu parçanı aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*And my saz, it speaks to me,
Calmly, softly,
And I listen
To the strains of "Keremi"
And I listen as it sings
Of the ages sad gone by,
Of the lovely maid Asli
Of her lover Kerem!
(70, 440).*

Sətri tərcüməsi:

*Mənə
Sazım danışır
Sakit, yumşaq
Və mən "Kərəmi"ni dinləyirəm
Və o çaldıqca mən dinləyirəm
Keçmiş qəmli əsrlərdən
Sevimli Əslini
Və onun sevgilisi yazıq Kərəmi.*

Əvvəla, "Sevimli Əsli" və "Yazıq Kərəm" ifadələri hələ ingilisdilli oxucuya heç nə aydınlaşdırmır. Görünür, burada tərcüməçi çıxış verib kiçik izahat yazmalı idi.

Digər tərəfdən şair "Kərəmi"ni dinləyərək haray qoparmaq istəyir: "Haray Əsli! Haray Kərəm!" Tərcümədə isə bu haraydan əsər-əlamət yoxdur.

Şeir in digər bəndində isə deyilir:

*Sazım dinir...
Otağında
Kərəm yoxdur,
"Kərəmi" var.*

İngiliscəsi:

*This my saz it speaks to me
In the quiet of my room:
Through Kerem will pass away,
"Keremi" will still remain.
(70, 440).*

Sətri tərcüməsi:

Sazım mənə danışır

*Sakit otağında
Kərəm çıxıb getsə də,
“Kərəmi” hələ qalacaq.*

Göründüyü kimi, tərcüməçi bu bənddə də xüsusi adla ifadə olunmuş milli koloriti qoruya bilməmişdir. Tərcümədən belə çıxır ki, Kərəm bir qədər əvvəl şairin otağında olub, amma indi çıxıb getdiyi üçün “Kərəmi” qalır...

Xüsusi adların tərcümədə saxlanılmasından danışarkən bir cəhəti də qeyd etmək yerinə düşərdi. Orijinalda işlənən xüsusi adların olduğu kimi saxlanılmasının vacibliyindən söhbət açmışıq. Lakin müəyyən məqamlarda, obrazın çatdırılmasına xələl gətirmədən xüsusi adların ümumiləşdirilməsi, yaxud daha anlaşılıqlı xüsusi ad işlədilməsi zərurəti də meydana çıxır. Fikrimizi izah etmək üçün Balas Azəroğlunun “Elə oğul istəyir Vətən” şeirinin tərcüməsinə baxaq:

*Budur Tehranın qisası
“Milləti-qəyyur”... deyə
Kürəyinə əl vurub
Dilini kəsirlər bir millətin,
Görək kim qanıyla bahasını verəcək bu cinayətin!*

Bu parçanı ingiliscəyə O.Moisiyenko aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*This is the vengeance of great Tehran,
“We are a mighty nation,” says clean
Encouraging, they pat our shoulder blade,
Yet use of our own language they forbade
Who will repay for this atrocious Crime!
(70, 409).*

Parçanın sətri tərcüməsi isə belədir:

*Böyük Tehranın qisası budur,
Biz qüdrətli millətik, - deyir İran
Bizi ruhlandırıb çiyimizə vururlar
Hələ bizim dildə danışmağı onlar qadağan edir.
Onlar bu amansız cinayətin əvəzini alacaqlar.*

Şeirin orijinalında “Milləti-Qəyyur”... – deyə dilini kəsirlər, bir millətin fikrini mütərcim “Biz qüdrətli millətik”, - deyir İran” kimi tərcümə etmişdir. Fikrimizcə,

tərcüməçinin bu əlavəsi (“İran”) yerinə düşür. Çünki şair “dilini kəsirlər bu millətin” deyəndə nəyi nəzərdə tutduğu azərbaycanlı oxucuya məlumdur. Lakin ingilisdilli oxucu bu ümumi fikirdən şairin mətləbini anlaya bilməzdi. Ona görə də tərcüməçi məhz İranın “biz qüdrətli millətik”– deyə meydan oxumasını nəzərə çatdırmışdır. Lakin şeirin sonrakı misralarında işlənmiş xüsusi adların ixtisar edilməsinə heç cür haqq qazandırmaq olmaz:

*Şərq xitabət kürsüsünə qalxdığı
Qaralar ağların hakimiyyətini yıxdığı
bir zamanda,
ana dili qadağan olmuş
Cənubi Azərbaycanda.
Bir həddinə baxın zülmün
Səfəvilərin qanun yazdığı dilə
Kilid vurmuş cəlladın birisi.*

İngiliscəsi:

*While the orientals rise in force sublime,
While the oppressed rulers overthrow,
Our tongue's forbidden!! This is mean and law,
So cheeky are the despots, as you know!
The tongue in which the shahs wrote out their laws
Prohibited! And one man is the cause!
(70, 411).*

Sətiri tərcüməsi:

*Şərq böyük qüvvə ilə qalxarkən
İstismar olunanlar onların rəhbərlərini
məğlub edərkən,
Bizim dilimiz qadağan olundu!
Bu bir qanundur.
Belə abırsızdırlar despotlar, bildiyin kimi
Şalvar qanunlarını yazdığı dil
Qadağan edilmişdir və buna bir adam səbəbdir.*

Şeirin bu parçasında tərcüməçi “Cənubi Azərbaycan” ifadəsini işlətməyi lazım bilməmişdir. Nəticədə ingilisdilli oxucu həm Azərbaycan xalqının ikiyə parçalanması faktından xəbərsiz qalır, həm də “Bizim dilimiz qadağan olundu” misrası ilə şairin məqsədi çatdırılmır. “Səfəvilərin qanun yazdığı dil” fikrinin də ixtisar olunması şeirin məqsəd və məzmununu təhrif etmişdir.

Apardıgımız müqayisələr sübut edir ki, Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümə nümunələrində xüsusi adların saxlanmaması milli koloritin qorunmasına, həm də ciddi məna naqisliyinə səbəb olur. Bu həm də yaradıcılığı haqqında söhbət açılan sənətkarların bədii üslubunun təhrif olunmasına gətirib çıxarır. Çünki, “yazıçının şəxs adının estetik funksiyasına münasibəti çox vaxt onun bədii üslubunu müəyyənləşdirir” (94, 138).

3.3. Frazeoloji birləşmələr

Hər bir dilin leksik sistemində funksiyaca tək-tək sözlərə uyğun olan, “ayrıca formalaşan” külli miqdarda müstəqil dil vahidləri vardır. Frazeoloji vahidlər, yaxud frazeologizmlər adlanan belə leksikləşmiş söz birləşmələri bədii tərcümə prosesində müəyyən çətinliklər yaradır. Şifahi danışq dilinin, foloklor xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən frazeoloji söz birləşmələri son nəticə etibarilə milli psixologiyadan, xalqın dünyaduyumundan xəbər verir, deməli, milli koloriti əks etdirir.

Azərbaycan poeziyasında frazeoloji birləşmələr geniş istifadə edildiyi üçün biz onların ingilis dilinə tərcüməsi üzərində dayanmaya bilmərik. Həm də ona görə ki, dilin milli xüsusiyyəti, onun koloriti frazeologiyada çox aydın surətdə özünü göstərir. Obrazlılıq, məcazilik Azərbaycan xalq danışq dilinin, xüsusilə frazeologiyasının səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir.

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi zamanı ortaya çıxan çətinliklər barədə mütəxəssislər müxtəlif mülahizələr söyləmişdir.

“Bədii əsərin tərcüməsi prinsipində adam bir sıra incə, zərif, sirli hallara rast gəlir. Elə obrazlı ifadələr, təşbehlər və idiomlarla qarşılaşır ki, onların müstəqil tərcüməsi mümkün deyil. Adekvat şəkildə ifadəsini tapmaq bir və bəlkə də bir neçə səhifənin tərcüməsindən artıq vaxt, qüvvət tələb edir. Mənə elə gəlir ki, belə hallarda həmin ifadə və idiomların başqa dillərdə necə verildiyinə də nəzər salmaq faydasız olmaz”. (39, 9).

Tərcüməçi üçün bir qayda olaraq atalar sözlərinin, zərbi-məsəllərin, idiomatik ifadələrin, frazeologizmlərin və s. tərcüməsi çətinlik törədir. Məlumdur ki, bu ifadələrin böyük əksəriyyəti öz mahiyyətinə görə xalqın məişət və mədəni inkişafının spesifik xüsusiyyətləri ilə sıx əlaqədardır. Orijinalın dilində aydın, anlaşıqlı, doğma və tamamilə təbii görünən belə söz və ifadələr tərcümə

prosesində müvafiq assosiasiyalar doğurmaya da bilər. Bəzən tərcüməçi Azərbaycan dilində müvafiq bir ifadəni tapa bilmir və həmin ifadəni hərfi tərcümə edir. Bu isə əksər hallarda personajların nitqində dərhal yad element təsiri bağışlayır və qeyri-təbii görünür” (60, 209).

Deməli, frazeoloji birləşmələr semantikasından, işlənmə yerindən, kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə, müxtəlif prinsiplər əsasında tərcümə oluna bilər. Bu, tərcüməçidən yaradıcı ölçü hissi, həm orijinala, həm də tərcümə dilinə böyük həssaslıq tələb edir. “Tərcümə prosesində mütərcimin mövqeyi sabit deyildir, müxtəlif realilərin tərcüməsində o həmişə vahid prinsipə əsaslanma bilməz...” (60, 209).

Belə çətinliklərə baxmayaraq frazeoloji vahidlərin uğurlu tərcüməsi orijinalın milli koloritinin saxlanmasına xidmət etməklə yanaşı, həm də obrazlılığı dəqiq çatdırmağa imkan yaradır. Bu baxımdan frazeoloji birləşmələrin düzgün tərcüməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şərq xalqlarında məhəbbət, hörmət, sədaqət bildirən “ölərəm sənün üçün”, “ağrın ürəyimə”, yaxud inandırma forması olan “canına and içirəm”, “başına and içirəm” kimi spesifik ifadə formaları vardır. Bəs bunları necə çevirməli? Tərcümə etməli, yoxsa tərcümə edilən dildə mövcud olan digər ifadələrlə dəyişməli? Aydın məsələdir ki, burada vahid, bütün hallar üçün məcburi qanun və qayda ola bilməz.

Konkret misalə baxaq. Rus dilində belə bir məsəl var: “Qurddan qorxan meşəyə getməz”. Bu məsəl Qafqazda bir qədər başqa cür səslənir: “Qurddan qorxan qoyun saxlamaz”. Tərcümə zamanı bu məsəli digəri ilə əvəz etmək olarmı? Məncə, əvəz etmək olmaz və lazım deyil. Olmaz ona görə ki, əgər Rusiyada qurdla rastlaşmaq təhlükəsi meşə ilə bağlıdırsa, Qafqazda qurd hər şeydən əvvəl qoyun saxalayan üçün təhlükəlidir. Məsəl dəyişdirilirsə, bu vacib yerli, milli kolorit itə bilər. Mənə elə gəlir ki, bütün belə hallarda tərcüməçinin hissiyyəti, intuisiyası ön plana çıxır...” (63, 46).

Zərbi-məsəllərin, atalar sözlərinin bəziləri sırf milli xüsusiyyət daşıyır, məxsus olduğu xalqın yaşadığı yerlə (çay, dağ, dəniz və s. adları ilə), tarixi şəxsiyyətlərin adı ilə, həmin xalqın əqidəsi ilə bağlı olur. Bəzi tərcüməçilər belə hallarda onların ekvivalentlərini tapmağı tövsiyyə edirlər. Halbuki, əksər hallarda bu ekvivalentlərin tapılması kobud səhvlərlə nəticələnir. Məsələn, “hər fit çalandan ovçu olmaz” ingilis atalar sözünü ekvivalent

yolu ilə Azərbaycan dilinə “hər oxuyan Molla Pənah olmaz” kimi də tərcümə etmək olar. Ancaq belə düzgün olmaz. Çünki Molla Pənah əcnəbi oxucuya məlum deyil. Belə hallarda həmin atalar sözünün bizim dilə əslində olduğu kimi göstərilməsi məsləhət görülür.

Üzərində milli əlamət olmayan atalar sözlərinin, zərbi məsəlləri isə ekvivalent yolu ilə tərcümə etmək faydalıdır.

İngilis dilində “lələyi oxşar quşlar bir yerdə toplaşır” ifadəsinin azəri dilinə “su axar çuxurunu tapar”, yaxud “taylı-tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər” kimi tərcümə etmək olar. Çünki onlarda heç bir limitləndirici ünsür yoxdur” (56).

Frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar konkret təsnifat təklif edən mütəxəssislər də var.

- 1) xarici dilli obrazın tamamilə saxlanması;
- 2) obrazlılığın bir qədər dəyişdirilməsi;
- 3) obrazlılığın tamamilə dəyişdirilməsi;
- 4) obrazlılığın çıxarılması.

(100, 145).

Frazeologizmlərin tərcüməsi zamanı tərcümə edilən dildə həmin birləşmələrin işləndiyi kontekstə daha çox uyğun gələn qarşılığını tapmaq, frazeoloji birləşmənin ayrı-ayrı hissələrini dəyişdirmək, yaxud tərcümə edilən dildə işlənən müvafiq frazeoloji birləşmə ilə əvəz etmək praktikasını da tətbiq olunur (104, 195).

Deməli, frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə bağlı konkret resept, konkret qayda yoxdur. Bütün hallarda kontekstdən çıxış edərək bu və ya digər birləşmənin uğurlu tərcüməsinə nail olmaq lazımdır.

Bütün bu deyilənlərdən sonra Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı frazeoloji birləşmələrin çevrilməsi praktikasını araşdıraraq.

Abdulla Şaiqin “Dağlar sultanı” şeirinin aşağıdakı bəndinə baxaq:

*Çomaq əldə dolaşır, dağı, daşı,
Qoyun, quzu, köpək, tütək yoldaşı,
Azacıqdır aşu, ağrımaz başu
Bu xoşbəxtə hər nə desən yaraşır.*

Avril Pimən həmin bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*With his staff the shepherd strolls mountains, valleys.
A truss of firewood is all he carries
Except his flute: sheep are only his worries*

*And wisdom gleams in all his saws and sallies
(70, 273).*

Sətri tərcüməsi:

*Əlində çomağı dağları, dərələri dolaşır
Bir qucaq odundur onun daşdığı
Tütəyindən başqa qoyunlardır onun qayğısı
Onun atalar sözlərində, replikalarında müdriklik var.*

Şair çobana həsr etdiyi bu şeirdə onun qayğısızlığını ön plana çəkmək üçün “Azacıq aşım, ağrımaz başım” zərb-məsəlini “Azacıqdır aşım, ağrımaz başım” şəklində işlətməmişdir. Şeirdə zərbi-məsəlin və ya atalar sözünün belə cüzi dəyişikliklə verilməsi təbiidir. Lakin tərcüməçi, görünür, bu ifadənin qarşılığını tapa bilməyib, yaxud mənasını dərk etməyib və “onun atalar sözlərində, replikalarında müdriklik var” misrası işlətməmişdir. “Azacıq aşım, ağrımaz başım” məsəlini ingilis dilinə hərfi tərcümə etmək mümkün deyil. Çünki bu məsəl sırf Azərbaycan danışıq dilinə məxsus birləşmədir. Lakin həmin məsəl özündə konkret milli əlamət saxlamır. Ona görə də tərcüməçi məsəlin mənasını ingilis dilində verməli idi. Frazoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar bu da məqbul yoldur. Əslində şair bu misranı işlətməklə çobanın müdrikliyindən yox, onun qayğısızlığından söhbət açmışdır. Ona görə də bizə elə gəlir ki, tərcüməçi “Azacıqdır aşım, ağrımaz başım” misrasını aşağıdakı kimi verə bilərdi:

He satisfies with the portion he is given.

Abdulla Şaiqin “Nişanlı qız” şeirində də zərb-məsəl işlədilmişdir:

*Heyvan kimi sərviyyəyə satıldım,
Suçlu kimi zindana atıldım,
Ey taleyim, etmə gəl mənə naz.
Qan qusmağa neylərəm qızıl tas!*

Bu parçanı Avril Pimən aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*Like a beast, for gain I have been traded
Like a felon, sentenced and disregarded
Oh fate, why should you mock at me, and scoff*

*Tending a gold spittoon when blood I cough?
(70, 269).*

Sətri tərcüməsi:

*Heyvan kimi qazanc üçün mən satıldım
Cani kimi məhkum olundum, alçaldım.
Ah tale, istehza edib gülürsən?
Mən qan öskürdüyüm vaxt mənə qızıl tas verərək...*

Göründüyü kimi, zərbi-məsəlin tərcüməsi düzgün verilmişdir. Bu məsəl “Günüm ah-vayla keçəcəksə, var-dövlət nəyimə lazımdır”- mənasında işlənir. Bu baxımdan bu ifadə ingilis dilində aşağıdakı kimi verilsə daha da uğurlu olardı:

“I wouldn’t like to have any wealth, if I don’t make myself at home”.

Sətri tərcüməsi:

Əgər mən özümü rahat hiss etmirəmsə, heç bir var-dövlət istəməyəm.

Ənvər Əlibəylinin “Məşəl” şeirini ingilis dilinə Doryen Rotenberq çevirmişdir:

*“Süleymana qalmayan dünya
Sənə də qalmayacaq”
Deyilən bir məsəl var.
Dolaşar dodaq-dodaq,
Bu düzdür...
Biz gedəcəyik ancaq
Dünya yenə də
İnsanlara qalacaq*

İngiliscəsi:

*“This world that didn’t become Suleiman’s
will never be yours” either
So says the proverb
Passed on from mouth to mouth...
It is true,
We will go,
But the world
And everything in it
Will be left for the people.*

(70, 390).

Sətri tərcüməsi:

*“Bu dünya ki, Süleymanın olmadı
sənin də olmayacaq”.*

*Belə deyir məsəl
Ağızdan-ağıza keçmiş
Bu düzdür,
Biz gedəcəyik
Ancaq dünya
Və onun içindəkilər
Xalqa qalacaq.*

Göründüyü kimi, “Süleymana qalmayan dünya, sənə də qalmaz” zərb- məsəli demək olar ki, olduğu kimi saxlanmışdır. Bu məsəlin ekvivalentini vermək düzgün olmazdı. Çünki burada milli əlamət var (“Süleymana qalmayan dünya”). Tərcüməçinin bu milli əlaməti saxlamasını uğur hesab etmək olar.

Mikayıl Müşfiqin “Könlümün dedikləri” şeirinin aşağıdakı bəndinin tərcüməsini müqayisə edək:

*Babam dedi: “Keçən günə gün çatmaz”
Mənim könlüm bu sözlərə heç yatmaz.
Mənim könlüm deyir ki: hələ bunlar nədir ki...*

Olqa Moisiyenkonun tərcüməsi:

*My sires define
“Past times were fine”
These words I hate,
My heart says: “ Wait”.*
(70, 282).

Sətri tərcüməsi:

*Mənim babalarım təyin edir
Keçmiş vaxtlar gözəl idi.
Bu sözlərə mən nifrət edirəm
Mənim ürəyim deyir: “Gözlə”!*

“Keçən günə gün çatmaz” atalar sözü tərcümə olunmuşdur. Lakin bu variant “Keçən günə gün çatmaz” atalar sözünün məna tutumunu tam əks etdirmir. Çünki bu atalar sözü “ötən günlər gözəl və yaxşı idi”, - demək deyil,

ötən günün qaytarılmasının qeyri-mümkünlüyünü nəzərə çatdırmaqdır. Lakin şeirdən görünür ki, M. Müşfiq

Babam derdi: "Keçən günə gün çatmaz",

Mənim könlüm bu sözlərə heç yatmaz, -

deməklə babanın dili ilə məhz həmin fikri, yəni ötən dövrlərin daha yaxşı olması fikrini nəzərdə tutmuşdur. Ona görə də tərcüməçi həmin atalar sözünün bu kontekstdə verdiyi mənanı düzgün tərcümə etmişdir.

Zeynal Xəilin "Miniətlər" şeirində (tərcümə Tom Botinq) işlənmiş aşağıdakı zərbi-məsəlin tərcüməsinə baxaq:

Barını yediyin ağacı kəssən

Özün barlı ağac ola bilməzsən.

İngiliscəsi:

If you would fell a tree whose fruit you ate

To be a barren tree may be your fate.

(70, 381).

Sətri tərcüməsi:

Meyvəsini yediyini ağacı yıxsan

Sənin taleyin barsız ağac ola bilər.

Tom Botinq məsəlin mənasını olduğu kimi tərcümə etmiş, beləliklə, şairin fikrini çatdırı bilmişdir.

Tələt Əyyubovun "Söylə nədən bildin, söylə nə bildin?" şeirini Doryen Rotenberq tərcümə etmişdir:

Astaca dedin ki, bilirəm yanır

Kiminin ürəyi, kiminin əli...

Gen dünya başıma tərsə dolanır

Sənin o sözünü mən eşidəli...

Mənim ürəyimin bu yanmasını

Söylə nədən bildin, söylə nə bildin?

İngiliscəsi:

Said softly: "I know," and to me turning,

Some burn their hands, and others hearts are burning

When I heard you speaking about my desire,

Round and round all the world began to go

*How did you know that my heart was on fire
Tell me lovely one, tell me, how did you know?
(70, 393).*

Sətri tərcüməsi:

*Yumşaqca dedin: “Bilirəm” və mənə dönərək
Kimin əlini yandırır, başqalarının ürəkləri yanır
Sənin mənim arzumdən danışdığını eşidəndə
Dünya başıma dolanmağa başladı
Sən hardan bildin ki, mənim ürəyim od üstədir,
Söylə, sevgilim, söylə sən necə bildin?*

Bu bənddə şairin işlətdiyi “Gen dünya başıma tərsə fırlanır” məsəli də nisbətən uğurlu tərcümə olunmuşdur: “Dünya başıma dolanmağa başladı”.

Azərbaycan dilində “dünyanın başıma tərsə dolanması” şəklində işlənən bu məsəlin məhz “tərsə dolanmaq” çaları tərcümədə saxlanmasa da, hər halda tərcüməçi aşıqın iztirabını “dünya başıma dolanmağa başladı” ifadəsi ilə düzgün çatdırıb bilmişdir.

Azərbaycan şairləri obrazlılıq və emosional mənə çaları yaratmaq üçün frazeoloji birləşmələrin digər növlərindən də geniş istifadə edirlər. Bu mənada idiom və ibarələr daha çox işlənir.

İngilis dilinə tərcümə zamanı belə birləşmələrin ifadə etdiyi obrazlılıq və milli kolorit heç də həmişə qorunub saxlanılmır. Bu, şübhəsiz, yenə də Azərbaycan dilində frazeologizmlərin özünəməxsusluğu, sırf milli xarakter daşması ilə bağlıdır. Ona görə də belə birləşmələrin tərcüməsi zamanı onların yaratdığı mənə çalarını vermək, daha doğrusu, onların ifadə etdiyi mənəni saxlamaq vacibdir. Bu sahədə hərfi tərcümə qətiyyənlə məqbul sayıla bilməz.

Müasir Azərbaycan poeziyasından nümunələri ingilis dilinə çevirən mütərcimlər bu və ya digər şəkildə həmin prinsipi gözləməyə çalışmışlar.

Rəsul Rzanın “Dənizli dünya” şeirindən (tərcüməçi Tom Botinq) aşağıdakı parçaya baxaq:

*Ayaq saxladım bir an
Bağırdım səsim gəldikcə:
Nə qara-qışqırıq salmışan?
Əli qoynunda durmuş
Balıqçılardan xəbərin varmı?*

İngiliscəsi:

*I slowed down my pace and shouted aloud
What cause have you, sea, to moan?
Have you never seen fisherman frozen in woe?
(70, 337).*

Sətri tərcüməsi:

*Mən addımlarımı yavaşıtım
və bərkdən qışqırdım:
Dəniz, səbəb nədir, sən bağırırsan?
Sən heç vaxt qəmə qərq olmuş balıqçı görməmişənmi?*

Göründüyü kimi şerin orijinalında bir neçə idiomatik ifadə işlənmişdir: “ayaq saxlamaq”, “qara-qışqırıq salmaq”, “əli qoynunda durmaq”. Tərcüməçi “ayaq saxlamağı”, “addımları yavaşıtmaq”, “qara-qışqırıq salmağı”, “bağırmaq”, “əli qoynunda durmağı”, “qəmə qərq olmuş” kimi çevirmişdir. Fikrimizcə, orijinalda işlədilmiş bu frazeologizmlərin mənasını olduğu kimi çatdırma bilmiş tərcüməçinin işini uğurlu saymaq olar.

S.Vurğunun

*Göylərə baş çəkir Göyazən dağı
Axşam açıq olur ayın qabağı
misralarını ingiliscəyə çevirən Volter Mey “baş çəkmək”
idiomuna poetik qarşılıq tapmışdır:*

*In the clouds Geyazan its summit hides,
And at eve, round-faced, the full moon rides.
(86, 58).*

Sətri tərcüməsi:

*Buludlar arasında Göyazən öz zirvəsini gizləyir,
Axşamlar isə dəyirmi sifətli, tam ay çapır.*

İslam Səfərlinin “Nişanlı qız” şeirində (tərcüməçi Qladus Evans) istifadə olunmuş idiomlar da uğurla tərcümə edilmişdir:

*... Qaşlar çatma, göz badamı
Köksü dənizdir, köpürür...
Hörükləri yer süpürür.*

*Bir də axı bu gün təkdir,
Nişanlısı gələcəkdir?*

İngiliscəsi:

*Slender crescent eyebrows, each an arc
Over almond eyes of umber dark
Moon-breasts tremulous as gentle seas
Gleaming braids that fall below her knees
Yes, today's the greatest in the year
The groom-to-be must come, her cavalier.
(70, 418).*

Sətri tərcüməsi:

*Şabalıdı badam gözlər üstündə
Uzun aypara qaşlar
Köksü dəniz kimi titrək
Parlaq hörükləri dizindən aşağı düşür.
Bəli, bu gün ilin ən böyük günüdür.
Onun kavaleri, nişanlısı gəlməlidir.*

Bu parçada işlənmiş “çatma qaşlar” (uzun aypara qaşlar), “badamı göz” (şabalıdı badam göz), “hörükləri yer süpürmək” (hörükləri dizindən aşağı düşür) kimi idiom və ibarələrin mənası çatdırılmışdır.

Lakin bəzi hallarda tərcüməçilər belə birləşmələrin mənasını çatdırı bilmir, idiom və ibarələri hərfi tərcümə edirlər ki, bu da mənanın təhrif olunmasına gətirib çıxarır.

İbrahim Kəbirinin “Yaxşı adam” şeirində (tərcüməçi Tom Botting) idiomatik ifadə yanlış tərcümə olunmuşdur:

*Yaman gündə, bərk ayaqda
Yaxşı adam çatır dada.*

İngiliscəsi:

*March on because your goal is near,
You soon shall meet that friend most dear.
(70, 399).*

Sətri tərcüməsi:

*İrəli get ona görə ki, sənənin məqsədin yaxındadır.
Sən tezliklə ən əziz olan həmin dostunla görüşəcəksən.*

Orijinalda işlənmiş “dada çatmaq” idiomu, onun daşdığı mənə yükü tərcüməçinin diqqətini cəlb etməmiş, beləliklə, fikir təhrif olunmuşdur. Fikrimizcə, həmin misra aşağıdakı kimi tərcümə olursa daha düzgün olardı: “Good man helps to all for rainy days.”

Aşıq Ələsgərin “Müşgünaz” şerinin aşağıdakı bəndində də ibarənin tərcüməsi təhrif olunmuşdur. Şair yazır:

*Sübhün çağı mah camalın görəndə
Xəstə könlüm gəldi saza, Müşkünaz.*

İngiliscəsi:

*Early in the morning when I saw the moon's beauty
My sick heart came to the saz, Mushgunaz.
(74, 164).*

Sətri tərcüməsi:

*Səhər tezdən mən ayın
Gözəlliyini görəndə
Mənim xəstə ürəyim saza gəldi Müşkünaz.*

Bu bənddə işlənmiş “mah camal” ibarəsi Müşkinazın gözəlliyinə işarədir. Şair Müşkünazın üzünü aya bənzətmişdir. Lakin tərcüməçi bu ibarənin mənasını anlamadığı üçün Müşkünazın gözəlliyini yox, ayın gözəlliyini göstərmişdir. Bu ifadəni ingiliscə “moonlike face” şəklində vermək daha düzgün olardı.

Ümumiyyətlə, apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan poeziyasında işlədilən ibarələr və bənzətmələr tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Bu da tərcüməçilərin Azərbaycan poeziyasına məxsus milli koloritə, üslubi xüsusiyyətlərə bələd olmamasından irəli gəlir. Çünki hər bir dilin, hər bir xalqın başqa xalqlarda olmayan ənənəvi müqayisələri vardır. Ona görə də bu və ya digər şeiri tərcümə edən mütərcimlər bu xüsusiyyəti nəzərə almalıdırlar. Yuxarıda verilən nümunə və müqayisələr sübut edir ki, frazeoloji vahidlərin tərcüməsi mütərcimləri bir sıra mühüm problemlər qarşısında qoyur. Bu problemlər Azərbaycan və ingilis dilindəki frazeologizmlərin bir-birindən ciddi fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Ona görə də Azərbaycan və ingilis frazeoloji vahidləri qarşılıqlı surətdə öyrənilməli, müqayisəli şəkildə təhlil olunmalıdır. Belə tədqiqatlar gələcəkdə müvafiq olaraq Azərbaycanca-ingiliscə və ingiliscə-azərbaycanca

frazeologiya lüğətləri yaratmağa da kömək edərdi. Bu da Azərbaycan poeziyasının ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər üçün qiymətli vəsait olardı. Doğrudur, heç bir kamil lüğət kontekstdə işləmə biləcək frazeologizmlərin istifadə imkanlarını tam nəzərə ala bilməz. Lakin hər halda orijinalın dilinə, onun üslubiyatına tam bələd olmayan tərcüməçi üçün lüğətin əhəmiyyəti çox böyükdür.

Digər tərəfdən tərcümə işi, ümumiyyətlə ənənələr əsasında formalaşır və təkmilləşir. Azərbaycan dilindən ingilis dilinə şeir tərcüməsi sahəsində müəyyən işlər görülsə də, hələ konkret ənənə formalaşdığından danışmaq tezdir. Təbiidir ki, belə ənənənin formalaşması frazeoloji birləşmələrin də daha uğurlu çevrilməsinə kömək edərdi.

Frazeologizmlərin tərcümədə saxlanması başlıca vəzifəsini görməkdə mütərcimə kömək edir: nəinki informasiyanın məntiqi predmetini, həm də onun obrazlılığını, emosional təsirini çatdırır. Ona görə də tərcüməçi orijinalda işlənmiş frazeoloji vahidin yaratdığı məna çalarını, yığcamlığı tərcümə olunan dilin müvafiq frazeoloji vahidləri ilə əvəz etməlidir.

Qarşılığını tapmaq mümkün olmayan frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi zamanı mütərcim əlavə izahatla ya ifadənin özünü verməli, ya da əlaməti olmayan, ümumi səciyyə daşıyan ifadə işlətməlidir.

İngilis dilində işlənən "all are not hunters that blow horns" atalar sözünün azərbaycanca qarşılığı "hər oxuyan Molla Pənah olmaz"dır. Təbiidir ki, tərcüməçi bu variantı verə bilməz. Həmin atalar sözünün bir qədər dəyişib Azərbaycan dilində ən yaxşı qarşılığını kalka yolu ilə belə vermək olar: "hər tufəng götürəndən ovçu olmaz" (58, 14).

3.4. Realiyalar və onların tərcüməsi

Başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də müəyyən spesifik əşya, anlayış bildirən, lakin başqa xalqların dilində olmayan, beləliklə, tərcüməsi demək olar ki, qeyri-mümkün olan və tərcümə nəzəriyyəsində realiya adlanan sözlər vardır.

Realiyaların saxlanması da bədii tərcümədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdəndir. "Realiyaların tərcüməsi, hər şeydən əvvəl milli psixologiya, adət-ənənə, düşüncə və dünya duyum tərzində haqqında təsəvvür yaradarkən yazıcının fərdi üslubunun təcəssümünə xidmət

edir. Belə sözlər termin xarakteri daşımır, orijinalın dilində işlənən spesifik ifadə kimi müəyyən mənə çalarına malik olur, konkret informasiya daşıyır və obrazlılıq yaratmağa xidmət edir. Bu və ya digər sözün və yaxud ifadənin realiya xarakteri yalnız tərcümə prosesində meydana çıxır və ya tərcümə dilindən asılı olaraq realiyaların sayı artıb-azala bilir. Məsələn, Qərbi Avropa şəhərlərində hələ orta əsrlərdən qalma, həmçinin sonralar da tikilən nazik fasadlı və sivri frontonlu evlər çoxdur. Fronton fransızca “pignon”, almanca “Giebel” (müvafiq olaraq bütün ev, “maison, a pignon” və “Giebel havs”) adlanır. Rus şəhərlərində belə memarlıq forması qəbul edilməmişdir və rus dilində bunu ifadə edən xüsusi söz yoxdur. Bununla belə orijinalda bir sadə “Giebel” və ya bir mürəkkəb (Giebel havs) söz olsa belə tərcümə zamanı mətni genişləndirmək, iki və ya daha çox sözdən ibarət ifadə işlətmək zərurətindən qaçmaq olmur” (104, 176).

Xalqlar arasında dünyagörüşü, din, coğrafiya, dil fərqləri artdıqca realiya kəsb edən sözlərin miqdarı da artır. Qafqazda yaşayan xalqlar üçün coğrafi adlar, müştərək dini əqidələrdən çıxış edən Yaxın Şərq xalqları üçün dini anlayışlar realiya deyil. Halbuki Avropa xalqları üçün bütün bu anlayışlar realiyadır, deməli, tərcümə prosesini çətinləşdirən amillərdir.

Azərbaycan şairlərinin əsərlərini ingilis dilinə çevirən tərcüməçilər tez-tez orijinalda işlənən realiyaların verilməsi problemi ilə qarşılaşmalı olurlar. Bir qayda olaraq realiyaların tərcüməsi zamanı onlar qəbul edilmiş ənənəvi formadan - transliterasiyadan istifadə edirlər. Daha doğrusu, Azərbaycan dilində geniş yayılmış realiyalar ingilis əlifbası ilə yazılır. Bu, tərcümədə orijinalın milli koloritinin qorunub saxlanması baxımından olduqca vacibdir.

Mikayıl Müşfiqin “Oxu, tar” şeirinin ingiliscəyə tərcüməsində belə realiyaların saxlanması araşdıraq. Elə şeirin adının tərcüməsindən görünür ki, Olqa Moisiyenko şeiri ingilis dilinə ruscadan çevirmişdir. Belə ki, “Oxu, tar” “Sing tara” kimi verilir. Halbuki “a” suffiksi rus dilinin elementidir. Tərcüməçi “tar” sözünü saxlamaqla əlavə izahat (şərq musiqi aləti) verməyi lazım bilmişdir.

Səsini dinləmiş şahların, xanların sarayı

Səninlə birlikdə işlənmiş əsirlər alayı,-

misralarını O. Moisiyenko aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*Numbers of people all heard how you groaned,
Palaces heard you of Shahs and of Khans.
(70, 280).*

Sətri tərcüməsi:

*Çox-çox xalqlar eşitdi sən necə inləyirsən
Şahların, xalqların sarayı dinləmişdi səni.*

Göründüyü kimi, tərcüməçi realiya xarakteri daşıyan “şah” və “xan” sözlərini olduğu kimi saxlamış və həm “tar” anlayışı üçün müəyyən tarixi kontekst yaratmış, həm də milli koloriti regional koloritdə ümumiləşdirmişdir.

*Ey tarçı, çal oxu!
Könlümü al, oxu!
Vur sazı döşünə, ay aşığı!
Qalmamış nə əba, nə qəba, nə çarığ, -
bəndi isə aşağıdakı kimi verilmişdir:*

*Bard, take your saz, sing of freedom at last
Turbans and robs are now things of the past.
(70, 281).*

Beləliklə, tərcüməçi dörd misralıq şeiri iki misra ilə çevirmişdir:

*Müğənni sazını götür,
Nəhayət azadlıqdan oxu,
Köhnə paltarlar, çalmalar indi
Keçmişin nişanələridir.*

O.Moisiyenko “saz” sözünü olduğu kimi saxlasa da, nədənsə “aşığı” sözünü “müğənni” ilə əvəz etmişdir. “Əba”, “qəba”, “çarığ” sözlərini isə “köhnə paltarlar, çalmalar” kimi vermişdir. Fikrimizcə, “əba”, “qəba” regional xarakterli, ümumiyyətlə, bütün müsəlman dünyasında işlənən bu sözlərin “köhnə paltarlar” kimi verilməsinə, şeirin ideya məzmununda böyük yük daşımayan “çarığ” sözünün buraxılmasına haqq qazandırmaq olar. Lakin “aşığı” sözü olduğu kimi saxlanılmalı idi, çünki ingilis oxucu üçün realiya xarakteri daşıyan bu söz mənaca tutumludur və şeirin kontekstində Azərbaycan mədəniyyətinin rəmzi kimi çıxış edir.

Realiyaların işlənmə kontekstini, şeirin ideya məzmununda onların rolunu nəzərə almamaq sonrakı misraların da tərcüməsində özünü göstərmişdir.

Tərcüməçi “Oxu, tar”da işlənmiş “qiblə” sözünü də saxlamış (Kiblah), amma “segah” sözünü “melodiya” kimi tərcümə etmişdir. Halbuki, tarın vacib atributu kimi çıxış edən, ona poetik-semantik fon yaradan “Segah” realiya kimi saxlanmalı idi. Digər tərəfdən “melodiya hönkürür” ifadəsi “Segah” barədə ingilis dilli oxucuda heç bir təsəvvür yaratmır.

M.Ə.Sabirin “Əkinçi” şeirində də bir neçə realiya işlənmişdir. Məsələn:

*Lakin mənim insanlıq olub vəzi-mədarım
Bəyzadəyəm asayişədir cümlə-qərarım,
Meysiz-məzəsiz bitməz olur şamu-nəharım
İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Bəyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi!*

Bu bəndi Doryen Rotenberq aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*Haven't I always declared that I want good relations?
All an aristocrat wants is leisure and relaxation
Idling, gambling, drinking and eating without cessation
Such is a gentleman's life by tradition, ploughman:
It was Allah oppointed to us such an earthly mission,
ploughman!
(70, 222).*

Sətri tərcüməsi:

*Mən həmişə deməmişəm, mən yaxşı əlaqələr istəyirəm
Bütün aristokratların istədiyi boş vaxt
Boş vaxtda fasiləsiz əylənmədir,
Oynamaq, içki içmək və yemək
Adət üzrə centlemenin həyatı belədir, əkinçi
Allah belə təyin edib bu qaydanı əkinçi.*

Əslində “bəyzadə” sözü tərcümədə olduğu kimi saxlanmalı idi. “Bəyzadə” azərbaycanlı oxucu üçün təkcə müəyyən silkə mənsubluq deyildir. Bu sözün özündə müəyyən bir hərki-hərkillik, özbaşınalıq gizlənmişdir ki, şeirin ideya-məzmunu məhz bu mənə çaları ilə müəyyən olunur. Lakin tərcüməçi bu sözü birinci dəfə “aristokrat” (aristocrat), ikinci dəfə isə “centlemen” (gentleman) kimi

tərcümə etməklə şeirin milli koloritini zəiflətməmiş, eyni zamanda onun ideya məzmununa xələl gətirmişdir.

Sabir yaradıcılığından başqa dillərə edilən tərcümələrdə də çox vaxt bu prinsipin pozulması hallarına təsadüf olunur. Məsələn, “S.Vasilyevin Sabirdən tərcümələrində araq, siyənək (balıq), verst, braqa və s. kimi rus dilinin spesifik məişət realiyalarına rast gəlinir. Hər bir tərcümənin keyfiyyəti həm də tərcüməçinin orijinalın koloritinin saxlanmasına müvəffəq olmasından asılıdır. Əgər tərcüməçi orijinalda verilən məişət səhnəsini başqa xalqın məişətinə və coğrafiyasına uyğun anlayışla əvəz edərsə, onda nə alınır? Aydın məsələdir ki, bu halda milli kolorit itir, öz yerini qeyri-müəyyən mücərrəd anlayışlara verir” (101, 107).

“Əkinçi”nin ingiliscəyə tərcüməsində “Bəyzadə” sözünün “aristokrat” və “centlmen” sözləri ilə əvəz olunması belə vəziyyət yaratmışdır.

Mirzə Əli Möcüzün “Canlı cənazə” şeirinin tərcüməsinə baxaq:

*Ey mahi ruzigar, ey ramazan, ey filan, filan,
Xəlqi gətirmə təngə, özün salma qeybətə!
Get hər yerə kefindi, vəli gəlmə Təbrizə,
Yoxdur davam məndə otuz gün kəsələtə
İftarı yox, obaşdanı yox binəvaların,
Təklifi-şaq həqq eləməz bibazaətə
İftar üçün kabab edilsək bir çərək əti,
Ey malidar, gəl bizə, bax bir qənaətə!*

Şəri ingilis dilinə Doryen Rotenberq aşağıdakı kimi çevirmişdir:

*Say to it: “O month of the Fast, o Ramadan, cruel
Brave,
Don’t torture us, wretched people don’t come on like a
tidal wave
Go wherever you like, but do not come to Touriz,
We have got to save our bodies, before we can save our
souls.
O poor man has anyway nothing to eat from dawn to
dusk
Allah should never allow poor men to face such a task
O you who have juicy shashlyk for supper every day
Rich people, come and observe how we save on every
rusk.
(70, 248).*

Sətri tərcüməsi:

*Ona söylə: Ey orucluq, rəmədan, amansız hiyləgər
Bizə əzab vermə, bədbəxt xalq, qabaran dalğa kimi
gəlmə*

*İstədiyini yerə get, təkə Təbrizə gəlmə
Biz qəlbiçizdən əvvəl bədənimizi xilas etməliyik
Kasıbın səhərdən axşama yeməyə heç nəyi yoxdur
Allah kasıbsa rəva bilməz heç vaxt belə işlə qarşılaşsın.
Sən şam yeməyinə hər axşam sulu kabab yeyirsən,
Varlı, gəl, bax, gör necə bir suxarı üstə əsirik.*

Tərcümədə “raməzan” sözü saxlanılmışdır. Lakin bu parçada bizi ən çox maraqlandıran “kabab” sözünün tərcüməsidir. Tərcüməçi bu sözü “shashlyk” kimi vermişdir. Düzdür, bu sözün özü də türk mənşəli sözdür. Lakin hal-hazırda Azərbaycan dilindən daha çox rus dilində işlənir və müəyyən mənada milli koloritdən məhrum olmuşdur. Bu onu göstərir ki, tərcüməçi şeiri rus dili vasitəsilə çevirmişdir. Çünki “şaşlıq” kababın ruscaya tərcüməsidir. Fikrimizcə “kabab” sözü tərcümədə olduğu kimi saxlanılmalı idi.

S.Vurğunun “Yadıma düşdü” şeirinin V.Mey tərəfindən edilmiş tərcüməsindən aşağıdakı parçaya baxaq:

*Göylərə baş çəkər Göyəzən dağı
Axşam açıq olur ayın qabağı
Bizim gəlinlərin bayram qabağı
Fəsəli yaymağı yadıma düşdü.*

İngiliscəsi:

*In the clouds Geyazan its summit hides,
And at eve, round-faced, the full moon rides
Eve the festive day I see our brides,
How they rolled the scones out I recall.
(86, 57).*

Sətri tərcüməsi:

*Göyəzən buludlarda öz zirvəsini gizləyir
Axşamlar deyirmi sifətli tam ay çarpır
Burada bayram günləri bizim gəllənlər
Necə buğda kökəsi yayırlar, yadıma düşdü.*

Məlum olduğu kimi, “fəsəli” Azərbaycanda geniş yayılmış məişət realiyalarındandır və bu bənddə təsvir olunan bayram əhval-ruhiyyəsini konkretləşdirir. Ona görə də tərcüməçinin “fəsəli” sözünü saxlamayıb onun tərcüməsini verməsini (scones) qəbahət saymaq olmaz. Fikrimizcə, bundan ideya məzmununa da elə bir ciddi xələl dəymir. Çünki, “fəsəli” realisiyasının tərcüməsi şairin fikrini tərcümədə əks etdirir. Bununla belə “fəsəli” sözünü saxlayıb izahat vermək də mümkün idi.

İ. Səfərlinin “Nişanlı qız” şeirində də realiya işlədilmişdir:

*Tər-təmizdir, baca
Ana yuxa salır saca.
Tutmuş tamam ev-eşiyi
Zəfəranlı plov iyi.*

Qladus Evans həmin bəndi belə tərcümə etmişdir:

*In and out, the house is clean and neat,
Mother's baking scones on the greedle-sheet,
All the rooms are filled with fragrant spice-
Saffran-flavoured pilaff, lamb and rice.
(70, 418).*

Sətri tərcüməsi:

*İçəri və çöl, ev təmiz və səliqəli
Ana tavada kökə bişirir
Bütün otağı bürüyüb xoş qoxusu
Zəfəranlı plovun, quzu ətini və düyünü.*

Orijinalda işlədilmiş “plov” sözü saxlanmışdır. Lakin “sac”, “tava” kimi, “yuxa” isə “kökə” kimi verilmişdir ki, bu da milli koloriti qorumamaq, orijinaldan uzaqlaşmaq deməkdir.

Qabilin “Yarpaqlar tökülür” şeirinə baxaq:

*-Şeş-qoşa!
-Pənc-cahar!
Nərd atır qocalar
Bir şəhər bağında
-Bu, dü-bir!
-Bu, sələr!*

Şeri Qladus Evans tərcümə etmişdir:

*“Six and six”
“Five and five”
Old men playing Nardi
In the city park,
In outumn time
“And here is one-one”
“And there is three-three!”
(70, 478).*

Sətri tərcüməsi:

*“Altı və altı!”
“Beş və beş!”
Qoca adamlar nərd oynayır
Şəhər parkında
Payız vaxtı
“Və buyur bir-bir!”
“Və buyur üç-üç!”*

Məlum olduğu kimi, nərd oyunu və nərd sözü Şərqə məxsusdur və Qərb dillərində bunu əvəz edən söz yoxdur. Ona görə də tərcüməçi haqlı olaraq “Nərd” sözünü saxlamış, şeirin sonunda isə izahat vermişdir: “Qədim mənşəli Şərq oyunu”.

Lakin tərcüməçi bu sözü orijinalda olduğu kimi “nərd” yox, “Nardi” şəklində vermişdir. Bu isə şeirin bir-başə orijinaldan yox, rus dilindən tərcümə edilməsi ilə əlaqədardır. Çünki, “nərd” rus dilində «нарды» kimi yazılır və görünür tərcüməçi də bunu əsas götürmüşdür.

Fikrimizcə, nərd oyununun vacib elementlərindən olan “şeş-qoşa”, “pənc-cahar”, “dü-bir”, “sə” kimi ifadələr də tərcümədə “altı-altı” “Şeş-qoşa”dakı koloriti özündə əks etdirə bilməz. Digər tərəfdən tərcüməçi bu ifadələrin bəzisini yanlış tərcümə etmişdir. Məsələn, “pənc-cahar”, “beş-dörd” olduğu halda “beş və beş” kimi, “dü-bir” (iki-bir) “bir-bir” kimi, sonrakı bənddəki “şeş-cahar” (altı-dörd) isə “üç və dörd” kimi verilmişdir.

Bütün bunlarla yanaşı, “Azərbaycan poeziyası antologiyası” kitabında verilən şeirlərin çoxunda realiya bildirən sözlər olduğu kimi saxlanmış, kitabın sonunda belə sözlərin izahı verilmişdir. Belə ki, “axund” “aşıq”, “saz”, “bəy”, “div”, “kəbə”, “müfti”, “surə”, “şeytan” kimi 60-a yaxın sözün izahı göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, spesifik realiya bildirən sözlərin tərcüməsinin müqayisəli araşdırılması aşağıdakı nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Realiyalar əsasən üç cür tərcümə edilə bilər. Birincisi, transliterasiya yolu ilə tərcümə. Bu zaman orijinalda işlənən realiya tərcümə edilən dilin hərfləri ilə verilir.

İkincisi, realiyanı əvəz edən yeni söz, yaxud söz birləşməsi yaratmaq yolu ilə tərcümə.

Üçüncüsü, tərcümə edilən dildən orijinaldakı realiyaya mənaca yaxın olan sözdən istifadə yolu ilə tərcümə. Bu zaman realiyanı izah edən, onun mənasını uyğun şəkildə çatdıran söz və ya ifadə verilir.

Realiyanın transliterasiya yolu ilə verilməsi orijinaldakı spesifik çaların saxlanmasına xidmət edir. Ona görə də bu tərcümə variantı daha geniş yayılmışdır. Azərbaycan poeziyasından ingiliscəyə edilən tərcümələrdə bu variantın tətbiq edilməsi ayrı-ayrı şairlərin əsərlərinin milli çalarını saxlamağa kömək etmişdir.

Azərbaycan dilindən ingiliscəyə tərcümələrdə bu prinsipdən geniş istifadə olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əvvəla, bu yolla Azərbaycan dilində işlənən spesifik realiyalar ingilis dilində işlədilib daha geniş yayılmaq imkanı qazanır.

Digər tərəfdən realiyaların ingilis dilində verilməsində müəyyən ənənə formalaşır ki, bu da gələcək tərcüməçilərin işini asanlaşdırmağa bilər.

3.5. Poetik tərcümədə məna təhrifləri

Bədii tərcümənin müqayisəli təhlili zamanı orijinaldakı milli özünəməxsusluğun saxlanması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orijinalın milli özünəməxsusluğu poetik forma, milli kolorit, realiyalar və s. kimi elementlərlə yanaşı, özünü həm də əks olunan məna çalarında göstərir.

Hər bir xalqın ədəbiyyatında o xalqa məxsus bənzətmələr, müqayisələr, mübaliğələr və s. kimi bədii vasitələrdən istifadə olunur. Lakin bir xalqın dilində geniş işlənən bənzətmənin başqa xalqın dilinə olduğu kimi (hərfi) tərcüməsi çox vaxt anlaşılmaqlıq yaradır.

Müasir Azərbaycan şairlərinin əsərlərində belə bədii vasitələrdən geniş istifadə edilir. Xüsusən xalq danışığı dilindən bəhrələnən şairlərin işlətdiyi ifadələr şeirdə milli kolorit yaratmaqla yanaşı, obrazın dəqiq təsvirinə xidmət edir, onun xarakterini açır. Belə bədii vasitələrin tərcümədə saxlanmaması çox vaxt mənanın təhrif

edilməsinə gətirib çıxarır. Məna təhrifi isə milli koloritin, milli özünəməxsusluğun aradan çıxması deməkdir.

Mirzə Əli Möcüzün “Canlı cənazə” şeirini ingilis dilinə çevirən Daryon Rotenberq orijinalda verilmiş mənani təhrif etmişdir. Şair yazır:

*Mən tapdalaram uşaqları
Arvad dönər itə
Arvad mənə yaman, mən ona
Silləvu-təpik.*

İngiliscəsi:

*I begin to thrash the children and Khanum acts like a
mad dog,
Khanum starts scolding me; her, too,
I kick and flog.
(70, 248).*

Sətri tərcüməsi:

*Mən uşaqları döyməyə başlayanda
Xanım dəli it kimi hərəkət edir.
Xanım mənimlə dalaşmağa başlayır.
Onu da təpikləyib qamçılıyırım.*

Əslində tərcüməçi orijinalda ifadə olunan məzmunu olduğu kimi saxlamağa çalışmışdır. Lakin “arvad” sözünü “xanım”la əvəz etməsi mənani təhrif edir. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində “xanım” sözü müsbət mənada işlənir. M.Ə.Möcüzün “arvad itə dönür” ifadəsindəki “itə dönmək” idiomunu tərcüməçi “it kimi hərəkət edir” şəklində vermiş, demək olar ki, fikri çatdırı bilmişdir. Lakin əgər söhbət “arvadın itə dönməyindən” gedirsə, bu misrada müsbət məna axtarmaq əbəsdir. Şairin kobud müqayisəsi bunu göstərir. Ona görə də tərcüməçi burada “xanım” sözünü işlətməklə təzadlı fikir yaratmışdır. Belə ki, orijinaldakı “itə dönmək” ifadəsi “xanım” sözü ilə heç cür uyuşmur. Ona görə tərcüməçi “xanım” yox, “arvad”, “həyat yoldaşı” kimi sözlərdən istifadə etməli idi.

M.Ə.Sabirin “Bakı fəhlələrinə” şeirində dövlətli fəhlələri lağa qoyur, müəllif isə onları hər cür hüquqdan məhrum edən bu zülmkarları satira atəsinə tutur. Sabirin dilində dövlətlinin istehzası, rişxəndi qabarıq surətdə nəzərə çarpır və müəllif bu istehzanı həm də öz mövqeyindən yeni istehza obyektinə çevirir. Şerin gücü də məhz

bundadır. Tərcümədə isə biz, əksinə, dövlətlinin istehzasının deyil, şikayətinin şahidi oluruq ki, bu da bütövlükdə şeirin məzmununu dəyişir.

“Əkinçi” şeirində mülkədar əkinçidən nəyin bahasına olursa-olsun borcunu kobud şəkildə tələb etdiyi halda, tərcümədə hər misranın sonunda işlənən “bədbəxt” sözündən belə çıxır ki, bir tərəfdən dövlətli əkinçinin halına yanır, bir tərəfdən də borcunu istəyir:

*Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən
Canın bə cəhənnəm ki, ölürsən deməyindən,
Mən gözləməyəm buğda çıxar ver bəbəyindən,
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi
Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi.*

İngiliscəsi:

*Don't try to explain that from hunger you're dying,
wretch!*

You'll never persuade me, so no use trying, wretch!

*Pay what you are due-don't tell me you can't lying,
wretch!*

Bring me barley and wheat, and rice, ploughman!

Or I'll take off your skin a trice, ploughman!

(70, 221).

Sətri tərcüməsi:

*İzah etməyə çalışma ki, sən acından ölürsən, bədbəxt
Sən mənə inandıra bilməzsən, çalışmağın faydası yoxdur,
bədbəxt*

*Borcunu ödə, demə ki, bacarmıram – yalançı
bədbəxt*

Arpa da gətir, buğda da, düyü də, əkinçi

Yoxsa dərini bir anda soyaram, əkinçi.

Ümumiyyətlə, Sabirin özünəməxsus yaradıcılıq üslubu tərcüməçilər üçün həmişə çətinlik yaratmışdır. Bu və ya digər ifadənin, hətta adi bir sözün belə yerində işlədilməməsi Sabir ideyalarının təhrifinə gətirib çıxarır.

Elə buna görədir ki, “Sabirin şeirləri rus dilinə də haqqında danışdığımız mənə təhrifləri ilə tərcümə olunmuşdur” (101, 17).

Aşıq Ələsgərin “Düşərsən” qoşmasının tərcüməsinə baxaq:

*Bizə satmagineñ işvə-nazını
Zimistana döndərərəm yazını
Soyaram libasın, allam sazını
Yal-quyruğu yoluq yola düşərsən.*

Yuçin Felçenhorun tərcüməsi:

*Do not be proud and do not raise your nose,
You do not know which way the wind now blows,
For I may strip you of your gaudy clothes,
With tail plucked short, in trouble you will get.
(70, 627).*

Sətri tərcüməsi:

*Məğrur olma, burnunu dik tutma
Sən bilmirsən ki, külək indi hansı tərəfə əsir
Mən sənin bəzəkli paltarını soyunduraram
Qısa kəsilmiş quyruqla narahat olarsan.*

Bu bəndin tərcüməsinin müqayisə edilməsi göstərir ki, Y.Felçenhor Azərbaycan danışıq dilinə, xüsusən aşiq poeziyasına yaxşı bələd deyil. Əgər bələd olsaydı aşiq poeziyasında geniş yayılmış “Zimistana göndərərəm yazını” (baharını qışa döndərərəm”) ifadəsinin “sən bilmirsən ki, külək indi hansı tərəfdən əsir” kimi verməzdi.

Digər tərəfdən “Soyaram libasını, allam sazını” ifadəsinin də aşiq poeziyasından gəldiyini unutmamalıyıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda ötən əsrlərdə aşıqların deyişmə məclisləri olmuş, bu deyişmədə bağlayan (qalib gələn) aşiq rəqibinin sazını almaq hüququ qazanmışdır. Aşiq Ələsgər də məhz bunu nəzərdə tutur, rəqibinə qabaqcadan hərbə-zorba gəlir, onu “yolub buraxmaqla” hədələyirdi. Lakin tərcüməçi aşiq poeziyasında geniş yayılmış bu milli özünəməxsusluqdan xəbərsiz olduğu üçün mənanı təhrif etmişdir: “Mən sənin bəzəkli paltarını soyunduraram”. “Saz” sözünün atılması da yuxarıdakı misranın milliliyini, demək olar ki, yox etmişdir.

Aşiq Ələsgərin “Gərəkdir” qoşması da belə təhriflərlə çevrilmişdir:

*Danışdığın sözün qiymətin bilə
Kəlməsindən ləlu-gövhər süzülə
Məcəzi danışa, məcəzi gülə
Tamam sözü müəmmalı gərəkdir.*

Y. Felcenhor həmin bəndi aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*And know the price of every word you say,
In metaphors you should your thoughts convey.
Before you speak, you every word should weight
The gift to doze and puzzle you must have.
(70, 627).*

Sətri tərcüməsi:

*Dediyin sözün qiymətini bil
Fikirlərini metoforolarla verməlisən
Danışmazdan əvvəl sən hər sözü gərək çəkəsən
Təəccübedici, heyrətedici qabiliyyətin gərək olsun.*

Aşiq poeziyasında “ləlu-gövhər süzülmək” ifadəsi də geniş işlənir, “şirin danışmaq” mənasını bildirir. Tərcüməçi orijinalın milli xüsusiyyətləri ilə bağlı belə dil vahidlərinə əhəmiyyət verməmiş, nəticədə şeirdəki mənanı təhrif etmişdir.

“Danışmazdan əvvəl sən hər sözü gərək çəkəsən” kimi mənasız misra da hərfi tərcümə məhsuludur.

*Ələsgər haqq sözün isbatın verə,
Əməlin mələklər yazı dastana, -*
misralarında da fikir təhrif olunmuşdur. Şair demək istəyir ki, Ələsgər haqq sözü, düz sözü isbat edir. Lakin tərcümədə həmin misra aşağıdakı kimi səslənir:

*So Alaskar, give alms unto the poor,
That angels would a place for you ensure.
(70, 627).*

Sətri tərcüməsi:

*Onda Ələsgər, kasıblara sədaqə ver,
Şübhəsiz, mələklər sənə yer verər.*

Aşiq Ələsgərin “Müşkünaz” qoşmasının aşağıdakı bəndinə baxaq:

*Sübhün çağı mah camalın görəndə
Xəstə könlüm gəldi saza Müşkünaz
Sonatək silkinib gərdan çəkəndə*

Bənzəyirsən quya, qaza Müşkünaz.

Bu bənd ingilis dilində aşağıdakı kimi səslənir:

*Early in the morning, when I see the moon's beauty
My sick heart comes to the saz, Musgunaz!
When you quiver just so and crane your neck
You resemble a swan, a goose, Mushgunaz!
(74, 164).*

Sətri tərcüməsi:

*Səhər tezdən mən ayın gözəlliyini görəndə
Mənim xəstə ürəyim saza gəldi Müşkünaz
Silkinib boynunu çəkəndə
Bənzəyirsən quya, qaza Müşkünaz.*

Bu bəndin tərcüməsində orijinaldakı mənə təhrif olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Aşıq Ələsgər “mah camal” sözünü “ay üzlü” mənasında işlətməmişdir. Tərcüməçi isə “ay” sözünə aludə olub Müşkünazın yox, “ayın gözəlliyindən” söhbət açır.

Şeirin digər misrasında – “Xəstə könlüm gəldi saza Müşkünaz” misrasında könlün saza gəlməsindən, yəni cusu gəlməsindən söhbət getdiyi halda tərcüməçi “saz” sözünü hərfi tərcümə etmiş (çalğı aləti saz) və nəticədə mənə təhrif olunmuşdur.

Bu nümunə həm də onu sübut edir ki, Azərbaycan dilində geniş işlənən omonimlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər törədir. Belə hallarda mütərcim sözün forması ilə yanaşı, onun işləndiyi mənanı da nəzərə almalıdır.

M.Müşfiqin “Könlümün dedikləri” şeirinin tərcüməsində də mənə təhrifinə yol verilmişdir:

*Hələ bunlar nədir ki,
Mənim könlüm deyir ki...
Həyat ondan küsənləri incidir
Möhkəm dəzgah, şirin əmək, inci tər
Hələ qarşımızdadır.*

Həmin parçanı Olqa Moisiyenko aşağıdakı kimi tərcümə etmişdir:

*There's more ahead...
My heartbeats said:
Noble work, no fret,*

*Toil's pearly sweat
Are yet to come!
(70, 282).*

Sətri tərcüməsi:

*Qarşıda çox şey var
Mənim ürək döyüntülərim deyir
"Gözəl iş əsəbiləşməmək,
Ağır əməyin incə təri" –
Hələ qarşımızdadır.*

Göründüyü kimi, "həyat ondan küsənləri incidir", - poetik misrası tərcüməçinin diqqətindən yayınmışdır. Nəticədə bu misra əsəbiləşməmək kimi verilmişdir. Halbuki bu misranı "Life blames the touch-me-nots" kimi tərcümə etmək olardı.

S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirinin aşağıdakı bəndinin iki tərcümə variantını müqayisə edək:

*Lənkəranın gülü rəng-rəng,
Yurdumuzun qızları tək.
Dəmlə çayı, tök ver görək,
Anamın dilbər gəlini
Yadlara açma əlini.*

Qladus Evansın tərcüməsi:

*Lenkoran is a dazzle of flowers,
Refreshed by the springtime showers,
Clustering on beds and bowers,
My Motherland's delightful daughter,
Bordered on by Khazar's water*

Sətri tərcüməsi:

*Lənkəran gülləri göz qamaşdırır
Yaz leysanları ilə təzələnir
Ləklərdə, yaşayış yerlərində qönçələr açır
Mənim ana vətənimin gözəl qızı
Xəzərin suları ilə əhatə olunmuşdur.*

Volter Meyin tərcüməsi:

*And Lenkoran's gay-coloured flowers,
Like maidens; grace this land` of ours*

*Brew tea for us; with freshening powers
On bride of love, with native charms,
And to no stranger stretch your arms (86, 5).*

Sətri tərcüməsi:

*Lənkəranın al-əlvan gülləri
Bizim yerlərin qızları kimi incə
Bizə çay süz təzə qüvvə ilə
Ah məhəbbət gəlini, valehedildiklə
Və heç bir yada əlini uzatma.*

Bu müqayisə göstərir ki, V. Meyin tərcüməsi orijinala daha yaxındır.

*Anamın dilbər gəlini,
Yadlara açma əlini, -*

misralarındakı konkretliyi Q.Evans ümumiləşdirmişdir. “Yadlara açma əlini”, - fikri isə tamam atılmışdır. V.Mey isə həmin parçanı orijinalın ruhuna uyğun tərcümə edib S.Vurğunun fikrini daha dolğun çatdırıb bilmişdir.

İbrahim Kəbirinin “Çil qız” şeirini çevirən Tom Botting də mənə təhrifindən qaça bilməmişdir:

*Burada hər addımda görə bilərsən
Yerişi, baxışı qəşəng qızları
Bununsa sübh çağı elə biləsən
Tökülüb üzünə bir ovuc darı.*

İngiliscəsi:

*A dozen pretty girl's will meet the eye
In busy streets on passing near that place,
But this one's eyes were bluer than the sky,
With scattered golden grains upon her face.
(70, 400).*

Sətri tərcüməsi:

*Çoxlu gözəl qızlarla göz qarşılanır,
İzdihamlı küçələrdə o yerin yaxınlığından keçərkən
Ancaq onun gözləri səmadan mavi idi
Üzünə isə qızıl dənələr səpilmişdir.*

Şair çirkin adamı xarakterizə etmək üçün Azərbaycan dilində geniş yayılmış ifadəni – “üzünə bir ovuc darı

tökülüb” ifadəsini işlətməmişdir. Yəni həmin qız çox eybəcərdir. Mütərcim bir ovuc darı ifadəsini “qızıl dən” kimi çevirməklə mənanı təhrif etmişdir. Nəticədə orijinalın əksinə tərcümədə həmin qız çirkin yox, gözəl kimi təqdim olunmuşdur. Halbuki tərcüməçi şeirin mənasını diqqətlə öyrənsəydi, şairin demək istədiyini başa düşər və mənanı təhrif etməzdi. Təbiidir ki, belə ifadələri çevirərkən tərcüməçinin xalq dilini bilməsi tələb olunur.

Cabir Novruzun “Gözüm görə-görə qocalır anam” şeirini tərcümə edən Tom Botting də məna təhrifindən yaxa qurtara bilməmişdir:

*Baxıb sonbeşiyə, doymayıb ilkdən,
Mən eşqə düşəndə o bəndə düşdü.
Deyirəm bəlkə də başına ilk dən
Başıma ilk sevda düşəndə düşdü.*

Tom Bottingin tərcüməsi:

*She gazed with joy upon her son and heir
Yet she began to age when I found love.
Perhaps the silver first showed in her hair
When she herself discovered her first love.
(70, 513).*

Sətri tərcüməsi:

*Oğluna, nəvəsinə sevinclə baxdı
Mən eşqə düşəndə o qocalmağa başladı
Yəqin ki, saçında ilk görünən gümüş saçlar
O da ilk sevdaya düşəndə düşüb.*

Şair “bəlkə də başına ilk dən, başıma ilk sevda düşəndə düşdü”, - misraları ilə demək istəyir ki, anamı mən qocaltdım, mən eşqə düşəndə onun da saçlarına ilk dən düşdü. Tərcümədən isə belə çıxır ki, onun saçına dən “o da ilk sevdaya düşəndə düşüb”. Halbuki anası ilk sevdaya düşəndə onun saçına dən düşə bilməzdi. Orijinalda söhbət oğulun sevdaya düşməsindən sonra ananın qocalmasından gedir.

Q.Qasımzadənin “Telefonda söhbət” şeirində lirik qəhrəmanın sevdiyi qızgилə qorxa-qorxa zəng çalması Azərbaycan ailələrinin belə məsələdə özünəməxsusluğunu əks etdirir. Belə ki, rus, yaxud ingilis ailəsi üçün belə zəng çalma zamanı qorxu üçün əsas yoxdur. Yəni bu mənzərə

Azərbaycan üçün olduqca xarakterikdir. Oğlanla qızın anası arasında belə bir dialoq yaranır:

- *Sən kimsən, nəçisən, axı, ay bala?*
- *Bir Allah bəndəsi, tanımazsınız...*

T. Botting bu mükəlliməni belə tərcümə etmişdir:

“And who are you to call her up young man!”
“I am someone whom I fear you never knew”.
(70, 423).

Sətri tərcüməsi:

- *Cavan oğlan, siz kimsiniz, onu çağırırsınız*
- *Məni tanımağınızdan qorxan bir kəsəm.*

Tərcüməçi oğlanın qızın anasından qorxmasını olduqca qabarıq verdiyi üçün şeirin təbiiliyi pozulur, xarakter açılmır. Çünki əslində oğlan “məni tanımağınızdan qorxan bir kəsəm”, - deyə bilməzdi. Yəni tanımağından qorxduğunu etiraf etməklə qızı pis vəziyyətdə qoya bilərdi. Ona görə də Azərbaycan dilində geniş işlənən bir ifadə söyləyir: “Bir Allah bəndəsi, tanımazsınız...” Lakin Azərbaycan psixologiyasına bələd olmayan T.Botting bu incəliyi duya bilməmiş və mənəni təhrif etmişdir.

Bütün bu müqayisələr göstərir ki, hər şair öz xalqının düşüncə tərzindən, yazdığı dilin imkanlarından çıxış edərək obraz yaradır. Vermək istədiyi mənəni bu dilin elementləri ilə, bu dilin bədii vasitələri ilə çatdırır. Lakin belə bədii vasitələr müəyyən kontekst daxilində konkret mənəni çaları yaratdığı üçün mütərcim həmin mənəni tərcüməsinə nail olmalıdır. Ayrı-ayrı bədii vasitələrin, bənzətmə və müqayisələrin hərfi tərcüməsi mənəni təhrifini labüd edir.

Ona görə də Azərbaycan poeziyasını ingilis dilinə çevirən tərcüməçilərin bu dilin yaratdığı mənəni çalarlarının mənimsəməsi vacibdir. Bu və ya digər müqayisənin, yaxud mübaligənin (eləcə də digər bədii vasitələrin) hansı məqsəddə xidmət etdiyini hansı mənəni çaları yaratdığını dərk etmədən orijinalın mənəni tutumunu çatdırmaq mümkün deyil.

NƏTİCƏ

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının, eləcə də klassik və müasir Azərbaycan poeziyası nümunələrinin ingilis dilinə tərcüməsi zamanı Azərbaycan dilinə məxsus milli koloriti qoruyub saxlamaq heç də bütün tərcümələrə müyəssər olmur. Bu problemin ortaya çıxması, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan və ingilis poeziyasının formal xüsusiyyətlərindəki (poetik forma, vəzn, qafiyə, heca və s.) fərqlərlə əlaqədardır. Təbiidir ki, poeziya tərcüməsi zamanı orijinalın formal xüsusiyyətlərinin poetik formasını olduğu kimi saxlamaq mümkün iş deyil. Lakin poetik formanın müəyyən elementlərini, xüsusən Şərq poeziyasına məxsus xüsusiyyətlərini tərcümədə saxlamaq üçün mütərcimlər orijinalın poetik formasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Bunun üçün Azərbaycan şeirinin vəzlərini öyrənmək, bu vəzlərin yaratdığı ritmik xüsusiyyətləri nəzərə almaq lazımdır.

Şeirin poetik forması müəllifin fərdi üslubu ilə də sıx əlaqədar olduğu üçün mütərcim əsərini çevirdiyi müəllifin yaradıcılıq xüsusiyyətlərini də nəzərə almalıdır.

Poeziya tərcüməsində milli koloritin daşıyıcısı kimi xüsusi adların da əhəmiyyəti böyükdür. Bir qayda olaraq xüsusi adlar tərcümə zamanı transliterasiya yolu ilə çatdırılır. Lakin Qərb oxucusuna məlum olmayan xüsusi adların bu yolla verilməsi çox vaxt orijinaldakı çaları əks etdirmir, nəticədə anlaşılmaqlıq yaranır. Ona görə də konkret məna çaları yaratmaq üçün işlədilən xüsusi adların bəzən izahatına ehtiyac olur. Bəzi tərcüməçilər bu üsuldan istifadə edir, bəziləri isə buna əhəmiyyət vermirlər. Fikrimizcə, şeirdə konkret məna çaları yaradılmasına xidmət edən xüsusi adların müəyyən hallarda şərh edilməsi vacibdir. Bəzən az yerli əhəmiyyət kəsb edən xüsusi adların da tərcümə edilməsi müşahidə olunur. Lakin bu məsələ də tərcüməçidən xüsusi diqqət tələb edir. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərin istifadə etdikləri nisbətən az yerli əhəmiyyət kəsb edən adlar estetik funksiya daşımaqla yanaşı, həm də konkret məqsədə xidmət edir. Tərcüməçi bu cəhəti də unutmamalı, hər adın daşdığı mənanı olduğu kimi çatdırmalıdır.

Frazeoloji birləşmələr tərcümədə ciddi çətinlik yaradan dil vahidləridir. Bununla belə frazeoloji birləşmələr həm də milli koloriti özündə əks etdirən vahidlər olduğundan tərcümədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunu nəzərə alan tərcümə mütəxəssisləri frazeoloji birləşmələrin tərcüməsi ilə əlaqədar müxtəlif prinsiplər müəyyənləşdirmişlər. Lakin təbiidir ki, belə dil vahidlərinin tərcüməsi ilə

əlaqədar vahid prinsip-resept hazırlamaq mümkün deyil. Ona görə də hər bir konkret halda konkret frazeoloji vahidi tərcümə edərkən kontekstdən çıxış etmək, orijinalda az sözlə ifadə edilmiş fikri çatdırmaq lazımdır. Bu zaman heç də həmişə orijinalda işlənən frazeoloji vahidə ekvivalent ifadəni tərcümə edilən dildə tapmaq olmur. Belə hallarda həmin frazeologizmin yaratdığı mənanı tərcümə etmək daha məqsədəuyğundur.

Müasir Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə edilən tərcümələrdə bu sahədə müəyyən ənənə yaranmışdır. Lakin Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərinin ingilis dilinə tam uğurla çevrilməsindən danışmaq hələ tezdir.

Azərbaycan poeziyasında işlənən realiyaların ingilis dilinə çevrilməsi də müəyyən çətinliklər yaradır. Belə dil vahidləri bir qayda olaraq transliterasiya vasitəsi ilə çatdırılır, daha doğrusu, realiya olduğu kimi ingilis əlifbası ilə verilir. Bu həmin sözün yaratdığı milli koloriti olduğu kimi saxlamağa xidmət edir. Lakin elə realiyalar var ki, onlar sırf milli xüsusiyyət, yerli əhəmiyyət kəsb edir və onların olduğu kimi saxlanması hələ ingilisdilli oxucuya heç nə demir. Bu mənada bəzi realiyalara şərh verilməsi zərurəti yaranır. Azərbaycan poeziyasından ingilis dilinə nümunələr çevirən tərcüməçilər bu təcrübədən geniş istifadə edirlər.

Ümumiyyətlə, poeziya tərcüməsində milli koloritin saxlanması vacib məsələlərdən biridir. Ona görə də milli kolorit yaradılmasına xidmət edən hər bir dil vahidinin tərcüməsi mütərcimdən xüsusi diqqət tələb edir.

Istifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Abdulla B. "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası. B., 1999.
2. Ağasıyeva G. "Kitabi-Dədə Qorqud" Yuqoslaviyada nəşr olunmuşdur. "Kitablar aləmində" jurnalı, 1985, № 3.
3. Ağayev Z. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələri. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. B., 1996.
4. Anar. "Dədə Qorqud dünyası" məqaləsi. Bax: Anar. Sızsız. B., 1992.
5. Araslı H. "İngilis alimi Cibb Füzuli haqqında". "Ədəbiyyat" qəzeti, 14 noyabr 1942-ci il.
6. Araslı H. Azərbaycanın böyük şairi Füzuli. Bakı, 1958.
7. Araslı H. Füzuli. Bakı, 1939.

8. Arif Məmməd . “Bədii tərcümə”, “Tərcümə sənəti” toplusu, B., 1990.
9. Azadə R. Klassik Azərbaycan poeziyasında qəzəl (Janrın tarixi və poetikası. XII – XVI əsrlər). Bakı, 1990.
10. “Azərbaycan” qəzeti, 21 aprel 1997-ci il.
11. Babayev İmran. Füzuli yaradıcılığı və onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mövqeyi. Bakı, 1944.
12. Babayev S. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Naxçıvanın yer adları. B., 1999.
13. Bayramov A. “Kitabi-Dədə Qorqud”la bağlı tarixi yer-yurd adlarımız. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
14. "Beynəlxalq simpozium". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 16 yanvar 1996-cı il.
15. Cahangirov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı cəmiyyətin zamanı və məkanı haqqında". Azərbaycan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1976, № 4.
16. Çobanzadə V. Füzuli və onun yeri. “Füzuli” Azərbaycan ədəbiyyatı cəmiyyəti nəşriyyatı. Bakı. 1925.
17. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. B., 1959.
18. "Dünya xalqlarının dillərində". "Bakı" qəzeti, 14 oktyabr 1974-cü il.
19. Elçin. "Kitabi-Dədə Qorqud" aliliyi. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 iyun 1999-cu il.
20. Əlimirzəyeva-Mustafayeva F. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının alman dilinə tərcümə sənətkarlığı. B., 1999.
21. Əliyev H., Məmmədova S. "Dədə Qorqud"da şəxs adları. "Kənd həyatı" jurnalı. 1987, № 7.
22. Əliyev S. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 28 sentyabr 1990-cı il.
23. Əliyev V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının Naxçıvan tarixi ilə bağlılığı. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
24. Əliyeva Leyli. Füzuli və ingilis şərqünaslığı. Bakı, “Ozan”, 1997.
25. Əsgərov N. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun qəhrəmanları real türk onomastikasında. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, №1. B., 1999.
26. Göyalp Altan. Dastamn fransızca nəşrinə ön söz. "Ədəbiyyat qəzeti", 4 iyun 1999-cu il.
27. Hacıyev Vəkil. “Orjinala doğru”, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 29 aprel 1967.
28. Həməzəyev M. "Kitabi-Dədə Qorqud" Litva dilində. "Elm və həyat" jurnalı, 1984, № 1.
29. Həsənəli İ. “Nəsimi ingilis aliminin tədqiqində”, “Bakı” qəzeti, 16 sentyabr 1974.

30. Həsənova A. "Kitabi-Dədə Qorqud" ingilis tədqiqatında. "Kitablar aləmində" jurnalı, 1989, № 1.
31. Hüseynov X.M. "Nizaminin ingilis əlaqələri". "Elm və həyat" jurnalı, 1983, N 6.
32. Xəlilli Ş. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. B., 2002.
33. Xəlilli Ş. Ədəbi əlaqələr işığında. B., 2002.
34. Şahin Xəlilli. Klassik poeziya və ədəbi əlaqələr. Bakı, 2003.
35. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" - İntibah abidəsi. B., 1993.
36. Xəlilov Ş. "Azərbaycan-ingilis əlaqələri". Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası 1974, N 3.
37. Xəlilov Ş. Azərbaycan-ingilis ədəbi əlaqələri. "Elm və həyat" jurnalı. 1983, № 6.
38. İbrahimov M. "Bədii tərcümə yaradıcılığıdır". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 29 aprel 1967.
39. İbrahimov M. "Tərcümə sənəti" kitabına müqəddimə. B., Elm, 1990.
40. İsaخانlı Hamlet. Poetik tərcümə. Məhdud çərçivə içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı. Poetik tərcümələr, 1-ci topla, Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
41. İsrailov V. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında "Tumanisi-Dmanisi" oykoniminin izləri. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illiyinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları, № 1. B., 1999.
42. "Kitabi-Dədə Qorqud" fars dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 may 1978-ci il.
43. "Kitabi-Dədə Qorqud", B.; 1978.
44. "Kommunist" qəzeti, 5 avqust 1988.
45. Qasımsadə F. "Qəm karvanı", yaxud "Zülmətdə nur", Bakı. 1968.
46. Quliyev F. Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun"u ingilis ədəbiyyatında. "Ədəbiyyat və incəsənət", 20 iyul 1984.
47. Quluzadə M. Füzulinin lirikası, Bakı, 1965.
48. Məmmədov Əflatun. "Orijinaldan tərcümə", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 22 aprel 1967.
49. Məmmədov H. Dədəm Qorqud keçən yerdi bu yerlər... "Azərbaycan" jurnalı, 1990, № 2.
50. Məmmədova S. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması ingilis dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 22 yanvar 1972.
51. Məmmədova Səyyarə. "İngilis şərqşünası Qazi Bürhanəddin haqqında". "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 16 oktyabr 1976.
52. Məmmədova Səyyarə. "Qərbi Avropa şərqşünasları Füzuli haqqında". "Elm və həyat" jurnalı, 1972, N 3.
53. Məmmədova Səyyarə. Füzulinin "Leyli və Məcnun" poeması ingilis dilində. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 22 yanvar 1972.

54. Poetik tərcümələr, 1-ci topla, Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, Bakı, 2005.
55. Rüstəmov Ə. "Dədə Qorqud"la bağlı yer adları. "Elm və həyat" jurnalı, 1987, № 9.
56. Rza Ə. "Milli kolorit", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 may 1967.
57. Rzayev Ə. "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri". Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Bakı, 1969 (Dissertasiya Azərbaycan MEA-nın əsaslı kitabxanasında saxlanılır).
58. Rzayev Ə. İ. "İngilis poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcümə məsələləri". Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın aftoreferatı. Bakı, 1969.
59. Seyidov M. "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarındakı Günortac və Ortac sözlərinin etimoloji təhlili. "Azərbaycan" jurnalı, 1980, № 3.
60. Səmədova L. M.Y. Lermontovun "Zəmanəmizin qəhrəmanı" romanının Azərbaycan dilinə tərcüməsi tarixindən. "Tərcümə sənəti" toplusu. Bakı, 1990.
61. Şekspir V. Seçilmiş əsərləri, II cild, Bakı, "Öndər" nəşriyyatı, 2004, Tərcümə edəni S. Mustafa.
62. Şekspir V. Səni yay gününə bənzədimmi mən?. Tərcümə edəni Ş.Nağıyeva. Poetik tərcümələr, 1-ci topla, Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı, 2005.
63. Şərif Ə. Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin aktual problemləri. "Tərcümə sənəti" toplusu. Bakı, Elm, 1990.
64. Şıxıyeva İ. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının linqvostatistik xüsusiyyətləri. Filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya (dissertasiya M.F.Axundov adına Milli kitabxanada saxlanılır). B., 1995.
65. Təhməsinib M.H. Azərbaycan xalq dastanları, B., 1972.
66. Tərcümə sənəti (Məqalələr toplusu) B., 1990.
67. Vəlixanova F. Bir neçə söz. "Tərcümə sənəti" toplusu. B., 1990.
68. Yaqubi Ə. Füzulinin əsərləri xarici dillərdə. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, № 12.
69. Zeynalov F., Əlizadə S. Tükənməz xəzinə - "Kitabi-Dədə Qorqud". B., 1988.

İngilis dilində

70. Azerbaijanian Poetry. Moscow, Progress Publisher, 1971.
71. Bakhtiyar Vahabzadeh. The four poems, Tar River Poetry, East Carolina University, USA, March, 2004.
72. Cassel's Encyclopedia of Literature. Vol.1 London 1953.

73. E. J. W. Gibb "A History of Ottoman Poetry" vol. III.
74. Edebiyat vol.1. number 2. 1976 (A journal of Middle Eastern Literature, USA).
75. From "Bakhtiyar Vahabzade. Poems, Short Stories and a Play", edited by Hadi Sultan-Qurraie, and translated by Talat Sait Halman. Indiana University Turkish Studies Publications: Bloomington, Indiana, 1998.
76. http://en.wikipedia.org/wiki/Sonnet#The_Italian_sonnet.
77. Jerome W. Clinton "The Madaen Gasida Khagani Shirvani" (A journal of Middle Eastern Literature).
78. Lewis Geofrey. The Book of Dede Korkut, London, Penguin Books, 1974.
79. Merriam Webster's Encyclopedia of Literature. Merriam Webster, 1995, Incorporated, Publishers Springfield, Massachusetts, USA.
80. Mirabile P. The Book of the Oghuz Peoples or Legends told and sung by Dede Korkut.
81. Nerimanoglu Kamil Veli. The Poetics of "The Book of Dede Korkut". Ataturk Culture Center Publications, Ankara, 1999.
82. Newmark, P. A Textbook of Translation. New York: Prentice Hall 1988.
83. Nicolas Nicholay, "The Navigations, Peregrinations and Voyages made into Turkey". London 1585.
84. Schopenhauer A. On Language and Words. In: Teories of Translation.
85. The Book of Dede Korkut. A Turkish epic. Translated into English and Edited by Faruk Sumer, Ahmet E. Uysal and Warren S. Walker. 1972.
86. Walter May. "Heart a flame" Baku, Yazichi, 1985.

Rus dilində

87. Азаде Р. Фузули и его поэма «Лейли и Меджнун» (из истории изучения 400-летия Фузули), Баку, 1958.
88. Алексеев М. Проблемы художественного перевода. Иркутск, Издательство Иркутского Университета, 1932.
89. Бартольд В.В. Книга моего деда Коргуда. Огузский героический эпос. Б., 1999.
90. Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. т. II. М., 1973.
91. Брюсов В. Избранные сочинения в 2-х томах. Том 2. М. 1955.
92. Вургун С. «Речь на заседании Союза писателей 2 октября 1943 г.» Литературная газета, 2 июля 1971 г.

93.Ермолович О.И. Имя собственное в тексте. «Сборник научных трудов». Выпуск 278. Смысл текста как объект перевода. М., 1988.

94.Исмаилов Р. Эстетическая функция личных имен в русскязычных произведениях. В кн. «Мастерство перевода. Сборник». Б., 1990.

95.Каганович С. «Голоса поэтов Востока и творчество Адалена Адалис» . Мастерство перевода. Сборник. М., Советский писатель, 1977.

96.Крымский А. История Турции и ее литературы, М., 1910.

97.Левик В. «О точности и верности». Мастерство перевода., М., 1958.

98.Мастерство перевода М.: 1963.

99.Рагимова Е. Азербайджанские дастаны «Деде Коркуд» и «Кероглу» в русских переводах. Б., 2000.

100.Реккер И. Теория перевода и переводческая практика. М., Международные отношения, 1974.

101.Султанова Г. Поэзия М.А. Сабира в русских переводах. Б., Елм., 1979.

102.Тетрады переводчика. Выпуск 19. М., Высшая школа, 1982.

103.Тимофеев Л.И. Основы теории литературы, М., 1966.

104.Федоров А.В. Основы общей теории перевода. М., Высшая школа, 1968.

105.Эткинд Е. Поэзия и перевод. М. – Л. 1963.

106.Эткинд Е. Разговор о стихах. М., 1970.